

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО
ОБЩОИКОНОМИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ“

ЧЕТВЪРТА НАЦИОНАЛНА КОНФЕРЕНЦИЯ
ПО ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ

ДИГИТАЛНАТА ИКОНОМИКА И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ

СБОРНИК С ДОКЛАДИ

Сборникът е посветен на 100-годишнината
на Университета за национално
и световно стопанство

ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС – УНСС
София, 2020

Публикацията съдържа резултати от научна конференция, финансирана със средства от фонд НИД на УНСС, договор № НИД НП-7/2019.

Съставител:

Христо Василев Проданов, гл.ас. по история на икономическите теории

Научна редакция:

проф. д-р Светла Бориславова Тошкова

проф. д-р Валентина Ангелова Драмалиева

доц. д.ик.н. Пенчо Денчев Пенчев

доц. д-р Лиляна Димитрова Велева

гл.ас. д-р Христо Василев Проданов

Всички права са запазени! Не се разрешават копиране, възпроизвеждане или разпространение на книги или на части от тях по какъвто и да е начин без писменото разрешение на ИК – УНСС. Авторите носят пълна отговорност за оригиналността на произведението, както и за грешки, допуснати по тяхна вина.

© КОЛЕКТИВ

© ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС – УНСС

Изп. директор: Веселин Ангелов, тел.: 02 8195 251

Зам. изп. директор: Стефан Власев, тел.: 02 8195 551

Гл. редактор: Тодорина Недева, тел.: 02 8195 564

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО
1700 София, жк „Студентски град“

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	5
ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ НА ДИГИТАЛНАТА ИКОНОМИКА	9
гл.ас. д-р Христо Проданов, УНСС	
ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА НА БИЗНЕСА И ТРАНСФОРМАЦИИТЕ НА СОЦИАЛНИЯ КАПИТАЛ	28
проф. д.с.н. Теменуга Ракаджийска, УНСС	
ГЛОБАЛНАТА ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ И ДИГИТАЛНАТА ИКОНОМИКА	40
чл-кор. проф. д.ф.н. Васил Проданов, УНСС	
ЗА ДУХА НА ДИГИТАЛНИЯ КАПИТАЛИЗЪМ	50
доц. д-р Вяра Стоилова, УНСС	
НОВА ПАРАДИГМА ЗА ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ	59
проф. д.ик.н. Росица Чобанова, УНСС	
ДИГИТАЛНАТА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ НА БЪЛГАРИЯ – 2019	69
доц. д-р Мария Марикина, УНСС	
СЧЕТОВОДНИ ИНФОРМАЦИОННИ СИСТЕМИ И ДИГИТАЛИЗАЦИЯ	80
доц. д-р Ваня Лазарова, УНСС	
ДИГИТАЛНАТА ИКОНОМИКА И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД СТОПАНСКИЯ СЧЕТОВОДЕН АНАЛИЗ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО	86
доц. д-р Марко Тимчев, УНСС	
КОНТРОЛЪТ И ОДИТЪТ В ЕРАТА НА ДИГИТАЛИЗАЦИЯ	94
гл.ас. д-р Пламен Илиев, НБУ	
ВЛИЯНИЕ НА ПАРИЧНАТА ПОЛИТИКА НА ЕЦБ ВЪРХУ ИКОНОМИЧЕСКАТА АКТИВНОСТ В ЕВРОЗОНАТА И БЪЛГАРИЯ В КОНТЕКСТА НА ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА НА ГЛОБАЛНИТЕ ПАЗАРИ	101
гл.ас. д-р Аника Петкова, УНСС	
ТРУДЪТ В ДИГИТАЛНАТА ИКОНОМИКА – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО ИЛИ НОВИ ВЪЗМОЖНОСТИ	110
гл.ас. д-р Елка Сярова, УНСС	

ТЕХНИКАТА И ТЕХНОЛОГИИТЕ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ПОКОЛЕНИЯТА В ТРУДА	127
докторант Габриела Марангозова, УНСС	
ДИГИТАЛНАТА ИКОНОМИКА – НЯКОИ ЕТИЧЕСКИ АСПЕКТИ	135
проф. д-р Валентина Драмалиева, УНСС	
ИЗКУСТВЕНИЯТ ИНТЕЛЕКТ И ПРОМЕНИТЕ В ИКОНОМИКАТА. ПОГЛЕД ПРЕЗ БЪДЕЩЕТО НА ТРУДА И ПРОФЕСИИТЕ („Тесният изкуствен интелект“ в контекста на роботизацията, автоматизацията и края на част от професиите).....	146
гл.ас. д-р Мариана Тодорова, БАН	
ДИГИТАЛНАТА ИКОНОМИКА И ОТВОРЕНИЯТ КОД	153
доц. д-р Христина Амбарева, БАН	
ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА ПРИ ДЕЙНОСТТА НА БАНКИТЕ В БЪЛГАРИЯ.....	162
гл.ас. д-р Аглика Кънева, УНСС	
ТЕХНОЛОГИЧНАТА БЕЗРАБОТИЦА И БАЗОВИЯТ ДОХОД	168
докторант Васос Псаропулос, ПУ „Паисий Хилендарски“	
ЧОВЕШКАТА ГРУПОВОСТ СИМВОЛ НА „СКРИВАМ СЕ“ ИЛИ КАК ВИРТУАЛНИЯТ ЧОВЕК СИМУЛИРА ТЕЛЕСНОСТ	177
докторант Илинида Маркова, ВТ „Св. св. Кирил и Методий“	
ЗНАЧИМОСТ НА ЕМПАТИЯТА ЗА УСПЕШНОТО РЕАЛИЗИРАНЕ НА СОЦИАЛНО ОТГОВОРНИ ИНИЦИАТИВИ НА БИЗНЕС ОРГАНИЗАЦИЯТА В ДИГИТАЛНАТА СРЕДА	186
докторант Павлета Ванкова, УНСС	
РОЛЯТА НА ЦИФРОВИЯ СУВЕРЕНИТЕТ КАТО СРЕДСТВО ЗА ЗАЩИТА НА РАЗВИТИЕТО НА ЦИФРОВАТА ИКОНОМИКА	194
Вероника Преждарова, Российская академия народного хозяйства и государственной службы при президенте РФ	
ЕВОЛЮЦИОННАТА КОНЦЕПЦИЯ НА ДЖЕФРИ ХОДЖСЪН ЗА ФИРМАТА	203
проф. д-р Пламен Чипев, ПУ „П. Хилендарски“ и БАН	
ДИГИТАЛИЗАЦИЯ НА ОБРАЗОВАНИЕТО В БЪЛГАРИЯ	215
магистър Гергана Костурска, УНСС	

ПРЕДГОВОР

На 20 ноември 2019 г. в Голяма конферентна зала на УНСС се проведе Четвъртата национална конференция по политическа икономика на тема „Дигиталната икономика и предизвикателствата пред политическата икономика“. Тя бе част от мащабния преход, който ускорено извършва Университетът за национално и световно стопанство от аналогов към един все по-дигитализиран свят на всички равнища на управлението и обучението на младите хора у нас, в подготовката им за света на бъдещето, който ще бъде много по-различен от света на техните родители. „Утре Наш Става Светът“ е основен слоган на Университета, защото неговата ориентация не е към миналото или настоящето, а към бъдещето, което принадлежи на младите. Бъдещето е на един все по-дигитализиран, експоненциален, конвергентен свят и работата на университета е да подготви младото поколение за този свят.

Значимостта на конференцията бе предопределена от няколко основни фактора. Преди всичко това бе първата подобна конференция у нас, опитваща се да обхване не отделен аспект на трансформацията към дигитални икономики и общества, а цялата системна промяна, която се извършва днес в глобален план, както и ролята на България в този процес. Второ, темата за дигиталната икономика днес е на върха на вълната и в глобален план ежегодно се провеждат стотици дискусии и научни форуми, върви процес на трансформация на образователните системи по посока на промени в работната сила, така че тя да бъде адекватна на новите реалности. Трето, днес се разгръщат тенденции на конвергенция, а не както досега на дивергенция на обществени процеси и научни дисциплини, което налага един нов подход към изследването на проблемите и разбирането им в тяхната цялост. И накрая – с прехода към дигитални икономики и общества все по-актуални стават проблемите за необходимостта от нова политикономическа парадигма и от институционална промяна, чрез които да бъдат регулирани противоречията в условията на преминаване към дигитална икономика.

Инициативата за провеждане на конференцията бе на катедра „Политическа икономика“ именно поради факта, че тя разглежда политикономическата система не статично, а в процеса на нейните еволюция и промяна, разглежда икономиката не като отделна подсистема, а като вплетена в цялата обществена система, поради което е способна да предложи много по-цялостен подход. Този подход стъпва върху разбирането, че технологичните промени не са само резултат от икономически стимули, нито на чисто и независимо от обществената система и икономиката развитие на човешкото знание, а продукт от взаимодействие между икономическата, политическата и технологичната подсистеми. От неговата перспектива дигиталната икономика носи радикални промени в разбиранията за

основните икономически категории, стойността, труда, работната заплата, печалбата, капитала, пазара, мястото и ролята на различните фактори на производството. Тя променя отношенията в икономическата подсистема, променяйки отношенията, в които хората влизат в процеса на производство, размяна, разпределение и потребление и налага необходимостта от нови институционални механизми, чрез които да бъдат регулирани тези отношения както в национален, така и в глобален план, където дигиталната икономика води до нови трансформации на света. Именно това наложи необходимостта от политикономически анализ на трансформациите, пред които са изправени обществата в условията на преход към един все по-дигитализиран свят. Катедра „Политическа икономика“ е един от пионерите в дигиталното образование на студентите и през учебната 2016 – 2017 г. откри дисциплина, а през 2018 – 2019 г. и магистратура, в която, съвместно с катедра „Информационни системи и комуникации“, обучава студенти по дигитална икономика.

Конвергентният подход предопределя и разтварянето на ветрилото към участници от всички сфери на научното познание, от всички възрасти, от водещи университети, научни звена и институции у нас – университетски преподаватели, докторанти, студенти.

Конференцията беше открита от проф. д-р Светла Тошкова – ръководител на катедра „Политическа икономика“. Приветствено слово произнесе ректорът на УНСС проф. д.ик.н. Стати Статев. Изнесени бяха близо 30 доклада, обхващащи различни аспекти на дигиталната трансформация. Основни доклади изнесоха проф. д-р Камелия Стефанова – ръководител катедра „Информационни технологии и комуникации“ и гл.ас. д-р Христо Проданов, които разясниха различните аспекти на дигиталната икономика. Проф. д-р Камелия Стефанова изрази разбирането, че дигиталната трансформация не са технологиите, взети сами по себе си, те са само средството, чрез което трябва да извършим промяната. Гл.ас. д-р Христо Проданов изнесе пленарен доклад, в който направи опит за разгръщане на политикономически анализ, стъпвайки върху разбирането, че предмет на политикономията са отношенията на производство, размяна, разпределение и потребление, анализирайки промените в тези отношения и необходимите институционални механизми, чрез които да се отговори на противоречията, до които водят те. Изключително интересен доклад изнесе доц. д-р Вяра Стоилова, която разгледа „духа на дигиталния капитализъм“ през призмата на разбиранията на Макс Вебер и Вернер Зомбарт. Голям интерес представляваха и докладите на: проф. д.ик.н. Росица Чобанова, която изведе на преден план необходимостта от нова икономическа парадигма; на доц. д-р Борислав Градинаров, поставил под въпрос много от ключовите аспекти на дигиталната трансформация; на проф. д-р Валентина Драмалиева, която разгледа изключително интересната тема за етическата страна на дигиталната икономика; на гл.ас. д-р Мариана Тодорова, която направи интригуващ анализ относно перспективите пред изкуствения интелект и рисковете, съпровождащи неговото развитие.

Разгледани бяха още трансформациите на социалния капитал в контекста на дигитализацията на бизнеса, на промените в глобалната политическа икономика, дигиталната конкурентоспособност и предизвикателствата пред работната сила в България, дигиталните счетоводство, безработица, образование, право и много други.

Всеки от участниците внесе своя уникален принос, а много от тях хвърлиха нова светлина върху разискваните проблеми, излизайки извън тесните рамки на традиционното мислене и изразявайки много нестандартни мнения, с което дискусиата беше допълнително обогатена. Участието на всеки един направи конференцията не просто възможна, но и по своята същност уникална по рода си, защото позволи за първи път да се повдигнат, разискват, търсят и намерят отговори на въпроси, които въпреки своята значимост никога у нас не са били подлагани на задълбочен анализ. А той става все по-необходим, тъй като ние не трябва да сме пасивни съзерцатели, а дейни участници в извършващата се дигитална трансформация на света. Не анализираме ли ще се сблъскваме с все повече противоречия, конфликти, разпадни процеси, които допълнително ще дестабилизируют съществуващата политикономическа система.

гл.ас. д-р Христо Проданов,
катедра „Политическа икономика“, УНСС

ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ НА ДИГИТАЛНАТА ИКОНОМИКА

*гл.ас. д-р Христо Проданов,
катедра „Политическа икономия“, УНСС,
prodanovhristo@gmail.com*

Резюме

Докладът си поставя за цел да подложи на политикономически анализ последиците от мащабната трансформация, която настъпва в съвременните общества в резултат от прехода към дигитална икономика. Подходът в този смисъл е политикономически, стъпващ върху разбиранията на класическите политикономисти, които изследват икономическия цикъл и различните категории на производството, размяната, разпределението и потреблението, смятайки, че в този процес хората встъпват в определени отношения помежду си и че тези отношения се регулират от политиката. В същото време политикономическата система не се разглежда статично, а като процес на еволюция и трансформация, които налагат необходимостта от нови политикономически подходи и парадигми към разгръщащата се през последните години дигитална икономика, която внася множество нови характеристики в политикономическите системи. В процеса на изследването на икономическия цикъл и на различните икономически категории за първи път е направен цялостен опит за разкриване на същностните промени в тях и на движещите дигиталната икономика политикономически механизми, като практическите изводи и предложения са свързани с необходимостта от мащабна и системна трансформация на съвременните държави.

Ключови думи: дигитална икономика, политическа икономия, Четвърта индустриална революция, производство, размяна, разпределение, потребление, стойност, труд, капитал

Summary

This report aims to analyze the consequences of the large scale transformation that occurs in the contemporary societies as a result of the ongoing transition to digital economy. The approach in this sense is politico-economic, grounded on the ideas of the classical political economy, which examines the economic cycle of the various categories of production, exchange, distribution and consumption, considering that in this process people enter into certain relationships that are regulated by politics. At the same time the approach considers that politico-economic system is not static, but in the process of evolution and transformation. Because of this evolution the digital economy brings many new features to the politico-economic system and this imposes the need of new and different approaches and paradigms. This research is the first comprehensive attempt to discover the essential changes in the economic cycle, different economic categories, and in political economy. The practical conclusions and proposals are related to the need of a large-scale and systematic transformation of the modern state, if it is to meet the growing challenges.

Key words: digital economy, political economy, Fourth industrial revolution, production, exchange, distribution, consumption, value, labor, capital

Увод

Терминът „**дигитална икономика**“ е формулиран за първи път през 1994 г. в разгара на Третата индустриална революция от световен авторитет в бизнес стратегиите, канадския изследовател Дон Тапскот в неговата книга „**Дигиталната икономика: Обещание и заплаха в епохата на мрежовата интелигентност**“ (Tapscott, 1994). Първоначално дигиталната икономика се свързва с електронния бизнес, с хардуера и програмните продукти, телекомуникационните мрежи, човешкия капитал, електронната търговия, електронните финанси, електронното банкиране, електронното заплащане, интернет рекламата и маркетинга, интернет игрите и пр. С компютърната индустрия се разгръща първият етап от развитието на дигиталната икономика. Той обаче все още не води до цялостна промяна в икономиката, а засяга основно информационно-комуникационния сектор. Интернет икономиката характеризира Третата индустриална революция с това, че тя засяга информацията и комуникациите, но свързаните с нея дигитални технологии все още не конвергират с всички елементи на икономиката и обществото. Тя се свързва с неосезаемите блага в интернет и с тенденцията тяхната маргинална стойност да клони към нула.

Така предпоставките за дигиталната икономика се поставят още по време на Третата индустриална революция, но тя се превръща в нещо, което засяга в една или друга степен всички отрасли и обществото като цяло с конвергентните процеси, обвързващи различните технологии и сфери, характерни за Четвъртата индустриална революция. Дигиталната икономика отразява прехода към Четвъртата индустриална революция, тъй като при нея се извършва качествен скок, при който технологиите не се свеждат до интернет, а обвързват помежду им биологичния, физическия и киберсвета, обхващайки постепенно всичко, което ни заобикаля. Всички сфери на икономиката и все повече процеси във физическия свят вече се реализират с помощта на дигитални технологии. Докато по време на Третата индустриална революция дигиталната икономика обхваща информационно-комуникационния сектор, с разгръщането на Четвъртата индустриална революция тя вече започва да се разпростира към производствените, енергийните, транспортните, военните, биологичните технологии. Общото помежду им е, че имат конвергентен характер, че въздействат върху всички фази на икономическия процес, че заличават границите между предходни отрасли и професии, интегрират се с останалите. Всички те в една или друга степен са свързани с процеса на дигитализация, който е същностна характеристика на конвергентните следствия, което дава и наименованието на възходящата икономика – дигитална икономика. На преден план излиза идеята, че това е дигитална икономика, защото освен знанието и информацията се разгръщат технологии, които обхващат вече целия икономически цикъл на производство, размяна, разпределение, потребление.

Според Клаус Шваб Четвъртата индустриална революция започва в началото на XXI век и се изгражда върху основите на съществуващата вече първоначална версия на дигитална икономика. Тласък за ускоряването ѝ дава кризата, започнала през 2007 г. и разгърнала се през 2008 г. Тя вече не е свързана само с информация и комуникации, а започва да включва редица нови технологии – изкуствен интелект, роботи, 3D принтери, блокчейн, криптовалuti, смартфони, автономни превозни средства, облачни системи, дрoнове, интернет на нещата, големи данни, дигитални платформи, синтетична биология, мобилен интернет, обвързващи биологичния, социалния и дигиталния свят, водещи до конвергентни промени в политикономическата система. Характерно за тези промени е, че те не са само резултат от икономически стимули, нито на чисто и независимо от обществената система и икономиката развитие на човешкото знание. В същото време дигиталната икономика носи радикални промени в разбиранията за стойността, труда, работната заплата, печалбата, капитала, пазара, мястото и ролята на различните фактори на производството. Тя променя отношенията в икономическата подсистема, променяйки взаимовръзките, в които хората влизат в процеса на производство, размяна, разпределение и потребление и налагайки поради това необходимостта от нови институционални механизми, чрез които да бъдат регулирани тези отношения. Именно затова възниква необходимостта от политикономически анализ на трансформациите, пред които са изправени обществата в условията на заетръсен преход към Четвърта индустриална революция.

Осмислянето на тези процеси води до появата на растящо количество литература, в която се прави опит за анализ на различни аспекти на политикономическите промени, до които водят дигиталните технологии и изобщо технологиите на Четвъртата индустриална революция. Ето някои заглавия от последните години: „Критика на дигиталния капитализъм: анализ на политическата икономия на дигиталната култура и технология“ (Betancourt, 2016); „Политическа икономия и управление на големите данни“ (Schneider, 2018); „Критика на политическата икономия на изкуствения интелект: кратка история на политическата рационалност на Гугъл“ (Bilić, 2018); „Преразглеждане на политическата икономия на новите медии: платформизация, медиатизация и политика на алгоритмите“ (Couvering, 2017); „Създаване“, „вземане“ и материална политическа икономия на алгоритмичната търговия“ (MacKenzie, 2018); „Политическа икономия на селскостопанските биотехнологични политики“ (Graff, 2001); „Принос към политическата икономия на „Гугъл“ (Fuchs, 2011) и т.н. На тази тема има посветени и курсове в университетите, като изследванията и преподаването вървят на различни равнища в рамките на различни политикономически дисциплини. Ето някои от курсовете по политикономия на дигиталната икономика, четени в световните университети: „Компютърна политическа икономия“ (Marchi, 1999); „Политическа икономия на интернет“ (Fuchs, 2009); „Политическа икономия на иновациите“ (Cowhey et al., 2009); „Международна полити-

кономия на информационните и комуникационни технологии“ (Howard, 2012); „Политическа икономия на технологичните иновации и заетостта“ (Huo, Feng, 2010); „Политическа икономия на подкрепа на технологиите“ (Torvanger, Meadowcroft, 2011); „Глобална политическа икономия на технологичната стандартизация“ (Jho, 2007); „Политическа икономия на информацията“ (Mosco, 1988) и т.н.

1. Промени в производството

В сферата на производството се извършват няколко радикални трансформации, характеризиращи прехода към дигитални производствени технологии.

Първо. Намалява относителната тежест на такива инструменти на конкурентно предимство в глобалната пазарна конкуренция като нови пазари, цена на работната сила, данъчно облагане и най-важен конкурентен фактор стават технологичните иновации, които се разгръщат с експоненциална скорост. Това създава предпоставки за скъсяване на глобалните стойностни вериги и за процеси на деглобализация, тъй като производството с помощта например на роботи и 3D принтери ограничава сравнителното предимство на ниската цена на работната сила и прави за компаниите много по-изгодно да се върнат в страните, където са били първоначално локализирани.

Второ. Водеща характеристика на производството стават и т.нар. експоненциални технологии, което от своя страна е свързано с огромна скорост на остаряване на продуктите и обновление на производството. Това е предпоставка и за друга характеристика на тези технологии – те са „поддривни технологии“ (disruptive technologies), свързани с ускорена поява и изчезване на компании, отрасли, производства, продукти, а с това и на работни места, професии, което води до увеличаващи се дисбаланси между търсене и предлагане на работна сила.

Трето. Голяма част от производството е свързано с данни, информация, знания, при които се наблюдава бързо падане на маргиналните разходи, което има за резултат ускоряване на времето за разпространение на новите технологии и произведените продукти. Но същото все повече се отнася не само до информацията и знанието, а и до всички технологии на Четвъртата индустриална революция. Например заплащането на един работник в Германия възлиза на 40 евро на час, докато производството с помощта на роботи струва на компаниите около 5 долара на час. Така по същество внедряването на всички технологии на дигиталната икономика – роботи, 3D принтери, облачни технологии, автономни превозни средства, дигитални платформи и пр. – води до спадане на маргиналните разходи за производството, до увеличаване на печалбата и на достъпността им за все по-голям брой хора.

Четвърто. С помощта на интернет, изкуствения интелект и на роботиката се утвърждава ускорен процес на автоматизация и се появяват феномени като „умната фабрика“, производството на „умни“ или „интелигентни“ неща – умни домове, умни градове, умни превозни средства, умни часовници, умни светофа-

ри и пр., в които все повече навлизат алгоритми, ботове, гласови асистенти. Те служат за оптимизацията на всякакви процеси – най-вече в производството и търговията. Генерирането на данни с помощта на интернет във всичко, което ни заобикаля, превръща феномена „големи данни“ в основна предпоставка на развитието и нерядко те са характеризирани като „новият петрол“.

Пето. Качествен скок и същностна промяна на производствените процеси се извършва чрез адитивните технологии, които създават съвсем нова реалност на персонализирано и в някои отношения домашно производство, слагащо край на предишните стойностни вериги и създаващо предпоставки за връщане в част от своите измерения към някогашното доиндустриално занаятчийско производство, при което се създават определени стоки по поръчка на клиента. Изключително важно предимство на това производство е бързината, чрез която се прескачат множеството етапи на традиционното производство и се намаляват използваните материали. При наличието на дигитален модел, който се намира в мрежата и може да бъде свален навсякъде по света, се произвежда съответен обект. Това създава нови предпоставки за локализация, за одомашняване дори на производството, за създаване на продукти от все повече хора с помощта на адитивни технологии, за появата на термина „просюмър“, означаващ хора, които сами произвеждат и консумират собствените си продукти.

Шесто. Протича процес на дематериализация на икономиките, тъй като все повече нараства делът на нематериалните, невестествени блага, които се произвеждат и ползват от милиарди хора. В момента четири от всеки пет долара, изразходвани в икономиките на държавите от Организацията за икономическо сътрудничество и развитие, са изхарчени за покупката на услуги или неосезаеми блага (Coyle, 2019). В същото време все повече материалните блага се дематериализират и днес например всеки има в джоба си фенерче, будилник, телефонен указател, календар, тефтер, часовник, камера, фотоапарат, телевизор, уолкмен, измервател на пулса и на изразходваните калории, платежен инструмент и много други устройства, които преди са били продукт на редица специализирани се в определени дейности производства, а днес се намират в смартфоните или „умните часовници“ на всеки един човек. Именно това дава основание да се говори за подривност на технологиите на дигиталната икономика.

Седмо. Има тенденция към намаляване на производството, основано върху извличане на природни ресурси, за сметка на зелена и кръгова икономика. Върви процес на хармонизиране на отношението между човека и природата чрез тяхното обвързване. С превръщането на природата в „умна“ и „интелигентна“ чрез безброй сензори се следи взаимодействието и съобразяването с нея, постига се съхранението ѝ. През следващите десет години в този контекст например се очаква да падне и спре консумацията на животинско месо, за сметка на месо, произведено с технологиите на съвременната синтетична биология. Разгръщат се т.нар. кръгова и рециклираща икономика, възобновяема енергия, възобновяеми енергийни източници, соларни пътища, нови материали като графена, ин-

тернет на нещата, адитивни производства, при които отпадъчният материал клони към нула. Наскоро например Бил Гейтс представи тоалетна, която трансформира отпадъците в тор, не изисква вода или канализация. Предполага се, че увеличаването на значението на такива енергийни източници като слънцето, вятъра и водата също ще стимулира процесите на деглобализация, тъй като за разлика от традиционните фосилни горива те не могат да бъдат обект на международната търговия.

Осмо. Има радикална промяна във факторите на производството. Ако по време на прединдустриалния стадий на капитализма основен фактор за производство е земята, през Първата и Втората индустриални революции това е индустриалният капитал, при Третата индустриална революция – финансовият капитал, информацията и т.нар. неосезаеми активи, то сега основен фактор за производството стават иновациите и изкуственият интелект, който стои в основата на всички дигитални технологии. Характерно за изкуствения интелект е, че той в много отношения може да наподобява човешкото поведение. Така в много сфери, свързани с индустрията и транспорта, ще настъпи намаляване на работните места. Същото обаче може да се каже и за редица професии с когнитивни характеристики, каквито са например тези на финансиста и преводача. Предполага се, че това може да доведе до засилена конкуренция на пазара на труда, а чрез нея – до допълнително намаляване на доходите, паралелно с ръста на неравенствата.

Промените в характера на производството влияят и на икономическия растеж, който има тенденция през последните години да стагнира, въпреки че постоянно се въвеждат нови и нови продукти и услуги. Възниква феноменът устойчива или секуларна стагнация. Фиксиран е за първи път от Лари Самънс, а за причините му се водят остри спорове. Според едни автори причината са бързото падане на маргиналните разходи за произвежданите продукти и увеличеният нематериален характер на съвременните икономики (Coyle, 2019). Според други – възходът на икономиката на споделянето води до повишаване на ефективността от потреблението на произведените стоки и до намаляване на необходимостта от увеличаване на производството на стоки със същите темпове както в предходни периоди (Saran, Sharma, 2019). Разгръща се дискусия доколко съществувалите досега показатели (като БВП и индикаторите за производителност) работят в условията на Четвърта индустриална революция.

2. Промени в размяната и в пазарните отношения

Наред с производството, технологиите на дигиталната икономика водят до радикални промени на пазарната размяна в няколко основни посоки.

Първо. Основна посока на развитие на пазарната размяна е премахването или намаляването на посредниците и развитието на директни взаимовръзки между участниците в този процес, което води до снижаване на трансакционните разходи. Формират се взаимовръзки от типа на B2B (бизнес към бизнес), B2P

(бизнес към отделен човек), P2P (човек към човек), P2B (човек към бизнес). Най-общо тези промени се характеризират като премахване на посредниците (disintermediation) в стойностните вериги и при дистрибуцията на стоки и услуги, при което компаниите влизат във взаимодействие помежду си или с потребителите директно – чрез дигиталните мрежи. Това е средство за намаляване на трансакционните разходи за обслужване на потребителите и повишаване на маргиналните приходи на производителите.

Второ. Така се прави преход към нов тип пазари, различни от пазарите, характеризиращи предходните периоди на икономическо развитие – дигиталните пазари, при които мястото за пазаруване не е традиционният локален пазар, на който идват и купуват стоки хора от локалната територия, а съответна технологична платформа. Те започват да се наричат с нови имена – онлайн пазари, електронни пазари, дигитални платформи, е-хъбове (центрове) и т.н. Платформите свързват предлагащите и търсещите някаква стока и услуга и менажират трансакцията между тях. Те дават възможност на фирмите да аутсорснат своите трансакции към външни компании.

Трето. Основна характеристика на дигиталните платформи е, че те все по-малко разчитат на пазарните сигнали и все повече се ориентират към анализа на огромно количество данни (Big data) с помощта на специално създадени алгоритми. Така компаниите получават възможност да установяват потребностите на потребителите, да ги таргетират персонално и да увеличават печалбите. Има преход от масовите пазари на Втората индустриална революция през нишовите пазари на Третата индустриална революция към персонализираните пазари на Четвъртата индустриална революция. Основна тяхна характеристика е, че разрушават традиционните разбирания за пазара и цените като основен информационен механизъм, заменяйки ги с планиране с помощта на алгоритми и растящо количество данни, струящи от всички дигитални технологии.

Четвърто. Във възход е електронната търговия, която ражда глобални дигитални гиганти от рода на Amazon и Alibaba. Това води до появата на феномена „апокалипсис на търговията на дребно“, свързан с неконкурентоспособността на хиляди традиционни магазини, които затварят и губят бизнеса си. Поддривният характер на дигиталната икономика внася промени и в тази сфера. Например през последните години ежегодно в развитите страни се проявява тенденция към затваряне на малки и големи магазини. През 2017 г. са изчезнали 102 милиона квадратни фута магазинно пространство, а през 2018 г. – 155 милиона. През 2019 г. се очакваше да бъдат закрити 9100 магазина (Peterson, 2019). Така поддривният характер на новите технологии, които вкарват в обращение нови стоки и услуги, разрушавайки цели съществуващи преди отрасли, производства, професии, води и до бързи промени в пазарните субекти, в тези които печелят и които губят от пазарните взаимовръзки.

Пето. Появява се растяща морална критика към традиционните пазари, а основен елемент от спонтанния пазарен ред (Хайек) са моралните оценки за него,

които в преобладаващата си част приемат форма на морално демонизиране на пазара и критика на моралния фундамент на обществото (Стоилова, 2012). Загубата на доверие към традиционните пазари и пазарните субекти и моралното демонизиране на пазара като несправедлив, пораждащ неравенства и глобални монополи, е важна причина за преориентацията към онлайн пазарите, които създават специални механизми за генериране на доверие, привличайки по този начин все повече потребители и разрушавайки традиционните пазари.

3. Промени в разпределението

Четвъртата индустриална революция увеличава скоростта на нарастване на неравенствата, при което предходната средна класа в развитите западни страни започва да намалява, докато собствениците на новите дигитални монополи увеличават с огромна скорост богатството си. Наблюдават се процеси, характерни и в началото на другите индустриални революции, при които е имало растеж на неравенството, а и на относителната и абсолютната бедност, а на следващ етап са протичали тенденции към тяхното отслабване.

Новите технологии увеличават неравенството по два основни начина.

Първо, там, където трудът е заменян с машини, се променя разпределението на доходите към капитала, а не към труда. Продължаващата роботизация и въвеждането на изкуствен интелект ще засилва това разделение, водейки до кризисни процеси или радикални социални промени още в живота на сегашните поколения на младежка и средна възраст.

Второ, автоматизацията ще поляризира все повече трудовия пазар на висококвалифицирани и високоплатени работни места и на временно, частично заети и нископлатени работни места. Преходът към новите технологии във все по-висока степен ще засяга диспропорционално работните места със средни и ниски доходи, което означава, че ножицата между бедни и богати ще расте за сметка на смаляващата се средна класа (Roberts, Lawrence, 2017).

Всичко това води до промени по отношение на различните категории на разпределението – работна заплата, печалба, рента.

Работна заплата. Тенденцията е навсякъде в развитите капиталистически страни абсолютният и относителният дял на работната заплата като дял в новопроизведения продукт да намаляват. Така според данни на „Оксфам“ през 2018 г. богатството на двадесет и шестимата най-богати хора в света се равнява на богатството на по-бедната половина от човечеството. В същото време, докато богатството на милиардерите расте средно с 2,5 млрд. дол. на ден, състоянието на по-бедната половина от човечеството намалява с 500 млн. дол. на ден. Дигиталната икономика се характеризира със замяната на хората с машини, което предполага увеличаване на дела на капитала и намаляване на дела на труда в новосъздадения продукт. Паралелно с процесите на намаляване на данъчното облагане върху високите доходи и увеличаване на косвените данъ-

ци върху масовото потребление в условията на глобализация, увеличаване на натиск на емигрантите върху цената на работната сила, укриването на данъци в офшорни зони, отслабването на трудовите регулации, нарастването на експлоатацията, оттеглянето на държавата от преразпределителните процеси тази икономика генерира огромни неравенства в разпределението в полза на капитала и в ущърб на по-голямата част от наемния труд. Очаква се това тепърва да създава противоречия, конфликти, протести, сблъсъци и напрежения от всякакъв тип, които допълнително ще дестабилизируют политикономическите системи в условията на преход към дигитална икономика.

Печалба. Процесите, водещи до ръст на печалбите, са непосредствено свързани с промените, които генерират намаляването на дела на работните заплати. Замяната на хората с изкуствен интелект води до увеличаване на ролята на капитала в неговата нова дигитална форма и намаляване на дела на труда в новосъздадения продукт във всички сфери на производството на стоки и услуги. Роботизирането на индустриалния сектор се очаква да доведе до замяна на почти цялата работна сила в него. Създаването на самоуправляеми коли без шофьори също стимулира тези тенденции. Има масово навлизане на дигиталните технологии в сфери като комуникации, производство, култура, развлечения, селско стопанство, медицина, което допълнително ще стимулира нарастването на печалбата и концентрацията на капитала. Освобождаването на голямо количество работна сила и разминаването между търсене и предлагане на пазара на труда ще засили конкуренцията и търсенето на предимство в автоматизацията, като така ще доведе до допълнително намаляване на работните заплати паралелно с увеличаване на печалбите.

Рента. От времето на аграрния капитализъм през трите индустриални революции под рента се разбира това, което получават собствениците на земята при отдаването ѝ за ползване на някой друг. Сега възникват нови форми на получаване на рента от собствеността в дигиталните икономики. Това се отнася например за глобалните дигитални монополи като „Фейсбук“ и „Амазон“, които с относително малко разходи генерират огромни печалби от информацията, публикувана ежедневно от потребителите, експлоатирайки тези потребители и получавайки рента от тях.

Тези проблеми по отношение на разпределението на трите основни форми на доход изправят системите на управление пред нова ситуация, свързана с растящата конфликтност, което ще изисква от тях съвсем нови решения в две основни посоки.

На първо място промени в образователните системи. Автоматизацията, закриването на отрасли и работни места и откриването на нови отрасли и работни места, засилващи разделението между търсене и предлагане на работна сила, създаването на дуалистичен трудов пазар от печеливши и губещи предполага радикални промени в образованието и създаване на нов тип работна сила, която може да сменя по шест-седем пъти в своя живот работното място, професията,

квалификацията. Стои въпросът за формиране на кадри за тази цел и радикални промени в образованието, което да може да реагира на тези процеси.

На второ място формиране на нови механизми за разпределение на доходите в обществото чрез идеите за безусловен базов доход, данъчно облагане върху работите, увеличаване на данъците за технологичните монополи или промени по посока на намаляване на работното време като противодействие на растящите неравенства и опасностите от загуба на работна места.

4. Промени в потреблението

Промените в потреблението в условията на преход към дигитална икономика и общества имат няколко основни характеристики.

Първо. В епохата на големите данни и изкуствения интелект става възможна постепенна индивидуализация и персонализация на потребителя върху основата на събираните от него данни от социалните мрежи и свързаните с него дигитални устройства, които дават представа не само за потребителското му поведение, но и за много други негови личностни характеристики. Благодарение на алгоритмите и големите данни, компаниите може да знаят повече за нас, отколкото ние съзнателно знаем за себе си. Според някои прогнози през следващите пет години идентифицирането на специфичните емоции на потребителите чрез оставените онлайн следи ще повлияе на повече от половината онлайн реклама, с която сме атакувани. Персонализацията ще става все по-важна, особено при храните и лекарствата, където ще се обвързва с характеристики на неговото ДНК.

Второ. Протича процес на социална стратификация и класово неравенство в потреблението – например на здравословни храни и образователни услуги, което има за предпоставка и растящо неравенство в продължителността на живота и когнитивните характеристики на социалните групи. Този процес се разгръща както в рамките на отделните държави, така и в глобален план, което тепърва ще поражда противоречия и конфликти. По-богатите са по-здрави, живеят по-дълго, водят по-здравословен начин на живот в сравнение с по-бедните.

Трето. Водеща роля в промените в сферата на потреблението има изкуственият интелект, от който се очаква пред следващите години да увеличи доверието и удовлетвореността на потребителите, намалявайки разходите за пазарни трансакции. Съществуващите практики на използване на изкуствен интелект в дигиталната търговия се простират от предлагането на определени продукти, през персонализацията на съдържанието на информацията, избягването на измами, до оптимизирането на цените и използването на виртуални асистенти в търсенето на продукти.

Четвърто. През следващите години ще се разгръща една нова форма на потребление, връщаща към доиндустриалното единство на производител и потребител, която е фиксирана от Алвин Тофлър по време на Третата индустриална революция чрез неологизма просюмър, при който производителят е и потреби-

тел на дадения продукт. Това намира проявление в тенденцията, при която продукти, които досега са били резултат от дейността на големи компании с глобални стойностни вериги и активности, се заменят с блага, произвеждани от потребителя (например чрез адитивни технологии).

Пето. Все по-важна по отношение на потреблението ще става употребата, а не притежаването на дадени продукти. Тласък в това направление дава икономиката на споделянето, която се опира на ползването, а не на владееенето на стоките. Тя се разгръща ускорено във все повече сфери и надеждите са, че ще стимулира многократната употреба на стоките и ще доведе до намаляване на вредните отпадъци от тях.

Шесто. Нараства значението на новото, уникалното, различното в потребяваните стоки. Това е един от основните фактори за персонализация на продукцията. Големите компании като „Алибаба“ и „Амазон“ разчитат все повече именно на предлагането на продукти с уникални качества на основата на предходните покупки, извършвани от потребителите.

5. Промени в труда

Няколко са промените, които се наблюдават по отношение на труда в условията на дигитализация на обществата.

Първо. Променя се пространствената локализация на труда, който в прогресивна степен се осъществява онлайн, в резултат от което се появяват понятия като „дигитални номади“, „дигитален аутсорсинг“, „човешки облак“, изразяващи най-общо такива хора, които могат да извършват своята дейност независимо къде се намират по света. В условията на дигитална икономика се засилва тенденцията увеличаваща се част от хората да реализират своята дейност чрез обработка на данни с дигиталните технологии, пред екрана на компютъра или чрез интернет, макар че са с различни позиции от гледна точка на труда. Това създава предпоставки за глобализация на трудовите дейности и на работната сила във все повече сфери, докато в същото време носи тенденции към деглобализация по отношение на нейното трансгранично движение, тъй като работникът не променя своята пространствена локализация. Възходът на аутсорсинг индустрията, в която България е сред водещите страни в Европа, е типичен пример в това отношение.

Второ. Разгръщат се процеси на автоматизация на труда във всички сфери на материалното и нематериалното производство, в резултат от което се губи сравнителното предимство на ниската цена на работната сила и компаниите са много по-склонни да се върнат в държавите, където са били първоначално локализираны. Това също създава условия за деглобализация и държави, които досега са разчитали на ниското заплащане за привличане на инвестиции, ще трябва да преосмислят политиката си в тази сфера. Обратното ще означава, че те ускорено ще рухнат в световната надпревара.

Трето. Има тенденция към дуализация на пазара на труда, свързана с нарастващото разделение на работните места от гледна точка на стойността, която се създава чрез тях и оттук коренно различната цена на работната сила, която може да се различава стотици пъти. Съотношението например между това, което получава един мениджър на високотехнологична корпорация, и средното заплащане на американския работник е 278 към 1. Това е една от предпоставките за ръста на неравенството в областта на доходите.

Четвърто. Разгръщат се процеси на закриване на работни места в голям брой автоматизирани индустрии и на автоматизация на труда не само в индустриалното производство, но и в голяма част от услугите, което поражда дискусии дали това ще доведе до излишък на работната сила, което ще породви тежки социални проблеми на обществото, или както при предишни индустриални революции ще се появят нови работни места, професии, дейности, които ще компенсират сега закриваните.

Пето. Нараства разминаването между търсене и предлагане на работна сила. То е свързано с появата на нови професии и нови дейности, които пазарът на труда на отделните държави не може да задоволи с работната сила, поради което се компенсира по три основни начина – промени в образователните системи, все по-развити форми на заграбване на човешки капитал, ръст на дистанционни производства чрез аутсорсване на дейности, които могат да се изпълняват от разстояние, а в същото време са в държави с по-ниска цена на работната сила.

Шесто. Променят се водещите характеристики на работната сила, която създава стойността на стоките. В икономики, в които иновациите са водещи, важни стават такива характеристики като креативността, иновативността, адаптивността, гъвкавостта, дигиталната грамотност, емоционалната интелигентност, способността да създадеш нещо ново и различно. Разгръщат се различни механизми на брейн – дрейн за висококвалифицираната и притежаващата съответните качества работна сила и на самозатваряне за слабоквалифицираните работници.

Седмо. В разрез с очакванията се наблюдават тенденции към ръст на работното време, особено при заетите в сферата на дейностите, изискващи по-висока квалификация, интелектуална дейност и управленски процеси. Това става вече особеност за работните места с висока квалификация и сложен труд навсякъде по света. Гъвкавото работно време, което обикновено по размери е повече от традиционно регулираното работно време, започва да характеризира голяма част от работните места, където има максимизация на интензивността на труда. Това води до заличаването на границите между свободно и работно време, между частен живот и публично работно време, тъй като заетите в интелектуален и творчески труд могат да решават едни или други проблеми, неограничавани от часови граници във всяка част на денонощието.

6. Промени в капитала

Дигиталната икономика през последните години започва да променя и основните разбирания за капитала.

Първо. Появяват се блокчейн технологиите и криптовалутите, които претендират да бъдат алтернатива на съществуващите платежни системи, довели до разгръщането на финансовия капитал и с него на безконтролен финансов капитализъм. Създават се предпоставки за разрушаване или поне за радикални промени на съществуващия глобален финансов порядък.

Второ. Допълнително се засилва значението на човешкия, интелектуалния и социалния капитал, обвързани с идеята за ролята на квалификацията и способността да се генерира и използва необходимата работна сила в съвременната дигитална икономика. Неслучайно в стратегиите на развитие навсякъде образованието се превръща в лидиращ фактор, тъй като чрез него се произвежда човешкият капитал. Той е основен в производството затова в конкуренцията между големите компании и държави привличането и кражбата на човешки капитал се превръща в един от основните механизми за добиване на конкурентно предимство. Увеличава се ролята на нематериалните активи, включващи патенти, бази данни, програмно оборудване, пазарни марки, които максимизират печалбата.

Трето. Нараства значението на дигиталния капитал, включващ интегрирането на дигитални технологии във всички сфери на производствения процес и на икономиката като цяло. Той е свързан с изкуствения интелект и чрез него с всички технологии на Четвъртата индустриална революция – големи данни, роботи, блокчейн технологии, интернет на нещата, автономни превозни средства, 3D принтери, глобални платформи – давайки основания да се говори за дигитална икономика, в която редица процеси, които доскоро са се реализирали от човека, все повече ще се реализират от машините, а изкуственият интелект се превръща в основен фактор за генериране на добавена стойност. Този капитал може да се открие във всички сфери на дигиталната икономика. Изтласквайки труда от производствения процес, този капитал има тенденцията да се превръща в един от основните фактори за генериране на печалбата, намаляване на маргиналната стойност на стоките и в същото време на работната сила.

7. Промени в стойността

Дигиталната икономика води до промени и в категорията стойност.

Първо. Основните продукти от обществената дейност вече не са просто овеществен труд, измерен с работно време или чрез полезността, а овеществени знания, информация, данни. Все повече разменната стойност на стоките зависи от включените в тях знания, въображение, информация, интелект, инвенция, креативност. Големите данни, иновациите, патентите, алгоритмите, софтуерните продукти, продуктите на креативните индустрии, изискващи разнообразие от

способности – интуиция, художествена способност, въображение, креативност, таланти, т.нар. „меки умения“ и пр., стават най-важната обществена субстанция на всички стоки, основен източник на стойност и печалба, съответно основна форма на труд и капитал.

Второ. Нематериалните стоки изместват материалните като фактор за икономическо развитие, включвайки все повече дигитални продукти – компютърен софтуер, данни, продукти на креативната икономика, научно знание, марки на продукти и пр. Основна тяхна характеристика, отличаваща ги от материалните продукти, е, че възпроизводството им може да става, без да се повишават разходите.

Трето. Скоростта на иновациите днес е много по-голяма от когато и да било, поради което и с по-голяма скорост протича процесът на амортизация на вече създадените продукти, съответно намаляване на тяхната потребителна, а с това и на разменна стойност. Във все по-висока степен стойността на стоките се определя не от необходимото работно време за създаването им, а от времето, необходимо за възпроизводството им или от по-усъвършенстваните стоки, появяващи се на тяхно място.

Четвърто. Ползността като фактор за търсенето на стоките все повече започва да се измерва с техните уникални качества и колкото повече функции предполага едно интелигентно устройство, толкова по-голямо е търсенето му на пазара. Това именно е факторът, който дава тласък на постоянните иновации, но в същото време има подривен спрямо редица производства характер.

8. Промени в собствеността

Промените в собствеността се осъществяват в няколко основни посоки.

Първо. Свидетели сме на промяна, свързана със собствеността върху данните, информацията, знанията, неосезаемите продукти, които може да бъдат възпроизвеждани безкрайно без значими разходи и при увеличаване на тяхната маргинална ползност в процеса на консумация. Тяхна основна характеристика, отличаваща ги от другите форми на собственост, е, че може да се използват от неограничено число хора, без това да води до тяхното изхабяване или увеличаване на маргиналната им стойност. Собствеността върху неосезаемите активи като знания, информация, компютърни програми, данни, дизайн се превръща в дигиталните икономики във водещ източник на печалба.

Второ. Промяна се наблюдава във връзка със събирането на лични данни чрез дигиталните следи, които оставя всеки от нас чрез увеличаващото се количество дигитални устройства. Данните на милиарди хора, събирани на първо място чрез платформите на социалните медии, се превръщат в капитал на техните собственици, чрез продажбата на който те придобиват глобални позиции. Появява се реакция във връзка с това кой има право да притежава и как да притежава нашите данни, за регулацията им, за това дали днес продължава да същес-

твува и дали може да съществува появилото се с развитието на капитализма разделение между публично и частно.

Трето. Друга тенденция, свързана със собствеността, е, че когато става дума за знания, информация, данни се появяват най-различни форми на колективна собственост. Знанието е общодостъпно и трудно може да бъде приватизирано от някого. В сферата на програмирането това са програмите с отворен код, разработвани колективно и ползвани от милиони хора. Все повече научна продукция се разпространява чрез списания със свободен достъп. Вече има хиляди библиотеки с милиони книги за свободен достъп в интернет. Нов възход претърпява и кооперативното движение с появата на форми на споделена икономика във версията на платформени кооперативи. В този контекст се появява инициативата на т.нар. „интернет на собствеността“ – специален сайт и проект, който обединява множеството дигитални кооперативи в света и подтиква различни стартъп компании да се разгърнат във формата на платформени кооперативи. Важна характеристика е, че все по-голямо количество от собствеността под формата на неосезаеми активи се превръща постепенно в обща и може да бъде споделяна от неограничено число хора. Има по същество взривно разрастване на натрупаното знание в различни форми, което може да се използва в една или друга степен от всички.

Четвърто. Както беше вече посочено, важна характеристика на дигиталната икономика е свързана с това, че в икономиката на споделянето за материалната собственост съществен става достъпът до съответните предмети, а не владееенето им. Това е особено характерно за жилищната собственост, различните прибори, средства за пътуване и пр., особено в контекста на бързото морално остаряване на всичко в процеса на иновации и потребността от развитието на кръгова икономика като противодействие срещу глобалните климатични промени. Според редица прогнози през следващите десетилетия най-печеливши ще са компании, които не предлагат собственост, а споделяне, поради което и юберизмът се превръща в понятие, даващо същностна посока на тези промени.

9. Промени в държавите и глобалните баланси на властта

Две са основните причини, поради които политикономията на дигиталната икономика е неотделима от държавата.

Първо. Новите технологии са предпоставка за засилване на възможностите на държавата да събира данни, да взема и реализира решения, да управлява процесите на своята територия. Комуникационните технологии дават възможност за бързо събиране и преработка на информация, необходима за управленски решения. Транспортните технологии дават възможност за бърз контрол и въздействия върху различните части на територията на държавата. Производствените технологии увеличават нейната икономическа, а отгук – военната, политическата и геополитическата мощ.

Второ. Всяка последваща технологична революция ускорява и усложнява всички процеси, водейки до необходимостта от промени в управлението на икономиката и всички останали процеси. От една страна, технологичните революции в най-успешните им версии стават с помощта на държавата, при съответната технологична, образователна, научна политика. От друга страна, противоречията и дисбалансите, които те създават, трябва да бъдат регулирани и това се превръща във важна задача на държавата, тъй като тези противоречия днес се разгръщат със скорост, по-голяма от всякога.

Няколко са в този смисъл проблемните ситуации, на които ще трябва да реагират държавите.

Първо. Технологиите на дигиталната икономика са свързани с определени конкурентни предимства и в момента се разгръща битка, приемаща дори форми на технологична война между водещите държави в света за това коя от тях ще придобие предимство в стратегическите технологии на Четвъртата индустриална революция – като изкуствения интелект, 5G мрежите, квантовите компютри, от които се очаква да доведат до фундаментални промени в глобалните властови баланси. Водещите в изкуствения интелект държави ще имат и водещо място в икономиките на идващите десетилетия.

Второ. Държавите ще трябва да реагират срещу бързорастящото социално-икономическо разделение на обществото на печелещи и губещи от дигиталната икономика и на огромните неравенства, до които тя води не само вътре в рамките на отделните държави, но и в глобален план, където също трябва да се намерят съответните институционални механизми, чрез които противоречията да бъдат смекчени. В противен случай ще се появят социални напрежения, протести, конфликти, дестабилизиращи както отделните държави, така и глобалната политикономическа система.

Трето. Необходима е регулация спрямо глобалните дигитални монополи, които овладяват голяма част от планетата и за разлика от предходните монополи имат неизмеримо по-големи възможности за манипулация на всеки и всичко, не само благодарение на огромните средства, с които разполагат, но и поради това, че събират, притежават, могат да обработват и манипулират данни на стоици милиони и милиарди хора в размери, много по-големи от тези и на най-мощните монополи.

Четвърто. През последните години се наблюдава увеличаването на всякакви рискове от дигитална престъпност, нападения, манипулации не само от държави, но и от отделни лица и групи. Дигиталното пространство се изпълва не само с информация, но и с дезинформация.

Необходимостта от реагиране на тези противоречия налага промени в основните институционални механизми на държавата, за да може тя да се справи със скоростта на промяната и увеличаващото се количество данни край нас, както и да рационализира вземането на решения чрез дигитализация на всички равнища. Възниква необходимостта от реакция на държавата, адекватна на експонен-

циалните промени. Необходим е нов тип държава, която трябва да отговаря по-не на няколко основни условия.

Държавата трябва да бъде алгоритмична, за да реагира на скоростта на промените и гигантското количество продуцирана отвсякъде информация, засилващи неопределеността и рисковете, чрез развитие на интернет на нещата и обработката на големите данни с помощта на изкуствен интелект, даващ възможност бързо да се вземат решения в реално време в ситуация на експоненциален растеж на тези данни. Затова както по отношение на глобалните компании, така и на държавите, водещ проблем става автоматизацията на процеса на управление с помощта на обработката на данни. Единственият начин да се реагира е ускореното развитие на изкуствен интелект и внедряването му във всички системи на управление. Алгоритмичната държава ще бъде качествен скок в разгръщането на сегашните електронни правителства, които са приспособени за десетки и стотици пъти по-малко данни.

Държавата трябва да бъде иновационна и да извежда на преден план стратегиите за стимулиране на иновации чрез: привличане и подготовка на човешки капитал, стимулиране на развитието на новите технологии, създаване на развита система от стартъп компании, подкрепа на образованието и науката, управление на знанията и на промените. При нея креативността и дигиталните умения заемат водещо място в системите за подготовка на младите поколения. Институционалната организация се променя и особена значимост придобиват институциите, занимаващи се с развитието на дигиталните технологии, изкуствения интелект, дигиталното образование, науката и пр.

Държавата трябва да бъде експоненциална и основните икономически структури да имат характеристиките на експоненциални организации, чиято същност е свързана с реагиране на експоненциалността на технологиите, икономиката и промените във всички останали социални сфери. Експоненциалните промени водят и ще водят все по-често до институционални кризи и до необходимостта от създаване на нови институции, които да са синхронизирани с процеса на промяна. Най-важната тяхна характеристика е съчетаването на бързата реакция на всяка промяна с дългосрочни визии, идеи, ценности, което при досегашната институционална организация става все по-трудно.

Държавата трябва да създаде механизми за колаборативна и партиципаторна дигитална демокрация, в която всеки индивид и социална група могат да реагират на едни или други процеси и рискове за избягване на свързаните с тях опасности. Става дума не за традиционната идея за „управление на мнозинството“, а за решения, които се вземат на различни равнища от много хора, от различни общности, за пряка дигитална демокрация с помощта на всепроникващи технологии и алгоритми.

Заклучение

Преходът към дигитални икономики и дигитализирани политикономически системи в условията на експоненциално ускорение на всички процеси никак няма да бъде лесен. Съвременници сме на безпрецедентна технологична промяна, засягаща увеличаващ се брой елементи в икономическата подсистема, променяща отношенията между хората и начините за регулация на тези отношения чрез политическата подсистема. Започват да се търсят нови баланси между политиката и икономиката, държавата и пазара, което поражда и тепърва ще поражда опити за изграждане на алтернативни на доминиращата през последните няколко десетилетия неолиберална политикономическа система. Конфликтите, трусове, противоречията, които се наблюдават в нея днес, са в резултат от прехода към нов тип икономики и общества, опиращи се на дигиталните технологии и търсещи правилните механизми за изграждане на адекватните политикономически модели на следващите десетилетия. Затова тук беше направен кратък опит за разкриване на онези промени и движещи механизми на дигиталната икономика, които могат да бъдат една добра отправна точка за изграждането на политикономическите модели на бъдещето. Тези държави, които не успеят да се справят в условията на експоненциална политикономическа промяна, ще изостават, ще се променя балансът на силите, ще се появяват нови рискове и нови конфликти, ще протича глобално преразпределение на власт, разпад на държави, появата на нови обединения.

Литература

Стоилова, В. Играта на пазарна размяна. С., Издателски комплекс – УНСС, 2012. (Stoilova, V. (2012) „Igrata na pazarna razmyana“, S., Izdatelski kompleks UNSS.)

Betancourt, Michael (2016) *The Critique of Digital Capitalism: An Analysis of the Political Economy of Digital Culture and Technology*, Punctum Books.

Bilić, Paško (2018) *A Critique of the Political Economy of Algorithms: A Brief History of Google's Technological Rationality*, In: *triplec: Communication, Capitalism & Critique*, Vol. 16, N 1.

Cowhey, Peter F. and Jonathan D. Aronson with Donald Abelson (2009) *Transforming Global Information and Communication Markets: The Political Economy of Innovation*, Cambridge: The MIT Press.

Coyle, Diane (2019) *Rethinking Productivity*, In: *Project Syndicate*, available at: <https://www.project-syndicate.org/commentary/productivity-slowdown-services-social-factors-by-diane-coyle-2019-11> (accessed November 5, 2019).

Fuchs, Christian (2009) *Information and Communication Technologies and Society: A Contribution to the Critique of the Political Economy of the Internet*, In: *European Journal of Communication*, Vol. 24, N 1.

Fuchs, Christian (2011) A Contribution to the Critique of the Political Economy of Google, In: *Fast Capitalism*, Vol. 8, N 1.

Graff, Gregory D. (2001) The Political Economy of Agricultural Biotechnology Policies, In: *AgBioForum. The Journal of Biotechnology Management & Economics*, Vol. 12, N 1.

Huo, Jingjing and Hui Feng (2010) The Political Economy of Technological Innovation and Employment, In: *Comparative Political Studies*, Vol. 43, N 3.

Jho, Whasun (2007) Global political economy of technology standardization: A case of the Korean mobile telecommunications market, In: *Telecommunications Policy*, Vol. 31, Issue 2.

MacKenzie, Donald (2018) ‘Making’, ‘taking’ and the material political economy of algorithmic trading, In: *Economy and Society*, Vol. 47, N 4.

Marchi, Scott de (1999) Computational Political Economy, Duke University, available at: <http://people.duke.edu/~demarchi/Syllabus398.htm> (accessed November 13, 2019).

Peterson, Hayley (2019, More than 9,100 stores are closing in 2019 as the retail apocalypse drags on – here's the full list, In: *Business Insider*, available at: https://www.businessinsider.com/stores-closing-in-2019-list-2019-3?utm_content=buffer3383c&utm_medium=social&utm_source=facebook.com&utm_campaign=buffer-bi&fbclid=IwAR3xE1koeDXSJFdH3HmzxrlfNlb6jln4Y4BwgFjwCajCCBwHLEhP6-il5U (accessed November 12, 2019).

Roberts, Carys and Mathew Lawrence (2017) Wealth in the twenty-first century: Inequalities and driver, IPPR, pp. 22 – 23.

Saran, Samir and Mihir Sharma (2019) Welcome to the age of the platform nation, In: *World Economic Forum*, available at: <https://www.weforum.org/agenda/2019/10/gdp-is-an-outdated-measuring-stick-for-the-new-platform-economy/> (accessed October 17, 2019).

Schneider, Ingrid (2018) Political Economy and Governance of the Ownership of Data, available at: <https://ecpr.eu/Events/PaperDetails.aspx?PaperID=40993&EventID=115> (accessed August 24, 2018).

Tapscott, Don (1994) *The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence*, McGraw-Hill.

Torvanger, Asbjørn and James Meadowcroft (2011) The Political Economy of Technology Support: Making decisions about carbon capture and storage and low carbon energy technology, In: *Global Environmental Change*, Volume 21, Issue 2.

Van Couvering, Elizabeth (2017) The Political Economy of New Media Revisited: Platformisation, Mediatisation, and the Politics of Algorithms, In: *Proceedings of the 50th Hawaii International Conference on System Sciences*, HICSS.

ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА НА БИЗНЕСА И ТРАНСФОРМАЦИИТЕ НА СОЦИАЛНИЯ КАПИТАЛ

*проф. д.с.н. Теменуга Ракаджийска,
катедра „Икономическа социология“, УНСС,
t.rakadjiiska@gmail.com*

Резюме

В настоящата статия се поставят и търсят отговори на въпросите: Дали виртуалното е новото измерение на социалното пространство, или е само нова среда на видоизменящото се човечество? Дали новата технологична среда дава възможност за развитие на нови форми на екипност, или само преповтаря това, което ни е познато от реалния свят? А може би отрича изцяло екипността и дава поле за изява на новия виртуален човек без идентификация, без телесност, номадстващ през неограничено количество виртуални роли и топоси, без да е необходимо да преодолява институционални бариери, изявяващ се като виртуална суперзвезда? Може ли Френсис Фукуяма да се окаже прав относно поостарелите си вече прогнози за „края на историята и последния човек“, но в друг аспект? И разбира се как се трансформира социалният капитал в тази нова среда?

Търся отговорите по посока на последиците от навлизането на блокчейн технологията в живота на социума, доколкото тя е не просто една от многото нови информационни технологии, същността ѝ задава качествено нова характеристика на виртуалния свят. Смя да твърдя, че във втората половина на XXI век човечеството, ще е поставено не в ситуация на „Индустрия 4.0“, а в ситуация на „Виртуализация 2.0“.

Ключови думи: виртуализация, блокчейн технология, трансформация на социалния капитал, дигитализация на бизнеса, виртуални суперзвезди

Summary

This article asks and answers the following questions: Is the virtual the new dimension of social space or is it just a new environment of a changing humanity? Does the new technological environment enable the development of new forms of teamwork, or does it merely replicate what we know from the real world? Or maybe it completely denies the team and gives the field of expression to the new virtual man without identification, without physicality, nominating through an unlimited number of virtual roles and topos without having to overcome institutional barriers and appearing as a virtual superstar? Could Francis Fukuyama be right about his already outdated „end of story and last man“ forecast, but in another aspect? And of course how is social capital transformed in this new environment?

I am looking for the answers in the direction of exploring the consequences of the introduction of blockchain technology in the life of society, as it is not just one of many new information technologies, its essence gives a qualitatively new characteristic to the virtual world. I dare say that in the second half of the 21st century, humanity will be placed not in the situation of Industry 4.0, but in the situation of „Virtualization 2.0“.

Key words: virtualization; blockchain technology; transformation of social capital; business digitalization; virtual superstars

Увод – виртуалността, нова география на социалността или ново качество на човечеството

В своята последна книга „Метаморфозите на света“ (The Metamorphosis of The World, 2016), теоретикът на рисковото общество Улрих Бек твърди, че живеем в метаморфозиращ свят. Светът (според него) е изправен не просто пред рискове нито пред трансформации, нито пред революции, а – пред метаморфози – пълно видоизменение на форми, структури и характер на социалния статус на човечеството. Като че ли „краят“ на света, който човечеството сътворява от началото на своя генезис, наистина предстои. Започва съществуването на нов, непознат и както обикновено се случва, плашещ в редица свои параметри свят. Бек смята, че в основата на тези метаморфози освен промените в климата стои и новото глобално пространство – *виртуалното*. През 1981 г. Майкъл Дертузо прогнозира обвързването на всички компютри в мрежа. Той предвещава същинското разгръщане на информационната ера, когато според него целият живот ще „минава“ през информационния пазар.

Кардиналните промени, които стават в света, предизвикани от Четвърта индустриална революция, обобщена от Клаус Шваб като „Индустрия, версия 4.0“, не просто сменят стила на живот, а сменят характеристиките на социалните отношения и институциите. Те водят и до смяна на самите социални механизми, регулиращи обществото от самото му създаване. Светът все повече става комуникационна единица, но това не означава, че се превръща в общностна единица. Да се говори за прелом в епохата на „супермодерните времена“ е невъзможно, без да се говори за виртуалността. Когато в своята „Постмодерна етика“ Зигмунд Бауман дефинира социалното пространство, той говори за три макар и припокриващи се негови измерения – познавателно, естетическо и морално. Дали виртуалното е неговото ново измерение, или е само нова среда на видоизменящото се човечество? Дали новата технологична среда дава възможност за развитие на нови форми на екипност, или само преповтаря това, което ни е познато от реалния свят? А може би отрича изцяло екипността и дава поле на изява на новия виртуален човек без идентификация, без телесност, номадстващ през неограничено количество виртуални роли и топоси, без да е необходимо да преодолява институционални бариери и изявяващ се като виртуална суперзвезда. Може би Френсис Фукуяма ще се окаже прав относно поостарелите си вече прогнози за „края на историята и последния човек“, но в друг аспект.

Смея да твърдя, че във втората половина на XXI век човечеството, ще е поставено не в ситуация на „Индустрия 4.0“, а в ситуация на „Виртуализация 2.0“. Имам предвид факта, за който говорят Дон и Алекс Тапскот в книгата си „Блокчейн революцията“. Започва нова ера в цифровата икономика, базирана на блокчейн технологията, защото тя не е просто една от многото нови информационни технологии. Нейната същност задава качествено нова характеристика на виртуалния свят. Възможността не просто да се кодира информацията с дигита-

лен код, но и да се криптира, от една страна, ограничава достъпа до нея, но от друга, позволява на всички по веригата и да създават информация и да имат наблюдение върху пълната информация, която се твори там.

Ако първата ера на цифровата икономика е резултат от конвергенция на изчислителната техника и комуникационните технологии, втората ера ще бъде задвижвана от умела комбинация между компютърно инженерство, математика, криптография и поведенческа икономика (Tapscott, Tapscott, 2016). Вероятно първопроходниците на виртуалната мрежа не са си давали точна представа каква „бутилка“ отпушват и какъв „дух“ освобождават. „Дух“, който преобразява не просто начина на живот, но и същността на социалността. Вероятно вече е дошло времето, когато трябва да се говори за ново качество на човечеството, защото виртуалността 2.0 е много повече от онлайн комуникацията.

1. Дигитализацията на бизнеса

Бизнесът на XXI век е съвършено различен от бизнеса на XX век. Да се прави бизнес без помощта на ИТ сектора е мисия почти невъзможна. Бързопроменящата се среда разкрива нови възможности пред ИТ сектора да развива все повече своя потенциал. Специалистите отчитат, че предприемачеството там е най-бързо и силно развиващо се. Виртуалният свят става свят, в който е по-лесно да спечелиш реални един милион долара, отколкото в заобикалящия ни реален свят. Най-значимите съвременни икономически субекти съществуват именно чрез новото битие на икономиката – виртуалното.

Нови платформи, позволяващи на бизнес субектите да преместят бизнеса си в собствени управляеми cloud виртуални сървъри¹ с включен контролен панел, ежедневни бекъпи и снапшоти; колаборативни работи – коботи, които могат да бъдат свързани с други устройства и да се препрограмират²; AI – изкуствен интелект и IoT – интернет на нещата – това е рамката, в която бизнесът от всички сфери на дейност, ако иска да бъде печелиш, трябва да се вписва все по-интегрирано. Очаква се в следващите 5 – 6 години да бъдат създадени и използ-

¹ Cloud виртуалните сървъри позволяват на бизнес субектите: 1) да не инвестират в скъпоструващ хардуер; да не плащат за сложно лицензиране на компонентите му; да не наемат високоплатени ИТ специалисти. 2) да използват ресурсите на много по-мощен и способен сървър, намиращ се някъде другаде; 3) да избират операционната система на виртуалния сървър, както и сами да определят неговите параметри. Едно от най-големите предимства на виртуалните сървъри е по-ниската абонаментна такса. При виртуален сървър често се предлага регулярен бекъп, предпазвайки по този начин бизнес данните. Управляемите виртуални се разработват и от български ИТ специалисти.

² Виж повече на: <https://www.dnes.bg/pr/2019/11/06/ns1-bg-syzdade-hosting-platforma-ot-novo-pokolenie.428783>

вани от бизнеса или крайните потребители около 500 млн. приложения. Тенденциите са около 60 – 65% от тях да са написани върху low-code платформа.¹

Малките предприятия от много различни индустрии както традиционни, така и високотехнологични, откриват нов начин за успех в „глобалната икономика“ – виртуалните клъстери². Виртуалните корпоративни мрежи позволяват да се постигне успех от мащаба именно чрез виртуално сътрудничество. Виртуалната технология за сътрудничество включва сътрудничество при големи проекти научноизследователска и развойна дейност, изпълнение на поръчки и други подобни. Създават се сложни интернет архитектури за е-бизнес, които директно свързват малките и средните предприятия с техните основни клиенти и партньори. Виртуалните бизнес мрежи обвързват няколко фирми или предприятия в структура, осигуряваща по-голяма стабилност, гъвкавост и конкурентоспособност на всяка единица, участваща в изграждането на тази структура. Целта е да се оптимизират разходите и времето за изпълнение на дадена поръчка. Основната отличителна характеристика на този тип мрежи е, че може да се разполага с човешкия капитал на всяка единица, без непременно да се заплаща за него. По този начин се постига максимална ефективност и задоволеност както за фирмите, участващи във виртуалната бизнес мрежа, така и за техните клиенти.

Масово бизнес субектите започват да се възползват от новата (или не толкова нова) блокчейн технология, известна най-вече чрез бизнеса с криптовалути, но далеч не свеждаща се само до такава употреба. Това е технология, чрез която нуждата от посредници в много браншове може да отпадне. Тази децентрализирана платформа, чиито предимства са по-голяма сигурност, прозрачност и надеждност на информацията и на която могат да бъдат създадени всякакви системни бази данни, може да предефинира изцяло бизнеса. Едно от най-интересните приложения на блокчейн са т.нар. *умни договори* (smart contracts). Концепцията за тях е създадена още през 1994 г., но стават популярни едва с навлизането на криптовалутите през последните десетина години. Умните договори оптимизират и автоматизират взаимоотношенията между страните, което от своя страна премахва необходимостта от посредници в огромен брой дейности. Автоматизираните микроразплащания могат да се превърнат във важен аспект от функционирането на технологии като Internet of Things (IoT).

¹ Виж повече на: <https://www.bloombergtv.bg/biznes-sreshta/2019-10-15/kak-izglezhdainteligentnite-resheniya-na-badeshteto>

² „В е-б-мрежите, взаимосвързани, флуидни – понякога силно структурирани, понякога аморфни, съвкупности от дейни участници се събират, за да създадат стойност за техните клиенти и да създадат богатство за техните акционери. В най-елегантния вариант на е-б-мрежата всеки участник се фокусира върху ограничен набор от компетенции – нещата, които може да извършва най-добре. Е-бизнес мрежите въвеждат нови стойности предложения, преобразуват правилата на конкуренцията и мобилизират хората и ресурсите, така че да постигнат безпрецедентни нива на ефективност“ (Tapscott, Ticoll, Lowy, 2000, p. 17).

За да ускорят работния процес, все повече индустрии разчитат на автоматизирани трансакции от машина към машина. Например покупки на приложения или дори енергия за умния хладилник, които да бъдат обработвани децентрализирано в блокчейн, отваря нови възможности за бъдещето на икономиката. Компаниите, които се развиват на принципа на виртуалните мрежи, т.е. децентрализираните автономни организации (ДАО), според теоретичната концепция ще функционират без топмениджъри. Функционирането им ще става на базата на правила, въведени в блокчейн, които се контролират по прозрачен начин от акционерите/участниците, без да се влияят от централно управление. Данните за финансовите трансакции, както и правилата, по които ще функционират такива компании, се поддържат от самата блокчейн технология. Това дава възможност значително да се намалят разходите, тъй като се елиминира необходимостта от наличието на доверена трета страна.

Блокчейн технологиите могат да улеснят създаването на децентрализирани умни електронни градове, чрез които да се осъществяват тези взаимоотношения. Управлението и продажбата на имоти могат да бъдат базирани изцяло на умните договори на блокчейн, осигурявайки прозрачност и намалявайки времето и разходите за осъществяването им. (Tapscott & Tapscott, 2016)

Голяма част от дейностите на хората, които преди са се свързвали само с едни или други реални институции, сега се осъществяват чрез интернет – виртуален пазар, виртуални познанства, виртуално сътрудничество, виртуални политически или граждански дейности, виртуални парични потоци, виртуални услуги и други виртуалности, описващи днешното както лично, така и бизнес всекидневие.

2. Как да разбираме социалния капитал

В началото на 90-те години на XX век концепцията за социалния капитал се налага като една от най-популярните научни концепции. Успоредно с нарастването на популярността експоненциално нарастват числеността на авторите и обемът на произведенията, посветени на проблемите, свързани с този феномен. Тълкуванията са различни и като че ли съвсем реална става опасността от „прегриване“, както предупреждава и Алехандро Портес, т.е. да се достигне точката, от която нататък социалният капитал ще загуби своето значение, поради факта, че се обяснява чрез толкова много различни контекста и се прилага към толкова много събития, без да се изясни специфичната му същност.

Общото, което може да бъде идентифицирано като мултипликатор в много от определенията и тълкуванията на социалния капитал, се свежда до неговото определяне като социални отношения, изградени на принципа на доверие и реципрочност. Според повечето автори социалният капитал се състои от мрежи, норми, отношения, ценности и неформални санкции, които оформят количеството и качеството на свойствата на социалните структури. Оттук започват и интерпретациите в тълкуването на социалните отношения като – формални или

неформални; като изграждащи социалните мрежи; като норми; задължения и други подобни.

Както твърди и един от пионерите на концепцията Робърт Пътнъм, идеята за социалния капитал не остана без своите критици.¹ Основните критици са насочени към факта, че така както е определян социалният капитал се превръща в пределно широко понятие, „концепция чадър“, която покрива всичко социално; *второ*, доказателствата за причинно-следствената връзка са слаби; *трето*, концепцията не предлага политически лостове за регулиране. Безспорно социалният капитал е важен феномен в живота на обществото. Според Стивън Алдريدж, Дейвид Халпърн и Сара Фицпатрик социалният капитал е важен, защото може да допринесе за повишаване на нивата на БВП и икономическия растеж; за по-ефективно функциониращ трудов пазар; по-високи образователни постижения; по-ниско ниво на престъпност; по-добро здраве (лично и обществено); по-ефективни правителствени институции (Aldridge, Halpern, Fitzpatrick, 2002).

Разбира се, няма смисъл да се определя даден феномен чрез сходни понятия, които описват, или необходимите условия за неговото съществуване, или факторите, които му влияят. Защо да се въвежда понятието социален капитал, ако неговата същност се дублира с доверие, ценности, мрежи, структурни празноти и т.н., които действително са условия или фактори за неговото функциониране, но не са самият социален капитал? Същността на социалния капитал може да бъде обяснена в контекста на противостоенето на общност и институция², което противостоене ражда зоната на „културната интимност“.³ (М. Хърцфелд, 2007) Дисемията⁴, приемана като набор от „сдвоени социални кодове“ (пак там: 39), е характерна за възникването на мрежите, защото *в социално отношение е важно*

¹ Разбира се, всички теории са отворени за съмнение, дори общата идея за равновесие в основната икономика.

² Противостоене, доколкото общностите в процеса на еволюция на човешката цивилизация все повече се институционализират и се трансформират от първични, неформални общности във вторични, формализирани общности, които се изграждат не на принципа на естествените връзки между индивидите, а на принципа на институционализираните връзки. За противостоенето между общност и институция подробно може да се види: Ракаджийска, 2010, § 1.3.

³ Тезата на М. Хърцфелд (Хърцфелд, 2007) за „културна интимност“ е изключително ползотворна по отношение на търсене на *differentia specifica* на социалния капитал. Според авторът интимността е практическо изискване на социалния живот. „Интимността предполага най-вече познаване на предполагаемите социални несъвършенства, което предлага убедителни обяснения за видимите отношения от обществен интерес, изобилно представени в друга култура.“ (Пак там: 25) Авторът сочи, че „Всички институционални структури са способни да произвеждат своите собствени специфични интимности...“ (пак там: 83).

⁴ *Бинаризмът* (въвличането в двойствени избори) и *дисемията* (двойствената идентичност, при която се балансира между себепоказването пред чужденци и понякога тъжното самонаблюдение; двойствено отношение към идеалните образи на една култура или двойствено отношение към тези в мрежата и тези извън мрежата) стоят в основата на културната интимност (пак там: 32).

как тези кодове биват използвани, а дешифриращата комбинация се предава само между членовете на мрежата. Мрежата е различна от общността. При първичната общност индивидът е потопен изцяло в културните кодове на общността и там няма необходимост от вдвояване на кодовете – те са еднакво различни за всички членове на първичната общност.

Културната интимност е припознаването на онези аспекти на културна идентичност, които предизвикват неудобство за външните хора, но въпреки това даряват вътрешните с увереност в наличието на тяхната общност. Увереност за познаване на основите на властта, което в даден момент може да позволи творческа непочтителност, а в друг да подсили ефикасността на контрола. (Пак там: 17)

Тази културна интимност е в основата на персоналните мрежи, защото условие за членство във всяка персонална мрежа е „прочитът“ на кодовете, зададени от съответното общуване. Кодове, които всеки изграждащ мрежата на фокалния деятел (актьор) привнася от институциите, в които е включен. Членовете на мрежата не само са прочели, но и са успели да декодират тези кодове на базата на взаимното разбирателство, породено от сходната култура, но и на базата на съвместна дейност.

На базата на някои съществени моменти от концепциите на различните автори, посветили своите усилия на обяснението на този феномен и по-специално разбирането на П. Бурдийо, Дж. Коулмън, Н. Лин, Р. Бърт, А. Портес, У. Бейкър, Фр. Фукуяма, социалният капитал може да бъде определен като реифициране (определяването) на културната интимност между индивиди, принадлежащи към различни социетални групи и институции, но включени в персоналната мрежа на фокалния актьор, поради което деятелят (актьорът) може да припознава човешкия (културния) капитал на другите членове на мрежата като свой и да се възползва от възможността да разполага с него, включвайки го във възпроизводствените отношения, в които участва. Така повишава собствения си имидж (репутация) и привлича към себе си повече ползи, ресурси и печалби.

Персоналната мрежа се конституира без официална власт или по-точно персоналната мрежа се изгражда, за да се размият контурите на официалната власт. Мрежата сама по себе си сменя двата относително противоположни и същевременно съществуващи в единство аспекта на социалността – общността и институцията, затова и „включването“ в мрежа не означава автоматично придобиване на социален капитал.

Трябва специално да се подчертае, че културният ресурс на мрежата е потенциален социален капитал, но не всеки културен ресурс на мрежата се трансформира в такъв, а само ресурсът, който произвежда индивидуализираща полза или печалба чрез овеществената културната интимност и е включен във възпроизводствения процес. (Ракаджийска, Христова, Сивков, 2017, гл. VII)

3. Виртуалното пространство и трансформациите на социалния капитал

Ако в рамките на Модерността „културната интимност“ се реифицира (овеществява) предимно сред пространствено отграничени персонални мрежи, сега тя е възможна във всяко виртуално пространство, т.е. реално не са поставени никакви пространствени и времеви ограничения, което ги прави толкова актуален проблемът за трансформацията на социалния капитал. Виртуалната среда е благодатна почва за лесен достъп и лесни запознанства, мигновена достъпност и интерактивност, свобода на избора – потребителят е „свободен“ да прояви своя произвол. Липсата на явен контрол улеснява формирането на персонални мрежи с изключително размити граници. Всичко, което заобикаля отделния потребител във виртуалните светове, е *user friendly*. В този случай се поставя въпросът за това доколко е правомерно да се говори за социален капитал във виртуалното пространство, или става въпрос за неговата модификация във виртуален капитал.

В епохата на Постмодерността, скокът е по-посока на виртуализиране на мрежите. С нахлуването на информационната вълна „граница между „вън“ и „вътре“ на общността не може повече да бъде прокарана, а още по-малко – поддържана“. (Бауман, 2003: 21) Виртуализира се преди всичко посредничеството. Колкото повече реалните общности „залязват“, колкото повече отчуждението намира място във всекидневното на хората, толкова повече нараства тенденцията, изконният „стремеж към общност“ (Низбет) да се задоволява чрез възможностите, които предоставя глобалната мрежа.

Социалният капитал прави възможно транзитирането на индивидуалните усилия през урегулираните дейности на различните формализирани (институционализирани) и неформални общности и така съкращава времето за конверсия. Той се превръща в изключително ценен ресурс в днешната динамична и сложна супермодерна епоха, когато приложението на информационните технологии във всекидневния живот не просто променя представата за пространство, но и създава възможност за преминаване на познатите от Модерността пространствени (в това число и общностни) граници.

Новите идентичности са постоянно променящи се, а колективните идентификации са само частични, избирателни и временни. (Muggleton, 2000) Когато индивидите използват интернет технологията само за комуникация във виртуалното пространство, т.е. за улесняване на собствената си социална дейност, обикновено прилагат реалната си идентификация, но когато индивидите използват виртуалното пространство като начин на съществуване (например в „Second Life“ или т.нар. Dark sites и др., където се участва с изцяло въобразена идентичност) те използват анонимни аватари.

В първата ера на дигитализация на бизнеса в резултат от анонимността на аватарите и липсата на „видимост“ във виртуалното пространство играчите/участ-

ниците във виртуалните бизнес мрежи, „благодарение на свободния достъп до ресурси на мрежата, освен от своите персонални мрежи могат и реално извличат блага и ползи от цялата мрежа, без да се налага да участват в подробности в специфичната за виртуалната бизнес мрежа обща практика, която изисква известен процес на социализация – инвестиции на време, ресурси и усилия за развиване на механизми за идентификация, разбирателство и взаимна подкрепа с другите участници. Тази виртуална модификация на социалния капитал променя неговата специфика и предполага въвеждането на нов термин за подходящо дефиниране на феномена – виртуален капитал“. (Сивков, 2019:41)

През 2019 г. Димитър Сивков прави изключително интересно проучване на трансформациите на социалния капитал във виртуалните бизнес мрежи, включвайки се във виртуалната бизнес мрежа Seeking Alpha и изследвайки я. Той констатира две възможности. Първата, според него се проявява „в случаите, в които участниците, за да присвояват в своя полза блага и ресурси от цялата мрежа, е необходимо да участват в специфичната за виртуалната бизнес мрежа обща практика“. Тогава е необходимо да се говори „не за модификация, а за виртуализация (дигитализация, цифровизация) на социалния капитал (*виртуализиран/дигитализиран/цифровизиран социален капитал*)“. Втората, се проявява тогава, „когато се овеществяват потенциалните възможности един участник въз основа на свободния достъп до ресурси и комуникация да присвои анонимно и в своя полза блага от цялата мрежа без осъществен процес на социализация във виртуалната среда“. Тогава изменението на културната интимност е в посока анонимно присвояване на идеи и (плодовете на) на чужда социализация (т.е. анонимна апроприация)“ (пак там). При втората възможност именно се осъществява трансформацията на социалния капитал във виртуален капитал.

Големият въпрос, който се налага, се отнася до това доколко, как и въобще дали online местата за обитаване създават образци на поведение. Приемат ли върху себе си тази изначална функция на човешката общност, разпознаването на която ражда доверие. Отговорът вероятно трябва да се търси в спецификата на блокчейн технологията и масовото ѝ навлизане в бизнес полето. Дон и Алекс Тапскот формулират седем принципа за нейното функциониране, на базата на които е възможен и протокола на доверие (доверителният протокол, който е в основата на криптирането и дешифрирането на информацията), доколкото всеки участник по веригата създавайки своя блок е наясно с информацията от всички блокове, включени във веригата. Тези принципи са: *мрежова почтеност* (network integrity); *препазване на властта* (distributed power); *стойността като стимул* (value as incentive); *сигурност* (security); *контрол върху личните данни* (privacy); *опазване на правата* (rights preserved); *включеност* (inclusion).

Така в новата ера на дигитализация на бизнеса вероятно ще се осъществи нова метаморфоза на социалния/виртуалния капитал. Този път (според мен) тя ще е свързана не с възможностите за явна или анонимна апроприация, а с възмож-

ностите за явно разпределение на резултата от човешките усилия върху всички участници или може би наистина всички участници ще са печеливши, както сочат двамата автори. (Tapscott, Tapscott, 2016) Но тогава вече трябва да се говори не просто за трансформация на социалния капитал, а за трансформация на социалните отношения на производство и възпроизводство. И ако моите предположения са верни, тази нова ера трябва да свържем с трансформирането на капиталистическите производствени отношения и по този начин с метаморфозирането на капитала, тъй като новите производствени отношения вероятно ще изключат необходимостта от трансформирането на ресурсите, каквито и да са те (включително и човешкия, и социалния капитал) в капитал, защото ще става дума за достъп, а не за владение (притежание) на ресурсите.

Заклучение – „голямата игра“ на човечеството

Модерността, родена от индустриализацията, еманципира индивида от традицията и му носи освобождение от съществуващата дотогава лична принуда като го хвърля в икономическата принуда. Постмодерността, родена от виртуализацията, еманципира индивида от модерната рационалност и без да го е освободила напълно от икономическата принуда го хвърли в комуникационната такава. Супермодерността най-вероятно ще освободи индивидите от принуда – социална, икономическа, комуникационна.

Има достатъчно основания да се твърди, че чрез виртуалната среда човечеството се връща към изначалното си игрово състояние. Виртуализацията се оказва ГОЛЯМАТА игра на човечеството, *но като всяка игра и тя има определени правила, които някои играчи са в състояние да измислят и променят, но обикновено повечето е необходимо да се придържат към вече конституираните* и като във всяка игра има печеливши и губещи. Дали новата ера в дигитализацията на бизнеса ще даде свобода на индивидите, родена от новите правила на блокчейн технологията, които налагат честност, доверие и самостоятелност и ще направи всички печеливши, предстои младите поколения да анализират и отчитат.

Рейчъл Ботсман, известната говорителка в TED, повлияна от новата виртуална реалност и случващото се в реалната икономика, предлага ново интерпретиране на човешкия капитал: „Репутацията е валута, която мисля, че ще стане по-силна от историята на кредитите ни през XXI век. Репутацията ще бъде валутата, която казва, че можете да ми се доверите.“ (Botsman, 2012) Тя дори смята, че следващият етап на икономиката ще се нарича *икономика на репутацията*, защото хората започват да разбират, че репутацията, която е изградена на едно място започва да има съществена стойност и в другите виртуални полета. Авторката смята, че *през XXI век новите мрежи, доверието и репутацията, които те създават, ще наложат преосмисляне на начина, по който сега се мислят богатството, пазарите, силата и личната идентичност*. Вдъхновяващият ентусиазъм на авторката, че ще се случи безоблачно сътрудничество във

виртуалното пространство, е трудно да бъде споделян¹. Трябва обаче да се отбележи, че „репутацията“ може би ще е новото измерение на сега трансфериращия капитал – човешки и социален.

И може би ще се окаже прав Лари Уингет, който в типичния си провокативен стил издига глас за възвеличаване на *Свръхзвездите*, които работят заедно и то охотно, когато са обединени от обща цел. Свръхзвездите според него обожават да работят с други свръхзвезди, чиито талант и способности те уважават, и които са страхотни в работата си. *Но това не е работа в екип и между тях доверието е винаги под условие*. Всеки човек трябва да се погажда с останалите до степента, необходима, за да се свърши работа. (Уингет, 2007)

Вероятно хората от новата ера на дигитализация на бизнеса, приемайки качеството „свръхзвезди“ ще реализират това, което прогнозира Карл Маркс в своите гениални анализи на капиталистическия начин на производство като бъдещо развитие на човечеството, а именно – ерата на свободно асоциираните индивидуалности. (Маркс, 1976)

Литература

Ападурай, Арджун. *Свободната модерност. Културни измерения на глобализацията*. София, ЛИК, 2006.

Бауман, Зигмунд. *Общността. Търсене на безопасност в несигурния свят*. София, ЛИК, 2003.

Маркс, Карл. Икономически ръкописи от 1957 – 1859 година. Критика на политическата икономия. В: Маркс, К., Фр. Енгелс. *Събрани съчинения*. Т. 46, част I; София, Партиздат, 1976.

Ракаджийска, Теменуга. *Пазар на труда. Социално-икономическо поле между държавата и пазара*. София, УИ „Стопанство“, 2010.

Ракаджийска, Теменуга, Мариета Христова, Димитър Сивков, *Социалният капитал*. София, ИК – УНСС, 2017.

Сивков, Димитър. *Трансформацията на социалния капитал в полето на виртуалната бизнес мрежа*. Дисертационен труд. Науч. рък. Т. Ракаджийска. София, 2019.

Уингет, Лари. *Спри да хленчиш! Размърдай си задника*. София, Кръгозор, 2007.

Хърцфелд, Майкъл. *Културната интимност, социална поезика в националната държава*. София, Просвета, 2007.

Aldridge, S., Halpern, D. and Fitzpatrick, S. (2002) *Social Capital: A Discussion Paper*, London, HM Govt, Performance and Innovation Unit (Via Learning Central).

¹ Песимизъм е породен от факта за онези 84% „The Darkweb Revealed“, които остават скрити от Google комуникацията и в пространството, на които може да се купи всичко: от фалшиви пари до наркотици, да се поръча наемен убиец или да се купят органи за трансплантация. (*Тъмната страна на нета*, 2015)

Appadurai, Arjun. (1996) *Modernity at Large. Cultural Dimension of Globalization*. M.: University of Minnesota Press.

Beck, Ulrich. (2016) *The Metamorphosis of the World*. Cambridge: Polity Press.

Botsman, Rachel. (2012) Welcome to the new reputation economy, available at: <https://www.wired.co.uk/article/welcome-to-the-new-reputation-economy> (accessed December 27, 2019).

Muggleton, David (2000) *Inside Subculture: The Post-Modern Meaning of Style*. Oxford: Berg.

Schütz, Alfred. (1962) On Multiple Realities, In: *Collected Papers*, vol.I: *The Problem of Social Reality*, The Hague: Martinus Nijhoff.

Tapscott, Don. (2008) *Grown Up Digital*, McGraw Hill, New York.

Tapscott, Don., David Ticoll, Alex. Lowy (2000) *Digital Capital: Harnessing the Power of Business Webs*. Harvard Business School Press. Boston, Massachusetts.

Tapscott, Don, Alex Tapscott (2016) *Blockchain Revolution. How the Technology Behind Bitcoin is Changing Money, Business, and the World*. New York: Portfolio/Penguin.

Ползвани интернет сайтове:

<https://www.dnes.bg/top-novini/2019/10/23/robotite-nastypvat-praviat-palachinki-dirijirat-simfonichen-orkestyr.427069>

<https://www.dnes.bg/sofia/2019/10/14/roboti-prevzemat-sofiia-do-27-oktomvri.426070>

<https://www.dnes.bg/technology/2019/08/13/kobotite-gyvkavost-intuitivnost-izgodnavyzvryshtaemost.419552>

<https://www.dnes.bg/pr/2019/11/06/ns1-bg-syzdade-hosting-platforma-ot-novo-pokolenie.428783>

https://www.capital.bg/specialni_izdaniia/world_review/2017/12/15/3093693_kolko_opasni_sa_greshnite_stupki/

ГЛОБАЛНАТА ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ И ДИГИТАЛНАТА ИКОНОМИКА

*чл-кор. проф. д.ф.н. Васил Проданов,
УНСС, vkprodanov@gmail.com*

Резюме

Международната, а след това и глобалната политическа икономика се появяват в последния цикъл на развитие на капитализма с глобализацията на капитала и развитието на интернетa и глобалната мрежа. Основната теза, която се развива в настоящата работа, е, че възходът на дигиталната икономика е свързан с бързо изостряне на различни противоречия, конфликти и рискове в огромни мащаби, което е предпоставка за разгръщането на процеси на деглобализация и завръщането към идеята за суверенитета – особено на идеята за дигитален суверенитет и изграждането на дигитални национални икономики.

Ключови думи: глобална политическа икономика, дигитален суверенитет, деглобализация, технонационализъм, иновационен меркантилизъм

Summary

International and then global political economy emerge in the last cycle of capitalism with the globalization of capital and the development of the internet and the global network. The main thesis developed in the present work is that the rise of the digital economy is associated with the rapid exacerbation of various contradictions, conflicts and risks on a large scale, which is a prerequisite for the unfolding of processes of deglobalization and a return to the idea of sovereignty, especially the idea on digital sovereignty and the development of digital national economies.

Key words: global political economy, digital sovereignty, deglobalization, techno-nationalism, innovation mercantilism

1. Класическа, международна и глобална политическа икономика

От XIX век насам съществуват два типа политическа икономика. Единият тип има универсалистки и в този смисъл глобален характер, предлага своите идеи като еднакво валидни за всички страни и народи, които ще печелят от тях, ако ги приложат. Другият изхожда от предпоставката, че условията, реалностите, историята, цивилизационните характеристики, икономическото равнище на отделните страни и региони се различават, поради което икономическата наука няма универсален характер, а тя е специфика за различните страни и региони. Първият тип позиция се подкрепя от държавите, които се стремят към глобално господство и налагане на своя икономически модел над останалите. Вторият тип е на държави, които изостават в своето развитие и, прилагайки свой модел, някои от тях успяват да наваксат изоставането и даже да надминат страната – световен хегемон, заемайки нейното място и след това налагайки своята иконо-

мическа теория като общовалидна, но вече в определена универсалистка версия. Така през XIX век се появява универсалистката класическа политикономия на Великобритания, предлагана на останалите, но се появява и историческата школа в Германия и алтернативните версии на икономическа политика в САЩ, което прави възможно тези страни да изпреварят Великобритания.

След Втората световна война СССР се опитва със своя политикономия да настигне най-напредналите, същото прави и Япония със свой модел на развитие, в който съчетава национални особености с глобалния пазар. САЩ успяват да спрат и едната, и другата страна в опита им да излязат преди тях. Япония я спират със споразумението с Плаза, което променя отношението между юана и долара през 1985 г., а СССР рухва в резултат от втората студена война и неудачното ръководство на Горбачов в края на 80-те и началото на 90-те години на XX век. Неокласическият икономикс, който е водещата икономическа теория в САЩ, се налага като универсална мейнстрийм дисциплина, паралелно с китайска версия на собствена политическа икономия.

Цикличните процеси на глобализация и деглобализация извеждат на преден план като водещи глобални или национални политически икономии. Водещите предпоставки за всяка от тях са социално-икономически, геоикономически и технологични. Съответно това са промените в социално-икономическото неравенство и социалната структура на обществата, геоикономическите смени на световния хегемон и технологичните революции. Всеки технологичен етап съдържа в себе си предпоставки и за затваряне, и за глобализация.

Международната политическа икономия, а от началото на новото хилядолетие и глобалната политическа икономия се появиха с Третата индустриална революция и процесите, които през втората половина на 90-те години на XX век станаха популярни като глобализация, но техен предшественик в други условия – тези на интернационализацията през XIX век, са класическата политикономия и марксовата политическа икономия. Дисциплината „Международна политическа икономия“ влиза в програмите на специалностите „Международни отношения“ в университетите през 70-те години с началото на процесите на съвременната глобализация, когато още терминът „глобализация“ не се използва в академичния език. Нейното развитие следва възхода на рейгънизма и тачъризма и на идеите за дерегулацията, за отварянето на границите за движение на капитала, което се ускорява, благодарение на формиращите се технологии на Третата индустриална революция. От втората половина на 90-те години, когато се разпада източноевропейският социализъм и се извършва поглъщането на икономиките на един огромен регион от капиталистическия център, а САЩ налагат идеята, че те са новият световен хегемон, който ще налага ред и порядък по света, тъй като XXI век ще бъде „американски век“, започва замяна на курсовете по „Международна политическа икономия“ с курсове по „Глобална политическа икономия“, което става най-напред в САЩ и Великобритания, а след това и в останалия свят.

Между 90-те години на XX век и 2008 г. се утвърди едно ново глобално пространство на Веб 2.0, което изглеждаше свободно и нерегулирано, без ограничения, създаващо технологичен свръхоптимизъм. През 2015 г. се появява книгата на Карин Хоройд и Кен Коутс „Глобалната дигитална икономика: сравнителен анализ на политиките“. (Holroyd and Coates 2015) Същевременно обаче през последните години с възхода на Четвъртата индустриална революция става ясно, че глобализираните икономики раждат нарастващо количество противоречия от всякакъв характер, които в момента водят до тенденции на разпад на глобализирания свят, а с това и до криза на обекта на глобалната политическа икономия.

2. Четвъртата индустриална революция и тенденцията за преход от глобална към национална политическа икономия

Четвъртата индустриална революция, такава каквато се разгръща след 2008 г., създава няколко типа предпоставки за връщане към националните политически икономии, които доминират от 30-те до 70-те години на XX век.

Първата тенденция е увеличаване на неравенствата вътре в развитите страни, пораждане на криза на системните партии и възход на сили, търсещи външни и вътрешни врагове, срещу които искат силна държава, която да се намеси. Тези неравенства стават предмет на нарастваща дискусия, свързана с искания за преразпределение. Само за една година – между 2017 и 2018 г., богатството на милиардерите в света се увеличава с 20% или с 2,5 млрд. долара всеки ден, а в същото време богатството на по-бедната половина от човечеството, т.е. на 3,8 млрд. души, намалява с 11%. Капиталистите с невиджана скорост стават все по-богати, а по-бедната половина на човечеството със същата скорост обеднява, както се отбелязва в статия под заглавие „Шокиращата истина за неравенството днес“ на сайта на Световния икономически форум в Давос. (Winnie 2019) Това тресе и ще тресе и САЩ, и останалите водещи страни в света, изисквайки намесата на държавата. Изследванията показват, че при предходни случаи на рязко нарастване на неравенствата капитализмът е излизал от тези състояния чрез войни, революции, разпад на държави, масови епидемии, водещи до преразпределение на богатството. Добре е известно, че и в САЩ налагането на кейнсианската регулация става възможно в контекста на подготовката и участието във Втората световна война, която рязко увеличава преразпределителната роля на държавата на основата на това, което ще бъде наречено военно кейнсианство.

Втората тенденция е на феномен, който в дискусията и анализите за него в световен план през последните няколко години получава наименования като **технонационализъм и иновационен меркантилизъм**. „Вашингтон пост“ резюмира през миналата година битката между Китай и САЩ със заглавието „Китай и САЩ: сблъсъкът на технонационалисти“ и показва как китайската политика на защита на високотехнологичните китайски компании се сблъсква с аме-

риканската протекционистка политика по отношение на тези компании, тъй като САЩ в нарастваща степен са в паника, че губят доминацията си в технологиите на бъдещето след като стана ясно, че през 2017 г. в Китай са регистрирани повече патенти, отколкото в САЩ, ЕС, Япония и Южна Корея, взети заедно. (Zheng 2018) Технонационализмът се проявява в различни форми, но основното е, че се поставят все повече препятствия в защита на интелектуалната собственост, новите технологии, научните открития в рамките на националните държави. В Китай инициативата „Направено в Китай“ е свързана с ефективни бариери срещу чужди компании, опитващи се да овладеят неговия пазар.

Наскоро бе публикувана осъвременена версия на „Глобалния меркантилистски индекс“ от доклад на Фондацията за информационни технологии и иновации, в който се ранжират 60 държави по 18 променливи, като се почне от достъп до пазарите и се стигне до защита на интелектуалната собственост. Според него Китай е най-меркантилистката по отношение на иновациите страна в света. Десетте държави след нея са Индия, Бразилия, Индонезия, Аржентина, Тайланд, Виетнам, Русия, Саудитска Арабия, Нигерия, Турция. По същество страните от БРИКС демонстрират висок меркантилизъм. САЩ не са включени в проучването, чийто основен извод е, че все повече страни в нарастваща степен се стремят към растеж на основата на иновации и същевременно се ориентират към политики на меркантилизъм спрямо иновациите. (Foote and Ezell 2019)

Особено важно място заемат национализмът и меркантилизъмът в областта на изкуствения интелект, при чиято разработка се разгръща в момента глобална надпревара между големите сили, подобна на тази някога във връзка с ядреното оръжие. Това води до нов тип геополитика, характеризирана в литературата като национализъм на изкуствения интелект, тъй като на изкуствения интелект се гледа като на ключов фактор за придобиване на военно, икономическо и политическо превъзходство. Ако при надпреварата в ядреното въоръжаване се търси превъзходство във военната сфера, то сегашната надпревара в областта на изкуствения интелект дава възможност за превъзходство и в икономическата, и в политическата сфера поради интегралния и конвергентния характер на тази технология. В този контекст се появяват политики на иновационен меркантилизъм, за което особено силно е обвиняван Китай, увеличават се структурите и действията по кражба на интелектуален и човешки капитал в сферата на изкуствения интелект, паралелно с мощни държавни стратегии в тази област. Говори се за развитие на ИИ неоколониализъм в отношенията между страните лидери и страните аутсайдери в областта на изкуствения интелект. Френският президент Макрон обяви, че негова цел е европейският суверенитет в изкуствения интелект. Национализмът в тази област се проявява в политики, гарантиращи икономическите и военните предимства в изкуствения интелект, борбата срещу копирането на новите технологии, мерки, ограничаващи международната търговия в тази област, опити за подкопаването на опитите на други страни да придобият национален технологичен суверенитет в областта на изкуствения интелект.

лект. (Хогарт 2019) Технологичната надпревара се разгръща и в други решаващи за добиване на геополитическо предимство технологии като 5G и квантовите компютри.

Третата тенденция е на възход на *дигитален суверенитет*, заменящ дигиталната глобализация, която през изминалите десетилетия беше водещата технологична сила, стояща в основата на икономическата глобализация и глобализацията изобщо. Това е водещ елемент в политиката на Китай през последните десетилетия. Неговото дигитално пространство е заето от китайски компании – вместо „Гугъл“ има „Байду“, вместо „Амазон“ – „Алибаба“. Говори се за Велика китайска дигитална стена. По същия път върви и Русия, която прие специален закон за суверенен интернет и в момента го реализира, създава специални институции за контрол на своето дигитално пространство, повечето руснаци са не във „Фейсбук“, а във „ВКонтакте“, със специален закон е забранено мобилните телефони да са заредени с чужди програмни продукти. Тази тенденция се разгръща усилено във всички страни в БРИКС, в които живеят 3,2 млрд. и които осъзнават, че дигиталните услуги, предлагани от чуждите корпорации, се плащат с данните на тези 3,2 млрд. и удрят по суверенитета им. Затова и в приетата през тази година декларация на срещата на лидерите на Бразилия, Русия, Индия, Китай и Южна Африка в Бразилия се говори за преход от БРИКС към КиберБРИКС, основан на техния съвместен КиберБРИКС проект, поставил си за цел да се обуздае властта на чуждите технологични компании и подпомогне получаването на дигитален суверенитет. За тази цел променят законодателството си, предприемат всички мерки данните за техните граждани да не отиват извън страната. Вече има сайт под това заглавие и екип на тези страни работи в тази посока. Китай има най-голям опит, който доразвива в момента с помощта на въвеждането на 5G мрежите и изкуствения интелект, конкуриращ се със САЩ. По същия път вървят и другите страни от БРИКС, споделяйки опита помежду си, а това е групата държави, която в много отношения задава посоките на развитие на световната икономика. (Belli 2019) Такава американска глобална технология като GPS, чрез която може да се локализира всеки и всичко по света, се замества с национални конкуренти в Китай, Япония, Индия, Русия и дори в ЕС има такива тенденции. Разгръща се дигитален протекционизъм, свързан с ограничаването на извличането на данни от чужди компании и това води до тенденция на фрагментизация на интернет. Все повече държави блокират чужди сайтове и приложения, позовавайки се на националната сигурност. Започват да ограничават и електронната търговия, която е зависима от открития достъп до данни. САЩ, ЕС и Китай създават свои собствени правила в това отношение, които често не са съвместими.

Четвъртата тенденция е на появата на *технологии, които създават предпоставки за деглобализация*. През XX век това са технологиите на Втората индустриална революция, сега – на Четвъртата. Тогава технологиите на масовото производство и масовият потребител дават възможност чрез кейнсианското

стимулиране на потреблението да печелят и производителите, независимо от високото преразпределение на доходите. Сега основната тенденция е персонализацията на потреблението и появата на технологии, които са предпоставка за деглобализация – от технологиите във фотоволтаичната и вятърната енергетика до технологии в производството, което се роботизира и все по-масово се използват адитивни технологии, разрушаващи глобалните стойностни вериги. Автоматизираните фабрики ще намалят предимствата на местенето на производството в страни с по-ниско равнище на заплащане и това ще води до нарастващо връщане на производството в страните, от които е излязло.

Петата тенденция е свързана с **дигитализацията в глобалната финансова система**. Глобализацията и появата на глобална политическа икономия стават с утвърждаването на САЩ като водещата сила в глобалната финансова система, благодарение на доминиращата роля на долара като разменна единица в световен план – до 1971 г. във версията на долар със златно покритие, а след това чрез плаващия курс и мястото на САЩ в глобалната икономика. Сега се поставя началото на дигитални валути, което, както наскоро прогнозира професорът по икономикс от Харвардския университет Кенет Рогов, ще води тепърва до дигитални валутни войни. Той прави тази прогноза в контекста на съобщенията за разработката от „Фейсбук“ на своя дигитална валута Либра и на обявените от Китай планове за пускане в обращение на свои дигитални валути. (Rogoff 2019) На срещата на лидерите на страните от БРИКС през ноември 2019 г. също се обсъжда въпросът за създаване на обща криптовалута за осъществяване на плащанията помежду им, което ще означава елиминиране на американския долар. Такива намерения изразява и Швейцария, а и други страни, включително и ЕС. Марк Зукърбърг вече обяви пред американския конгрес, че САЩ повече няма да имат монопола върху регулацията върху следващото поколение единици за разплащане. Редица други държави в този контекст проявяват намерение за свои дигитални валути, което ще лиши САЩ от възможността да налага финансови санкции и контрол над други държави, както са правили досега и както го правят в момента. Така, ако през Първата индустриална революция доминира златният стандарт, а през Втората – американският долар със златно покритие, при Третата – плаващият курс на американския долар, през Четвъртата се очертава тенденция криптовалутите да заменят общите преди това парични единици за глобална размяна, чрез които се осъществява и хегемония на една отделна страна. Това също ще става предпоставка за тенденции на деглобализация.

Шестата тенденция е свързана с **нарастващите рискове, несигурност** и битки, които започват да водят държавите в дигиталното пространство, битки, нарастващи паралелно с дигитализацията на държавните институции. Става дума за технологии, които рязко увеличават всякакви възможни манипулации и рискове. Така например в „Гугъл“ всяка минута има 3,8 млн. търсения на различни неща, при което обаче това, което излиза, е манипулативно подчинено на определени интереси на компанията. (Grind and Schechner, McMillan, West 2019)

Дигиталната икономика е свързана с огромно количество рискове – масова манипулация и кражба на данни и информация, измами, водене на войни. Същото е и с данните на частните потребители на мрежата. При хакерска атака през октомври 2019 г. са били задигнати данните от социалните медии на 1,2 млрд. потребители на „Фейсбук“, LinkedIn и „Твитър“. Сред тях са и 50 млн. телефонни номера и 522 млн. е-мейла. (Sandle 2019) Като се почне от глобалните платформи, събиращи данни за всеки от нас, и се мине през различни компютърни програми, които са създадени така, че да се използват за шпионаж от противна страна, през нападения срещу електронизирани държавни институции и инфраструктури, биохакерски атаки и убийства, и се стигне до хардуер, който също може да се използва за шпионски цели, държавите започват да търсят начин да се оградят и предпазят от тези опасности. Например държавните обекти от информационната инфраструктура на Русия са били прицел на 2,4 млрд. кибератаки през 2017 г., които през 2018 г. нарастват на над 4 млрд. Увеличават се опитите за киберпринуда върху вътрешната политика и разпределението на политическите сили в конкурентни държави, за да се повлияе върху изборите в тях. Неслучайно наскоро не кой да е, а представители на „Майкрософт“ призоваха за държавни регулации на киберпространството. (Краун, Толстухина 2019)

Седмата тенденция е на *технологични войни*. Най-отчетливо тя се проявява в отношенията на САЩ с Китай и започнатата битка с китайските технологични компании. Типичен пример е атаката срещу китайската компания Huawei, произвеждаща оборудване за безжичен широколентов интернет. САЩ затварят своите пазари за тази компания и се опитват да ударят нейния бизнес в цял свят, обвинявайки я, че оборудване ѝ за 5G мрежите подкопава глобалната сигурност, тъй като чрез програмното ѝ оборудване е възможно китайското правителство да следи целия свят. За това не са представени никакви доказателства, но искането е целият свят да стои далеч от Huawei. В Германия шефът на немското разузнаване заяви, че германската инфраструктура не е подходяща за Huawei, на която не можем да се доверим. Както подчертава Джефри Сакс, иронията тук е, че оплакванията на американците се основават на собствената им дейност на следене на милиони хора по света и в САЩ. (Sachs, 2019)

Тези еднопосочни тенденции са предпоставка за отстъпление от реалностите на глобалната политическа икономия, възникнала през последните десетилетия и на формиране на национални или регионални политически икономии на дигиталната икономика в резултат от възходящите прояви на дигитален национализъм и иновационен протекционизъм, дигитален суверенитет, дигитални войни, засилващи се опити за кражба на човешки и интелектуален капитал. Тази тенденция доминира не само в политиката на САЩ и Великобритания в момента, но и на Китай, независимо че той призовава за запазване на глобализацията и дори проявява амбиции да стане неин лидер, но в същото време неговата собствена стратегия и досега е била на много висок дигитален суверенитет и собст-

вен цивилизационен модел на развитие. Тази тенденция се разгръща и при другите големи сили.

САЩ и Великобритания, двете страни, чиито лидери започнаха процеса на глобализация на икономиките в края на 70-те и началото на 80-те години на XX век, сега реализират противоположните стратегии. С огромна скорост се изграждат стени между държавите. През 1991 г. стените, изградени между различни държави, са 15. През последните години обаче имаме много бързо изграждане на такива стени и вече има 77 стени между държавите. (Hjelmgaard, 2018) Увеличава се броят на притежаваните от държавите суверенни фондове и предприятия. За периода 2005 – 2017 г. броят на суверенните фондове нараства от 50 на 92. Три от първите пет компании в годишния списък за най-големи компании в света на сп. „Форчън“ за 2018 г. са три държавни китайски компании.

Неслучайно прогнозите на аналитиците от „Банк ъв Америка“ са, че на епохата между 1981 – 2016 г. на неограничен поток на стоки, хора и капитал идва край. Инфлацията и лихвените проценти са на най-ниското си равнище от 5000 години. Отбелязват, че растежът на глобалната търговия е паднал под глобалния икономически растеж и очакват тенденцията на отдалечаване от глобализацията да се засили през следващото десетилетие. (Janda, 2019) Постоянен лозунг на Тръмп е връщането на американските компании от чужбина в САЩ, докато в началото на глобализацията основен елемент на политиката на Рейгън беше даването на възможност на компаниите да отидат по глобалните пазари и така да увеличат нормата на печалба.

Всичко това ще бъде съпроводено с увеличаване отново на дистанциите между губещи и печелещи държави, тъй като редица страни ще загубят възможности за самостоятелно ускорено развитие в ситуация, при която са оставили да им бъдат заграбени базисни ресурси – демографски, човешки капитал, финансов капитал и пр.

Литература

Хогарт, Ян. ИИ национализъм. – В: *Российской совет международных отношений*, available at: <https://russiancouncil.ru/ai-nationalism> (accessed 12 октомври 2019).

(Hogart, Yan. II-nationalizm. – V: Rossiiskoi sovet mejdunarodnyh otnosheniah, <https://russiancouncil.ru/ai-nationalism> (accessed 12 oktobrya 2019).

Краун, Стив и Анастасия Толстухина. Microsoft призовава к государственному регулированию киберпространства. – В: *Российский совет по международным делам*, available at: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/interview/microsoft-prizyvaet-k-gosudarstvennomu-regulirovaniyu-kiberprostranstva/?fbclid=IwAR3j9Mh9fXXHXEpZMwnMx98qE0oZQklrYgc397GKNxCv-UeNZDQBdmbpGrc> (accessed 8 ноября 2019).

(Kraun, Stiv I Abastasiya Tolstuhina. Microsoft prizyvaet k gosudarstvennomu regulirovaniu kiberprostranstva. – V: Rossiiskii sovet po mejdunarodnim delam, available at:

<https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/interview/microsoft-prizyvaet-k-gosudarstvennomu-regulirovaniyu-kiberprostranstva/?fbclid=IwAR3j9Mh9fXXHXEpZMwnMx98qE0oZQklrYgc397GKNxCv-UeNZDQBdmbpGrc> (accessed 8 noyabrya 2019).

Belli, Luca. BRICS countries to build digital sovereignty, In: *Open Democracy*, available at: <https://www.opendemocracy.net/en/hri-2/brics-countries-build-digital-sovereignty/> (accessed November 18, 2019).

Byanyima, Winnie. The shocking truth about inequality today, In: World Economic Forum, available at: https://www.weforum.org/agenda/2019/01/the-shocking-truth-about-inequality-today?utm_source=Facebook%20Videos&utm_medium=Facebook%20Videos&utm_campaign=Facebook%20Video%20Blogs&fbclid=IwAR2ezfG8cRyyfpSt1bcuFiXCKhRITI Z0VU0Y_VpeNz5cpER4VL8If46myoY (accessed January 21, 2019).

Foote, Caleb and Stephen Ezell. The 2019 Global Mercantilist Index: Ranking Nations' Distortive Trade Policies, In: *ITIF – Information Technology & Innovation foundation*, available at: https://itif.org/publications/2019/11/18/2019-global-mercantilist-index-ranking-nations-distortive-trade-policies?fbclid=IwAR03kR8BIZmdc1a49_a5jpxO5ulAbjq3OGssBxWcrUX74no51U2F W7Xd8dU (accessed November 18, 2019).

Grind, Kirsten and Sam Schechner, Robert McMillan, John West. How Google Interferes With Its Search Algorithms and Changes Your Results, In: *The Wall Street Journal*, available at: https://www.wsj.com/articles/how-google-interferes-with-its-search-algorithms-and-changes-your-results-11573823753?utm_medium=tr_social&utm_campaign=site_visitor.unpaid.engagement&utm_source=Facebook&fbclid=IwAR1WRlybX9g7f-LDrE96CSsknzEl49DVlewqaXo2IydNBybOGLAXFVknnggY#Echobox=1574092341 (accessed November 15, 2019).

Hjelmgaard, Kim. From 7 to 77: There's been an explosion in building border walls since World War II, available at: <https://eu.usatoday.com/story/news/world/2018/05/24/border-walls-berlin-wall-donald-trump-wall/553250002/> (accessed May 24, 2018).

Holroyd, Carin and Ken S. Coates. 2015. *The Global Digital Economy: A Comparative Policy Analysis*, Cambria Press.

Janda, Michael. The 2020s are set to be an economic turning point, says global banking giant, available at: https://mobile.abc.net.au/news/2019-11-13/the-2020s-set-to-be-an-economic-turning-point/11699386?pfmredir=sm&fbclid=IwAR1xKCGZcvFHBYPqF3Qqh6MKP3OSNU6teExRAKn_MPwM16d4qc5ize6OCdM (accessed November 11, 2019).

Rogoff, Kenneth. The High Stakes of the Coming Digital Currency War, In: *Project Syndicate*, available at: https://www.project-syndicate.org/commentary/global-battle-for-digital-currency-supremacy-by-kenneth-rogoff-2019-11?fbclid=IwAR0C1kH43X_6se7VGi-hdzP0uWBRh78I3gtQmj9JH3QZakwI8oUVYD0ETTo (accessed November 11, 2019).

Sachs, Jeffrey D. America's War on Chinese Technology, In: *Project Syndicate*, available at: <https://www.project-syndicate.org/commentary/cheney-doctrine-us-war-on-chinese-technology-by-jeffrey-d-sachs-2019-11?fbclid=IwAR2XBdXkmjPWMBfYLUgJW02J-6rGBITlBYWjhOEpWyY7V2rlxEo9vi6N2gU> (accessed November 7, 2019).

Sandle, Tim. Why has a data leak of 1 billion social media profiles occurred?, In: *Digital Journal*, available at: <http://www.digitaljournal.com/tech-and-science/technology/why-has-a-data-leak-of-1-billion-social-media-profiles-occurred/article/562302?fbclid=IwAR10zfbbcU2QuQ6Fhm9Yc6ChQsv13TSyF1450rr2xlPojoKoyJLksNh1NRs> (accessed November 23, 2019).

Yongnian, Zheng. China and the U.S.: A clash of techno-nationalists, In: *The Washington Post*, available at: <https://www.washingtonpost.com/news/theworldpost/wp/2018/05/14/china-technology/> (accessed May 14, 2018).

ЗА ДУХА НА ДИГИТАЛНИЯ КАПИТАЛИЗЪМ

доц. д-р Вяра Стоилова,
катедра „Икономическа социология“, УНСС,
viara_bs@abv.bg

Резюме

Статията тематизира предприемаческия дух, присъщ на дигиталния капитализъм. В методологическо отношение генезисът на този дух се търси в новите рационалности, породени от процесите на дигитализация и глобализация. Целта на статията е да очертае спецификата на духа на дигиталния капитализъм. На основата на теоретико-аналитичния подход са разгледани основните ценности, върху които този дух се изгражда, както и ограниченият му потенциал за разрешаване на съществените проблеми на съвременния съвместен живот.

Ключови думи: дигитален капитализъм, капиталистически дух, рационалност, постижение, щастие

Summary

The article focuses on the entrepreneurial spirit of digital capitalism. Methodologically, the genesis of this spirit is sought in the new rationalities created by the processes of digitalization and globalization. The purpose of the article is to outline the specificity of the spirit of digital capitalism. On the basis of the theoretical-analytical approach are considered the values and morals on which this spirit is built, as well as its limited potential for solving the essential problems of modern life together.

Key words: digital capitalism, spirit of capitalism, rationality, achievement, happiness

1. Духът на капитализма като метафора на капиталистическото общество

Понятието „дух на капитализма“ е въведено от Вернер Зомбарт (Sombart, 1902), но получава своята популярност и става предмет на научни дискусии благодарение на Макс Вебер и неговото изследване за взаимовръзката между духа на капитализма и протестантската етика (Вебер, 1993). Зомбарт определя духа на капитализма като основните мотиви на пазарните актьори – печалба, реализиране на собствения интерес и рационализация на икономическия живот, които, съчетани с институционалните форми за извършване на икономическа дейност, придават специфичен облик на капиталистическото общество. (Sombart, 1902). Според Вебер духът на капитализма е присъщ на рационализма на западната култура, която включва икономическа рационалност, рационалност на техниката и правото и „способността на нагласата на човека към определени видове практически рационално жизнено поведение (Вебер, 1993: 15). В понятието „дух на капитализма“ Вебер обединява модерния икономически

етос с рационалния морал на аскетичното протестанство и по този начин прави понятието разбираемо.

За Вебер „духът на капитализма“ е едновременно **обяснение** на капитализма и негова **морална защита**. Духът на капитализма не е само етос, ценности и възприятия, но и легитимиращ и мотивиращ морал, произтичащ от протестантската етика. Стременията на човека към постижения, спестовност, обществен възход и богатство не се анатемосват, доколкото той ги реализира чрез труда си, а не са породени от алчност, въпреки че такава е имало и ще има винаги. Тези стремения са по-скоро задължение и дълг на пазарните актьори. Според Вебер „страстта за печалба и в най-малка степен не е тъждествена с капитализма, а още по-малко – с неговия дух. По-скоро капитализмът може да бъде идентичен с обуздаване – най-малкото с рационално регулиране – на това ирационално влечение. При всички случаи обаче го идентифицират със стремения към печалба на едно постоянно действащо, рационално капиталистическо предприятие, към вечно подновяваща се печалба, към рентабилност. И той е длъжен да бъде такъв, защото, ако в рамките на капиталистическия ред, отнасящ се за цялото стопанство, отделно капиталистическо предприятие не се ориентира към рентабилност, то е осъдено да пропадне“. (Вебер, 1993: 8) Вебер смята, че духът на капитализма моделира не само професионалния, но и личния живот на човека. Този дух е моторът на общественото развитие, който обещава на всеки социален възход по пътя на образованието и професионалните усилия. Ако човек се труди, ако е честен, ако е спестовен, ако не разхищава богатството, той ще успее. В единството от обяснение, оправдание и обещание Вебер превръща понятието „дух на капитализма“ в една от най-значимите метафори на капитализма, по подобие на „невидимата ръка“ на Адам Смит. Тази метафора и днес продължава да бъде надежден теоретичен инструмент за познание на съвременното капиталистическо общество, което някои изследователи определят като „дигитален капитализъм“, чиято основна характеристика е създаването и разпространението на информационни и комуникационни технологии и свързаните с тях икономически и идеологически динамики (Nachtwey, Staab, 2015). Дигиталният капитализъм не е някаква нова историческа епоха. Той е по-скоро сегмент от съвременния капитализъм, който включва интернет корпоративните пазарни актьори и техния модел на производство. Този сегмент обаче има доста силно влияние върху останалите корпоративни актьори, които също се стремят да съобразят своите действия с новите технологични промени.

2. Нови рационалности на дигиталния капитализъм

Дигиталният капитализъм поражда нови рационалности на обществения живот, които моделират поведението на пазарните актьори и водят до преформатиране на някои пазарни ценности. Нови рационалности могат да се идентифи-

цират в сферата на средствата за размяна, потребителския избор, достъпа до стоки и услуги и формите на изграждане на свързаност между хората.

Дигиталният капитализъм **рационализира средствата за размяна**, въвеждайки личните данни на потребителя като специфично разменно средства за достъп до различни дигитални платформи. Данните, които потребителят разменя срещу достъп, са по същество цената на този достъп. За разлика от парите, личните данни не са оскъдно благо. Потребителят може да размени едни и същи данни срещу достъп до всички желани от него дигитални платформи, което не може да се каже за парите, които притежава. Потребителят не може да размени едни и същи пари срещу всички блага, които желае. Събирането на определени данни за потребителите от една компания, не пречи на други компании да събират същите данни (Tucker, 2014). В този смисъл различните интернет корпоративни пазарни актьори не се конкурират помежду си за данните на потребителя. Те се конкурират за неговите пари, като конкурентоспособността им зависи от способността да обработят получените данни и да ги превърнат в инструмент за реализиране за последващи пазарни размени от потребителите. Размяната на лични данни срещу достъп, която на пръв поглед изглежда като безплатна, е всъщност „бременна“ с пазарни размени, които са и целта на интернет корпоративните пазарни актьори. Данните на потребителите се преработват чрез специфичен фирмен анализатор – изкуствен интелект – могат да се изготвят целеви продуктови предложения, които в крайна сметка да увеличат покупките, които потребителите ще извършат в рамките на съответната дигитална платформа. В този контекст превръщането на личните данни на потребителя в средство за размяна поставя въпроса за тяхната икономическа стойност. Отговорът на този въпрос би могъл да се намери, ако се проследи цялата верига по превръщането на данните в инструмент за реализиране на пазарна размяна и приносът на този инструмент към печалбата на съответната компания.

Рационализирането в средствата за размяна поражда **рационализиране в избора на потребителя**. За интернет корпоративните пазарни актьори личните данни на потребителите са „суровина“, от която се произвежда специфичен продукт – персонализирани предложения за пазарни размени. Те са ориентирани към всеки отделен потребител и са изработени на основата на натрупаното познание за него от личните му данни и поведение в дигиталното пространство. В епохата на дигитализация потребителят е буквално „заят“ с информация за различни блага. Тъй като той не е в състояние да обхване цялата информация за търсения от него продукт, корпоративните пазарни актьори се стремят да включат определена информация в кръга на онази, от която потребителят ще направи своя пазарен избор. Индивидуализираната информация, която корпоративните пазарни актьори предлагат на всеки потребител е инвестиция с цел привличане на внимание. Онова, което правят големите пазарни актьори като Google, Amazon, Facebook, е опазаряване на вниманието чрез индивидуализирана реклама. Вниманието, което човек може да даде на наличната в дигиталното прост-

ранство информация, е „единственият фактор, който в един свят на изобилие е оскъдно“ (Kelley, 1999: 86) Борбата е за разпределение на този оскъден ресурс, който някои изследователи определят като нематериалното благо, което измества парите като стълб на стария икономически ред (Schmidt, Zurstiege, 2000; Kelley 1999). Отчитайки особената значимост на вниманието като оскъден ресурс Георг Франк въвежда в края на XX в. понятието „икономика на вниманието“, за да подчертае необходимостта от по-задълбочено изследване на теми като специфика на размяната между информация и внимание; количество и качество на информацията, на която потребителят отдава внимание; мотивите за подбор на частта от информацията, от която потребителят ще направи своя избор за пазарна размяна и др. (Frank, 1998; 1999).

Рационализирането в избора на потребителя не произвежда допълнително търсене. То улеснява този избор, но създава ново поле на конкуренция. Наред с конкуренцията между производителите на стоки и услуги се появява и полето на конкуренцията между големите дигитални платформи. Собствениците на тези платформи се стремят да създадат такава социалнотехническа система, съчетаваща хард- и софтуерни решения, която да покрива почти всички нужди на потребителя и да не му се налага да търси други подобни платформи.

Дигитализацията **рационализира достъпа до стоки и услуги** чрез електронната търговия, осигурявайки на потребителя денонощен достъп до блага чрез различни приложения. Потребителят може да купува по всяко време на денонощието и от всяко място, на което се намира, достатъчно е да има смартфон и интернет. Светът постепенно се превръща в денонощен дигитален супермаркет, безотносителен към географското място на потребителя, тъй като е достатъчно той да е свързан и да е в мрежата.

Една от значимите рационализации на дигиталния капитализъм е по отношение на **формите за изграждане на свързаност между хората**. Налице са вече редица социални мрежи и всякакъв вид дигитални платформи, които дават възможност на хората да общуват помежду си, в това число и като пазарни актьори.

Новите рационалности, които поражда дигиталният капитализъм, влияят и върху ценностите и мотивите, които изграждат неговия дух.

3. Ценностни измерения на духа на дигиталния капитализъм

В традициите на Зомбарт и Вебер духът на дигиталния капитализъм е съвкупността от нормативни условия, морал и ценности, които мотивират пазарните актьори и легитимират техните действия. Духът може да се открие както в писаните, така и в неписаните правила, по които пазарните актьори реализират своя собствен интерес, в когнитивните ориентации към целите и в начина и средствата, с които тези цели се постигат. Могат да се идентифицират няколко ценностни измерения, които очертават контурите на духа на дигиталния капитализъм.

Постижение

В условията на дигитален капитализъм постижението като ценност придобива ново качество. Стремещът на човека е към индивидуален просперитет както в сферата на професионалната реализация, така също и в частния живот. За своето социално съществуване човек има нужда да бъде разпознаваем, отличим и признат от другите. С особена значимост са постиженията му в изпълнението на онези социални роли, които са свързани със семейството и професията/занятието. Постиженията са резултат от сравнения. Все по-нарастващото опазаряване на обществения живот преформатира цялостния живот на човека в квазипазарна трансакция: той инвестира в здраве, в професионални умения, в мрежи и отношения, което цели придобиването на конкурентни шансове за признание и избор от другите. От една страна, дигитализацията предоставя на човека все повече възможности за себепредставяне. От друга, тя драматично разширява мащабите на сравнения и формите на оценка и признание (например чрез опциите „харесване“, „следване“ и „споделяне“ на статуси и информация в социалните мрежи). В условията на глобализация човек се стреми към глобални постижения – глобално харесване, глобална известност и популярност, глобални конкурентни шансове за пазарни размени. Тази глобалност е метапринципът на новия дух, който се налага от дигиталната логика на цялостния живот на човека.

Щастие

Най-голямото постижение на човека е щастието. Новият дух поставя щастието във фокуса на всички човешки стремежи. Вече все по-рядко се говори за нужди, чието удовлетворяване е крайната цел на обществото като дейностна система и все по-често се говори за щастие. При него акцентът се поставя върху изживяванията и удоволствията. Тази доминация на темата за щастието се дължи и на факта, че цифрите, числата, стохастичният свят, населен със средни величини – среден доход, БВП на глава от населението, среден размер на работната заплата – се оказват все по-недостатъчни за описание, обяснение и легитимиране на света. Тези цифри, числа и средни величини не са реалният свят за човека. Неговият свят е друг – свят на изживявания, на различни емоции, удовлетворености, страхове и надежди. А щастието се описва именно чрез тях. Говорейки за духа на капитализма Вебер не визира за щастие. Той говори за професионална етика, за рационалност, за дисциплина, за аскетичен капитализъм, за спестовност, за това, че човек живее, за да работи. Днес тази парадигма е сменена – човек живее, за да е щастлив. Една значима част от това щастие са изживяванията, които са свързани с потреблението на различни стоки и услуги, които отиват отвъд тяхната функционалност, напр. **символите, които носят благата, имиджът, присъщ на новата кола, компютър или смартфон, дестинацията за почивка, натоварена с някаква престижна история и др.** В посока на обещание за желани преживявания се развиват и маркетинговите техники и инструменти за въздействие върху потребителския избор. Това въздействие се изразява в самото преживяване на човека, което се тематизира като

нужда. Не просто удовлетворяването на нуждата, а свързаното с нея преживяване на задоволство, чувството, че си направил най-точния избор, че си избрал най-доброто за себе си, е част от щастието на човека. В тази връзка Норман пише, че „преживяването е последната степен на стоковата реификация. Казано по друг начин, преживяването е... станало крайната стока в оборота на капитала“. (Norman, 1991) Славой Жижек изразява мнение, че днес може да се говори дори за някаква принуда към наслаждение, към интензивни изживявания, което не подлежи на обществени санкции. (Zizek: 2010)

Нови характеристики на човека

Дигиталният капитализъм изисква **нови характеристики на човека** – да е мрежово свързан, да е глобален, да е креативен, иновативен, мобилен, екипен, гъвкав. Тези характеристики се обуславят, от една страна, от развитието на новите технологии, които преформатират света и предоставят все нови и нови предизвикателства пред човека, а от друга, от все по-бързото отпадане на класическия принцип на професионално израстване и кариера – стъпка по стъпка, характерен и за протестантската етика. Днес е налице стремеж към бърз професионален възход, към достигане до върха на организационната пирамида, без задължително да се премине през всички степени на йерархичните организационни структури. Духът на дигиталния капитализъм носи обещанието, че днес всеки човек може много бързо да стане **много богат и много известен**. Но той трябва да развие у себе си новите характеристики, да бъде отдаден на онова, което прави и да създаде продукт, който да има глобално търсене.

Мисия

В условията на дигитализация собствениците на големите дигитални компании се отличават от своите събратя от преди дигиталната ера с това, че всеки един от тях артикулира някаква лична мисия, която има глобално значение и мащаби. Това може да се открие в техните биографии, интервюта, писма до акционери, обръщения към потребителите, статуси в социалните мрежи. Големите дигитални предприемачи не говорят за пари, въпреки че са в първите редици на най-богатите хора на планетата. Не демонстрират луксозен живот и разточителство. Обличат се с Т-шъртки и кецове. Милиардите им трябва, за да решават глобални проблеми. Те **определено не са терапевтични хора**, ако използваме терминологията на Джеръми Рифкин, че „терапевтичният човек живее за настоящето и изоставя всякакви претенции за велика историческа мисия“ (Рифкин, 2001: 218). Големите дигитални предприемачи имат желание не само да подобрят икономиката, но и света. Това тяхно поведение е съвсем в духа на Хайек, според който „икономическият анализ никога не е бил продукт на безпристрастно интелектуално любопитство за причините за обществените явления, а на силната нужда да се преобрази един свят, който предизвиква дълбоко неудовлетворение“. (Попър, К. 2000: 66) Така например собственикът на социалната мрежа Facebook – Марк Зукербърг – ясно е артикулирал своята мисия да направи света свързан, достъпен, макар и виртуално, но с реални изживявания, об-

щувания и размени между хората. Мисията на Apple е да създава продукти, които са полезни не само за хората, но и за планетата. Собственикът на Amazon – Джеф Безос възнамерява да колонизира Космоса и някой ден един трилион души да живеят в Слънчевата система. Създателите на Google нееднократно са изразявали, че тяхната мисия е да осигурят максимално бърз и лесен достъп до информация на всички.

Капитал без родина

Според Вебер характерно за духа, свързан с протестантската етика, е „радостта и гордостта да осигуриш работа на огромно множество, да направиш толкова хора съпричастни на икономическото процъфтяване на родината – все неща, които в този смисъл са свързани с капитализма – това естествено е част от специфичното и предполагаемо в безспорен „идеален“ смисъл удовлетворение от модерното предприемачество. (Вебер, 1993: 27) Този идеален смисъл на предприемачеството днес е по-скоро спомен от миналото. Собствениците на най-големите дигитални платформи не създават много работни места. Те са по-скоро определена юридическа форма, създадена за постигане на високи печалби чрез използването на иновативни технически решения, работи и изкуствен интелект. (За сравнение в Apple работят 116 000 души, докато служителите във веригата супермаркети WalMart са повече от 2 млн.) Днес капиталът е често безроден, защото няма родина. В условията на глобализация капиталът се установява там, където има политически и социално-икономически възможности за постигане на максимално висока печалба. И не може да бъде обвиняван за това в условията на свободно движение на хора, стоки и капитали.

Заключение

Дигитализацията поражда непозната досега глобална дигитална архитектура на света, свързана с нови рационалности в обществения живот и нови ценностни интерпретации, без да променя основните принципи, върху които се изгражда доминиращата в света форма на обществено устройство – демокрация и пазар. В новите условия демокрацията и пазарът се нуждаят от нова легитимация и ново морално оправдание, които не могат да се изведат от традиционно познатите ни религии. Но, погледнато метафорично, дигитализацията е една нова религия и тя има своя дух, който се зароди в силиконовата долина. Наред с непознатия в човешката история технологичен и техничен прогрес, който е продукт на този дух, са налице поне три основни проблемни за неговия производителен и легитимационен потенциал полета, които се нуждаят от сериозни изследвания.

Първо. Дигиталният капитализъм разглежда проблемите на днешния свят като проблеми, за които могат да се намерят технически и технологични решения. Налице е опитът политически организираната нормативна структура да се замени с технологическа и светът да се променя чрез технологии и приложения, а проблемите да се интерпретират като бългове, които следва да бъдат отстранява-

ни. Драматичните социални неравенства, в условията на които витае духът на дигиталния капитализъм, едва ли биха могли да се преодолеят с помощта на технологически решения. Нещо повече – наред с познатите вече социални неравенства, дигиталният капитализъм поражда и нови неравенства между хората, които живеят във и извън дигиталното пространство. От едната страна, са „преситените“ потребители, които индивидуализират потреблението си, чрез което се себеизразяват и търсят да получат желана статусна оценка. От другата страна, са хората, които са извън новите форми на свързаност, на интеграция, на признание, на социална оценка и на принадлежност, предлагани от дигиталните технологии. И тук не става дума за хора, които са избрали това като начин на живот, а за хора, които са **дигитално маргинализирани** по икономически причини и ниско образование. Те живеят на ръба на оцеляването, те са бедни или „работещи бедни“. Проблемите, свързани със старите и нови социални неравенства, едва ли ще се решат с няколко технологични приложения. Те са сериозен „бъг“ на системата, който духът на дигиталния капитализъм трудно може морално да оправдае.

Второ. Налице е проблемът за моралната граница, до която могат да стигат техническите и технологическите решения. По същество това е проблемът за човешките права и свободи. Ние като човечество сме изправени пред необходимостта да си отговорим на въпроса: наистина ли се нуждаем от всичко, което е технически и технологично възможно? Аналогичен е и въпросът дали да позволим всички действия, които един човек, респективно един изкуствен интелект, може да направи.

Трето. Глобализираното дигитално пространство поражда и нови проблеми като кибервойни, киберизмами, киберкражби, киберпрестъпност (Проданов, 2016), които по същество са нови, непознати досега рискове, с които предстои да живеем и да се научим да се справяме.

Литература

Вебер, М. Протестантската етика и духът на капитализма. Издателство „Хермес-7“, 1993.

Попър, К. Нищета на историцизма. Издателство „Рива“, 2000.

Проданов, Х. Тенденции на криза и разпад на либералната демокрация в епохата на дигитален капитализъм, 2016, NotaBene (34). available at: <http://notabene-bg.org/read.php?id=407> (accessed November 5, 2019).

Рифкин, Дж. Епохата на достъпа. Новата култура на хиперкапитализма, в която целият живот е платено преживяване, Атика, 2001.

Franck, G. (1999) Jenseits von Geld und Information: zur Ökonomie der Aufmerksamkeit, In: Medien + Erziehung, Nr. 3, 146 – 153.

Franck, G. (1998) Ökonomie der Aufmerksamkeit, Ein Entwurf, München, Wien.

Sombart, W. (1902) Der moderne Kapitalismus. Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart. Erste Aufl. Leipzig 1902. Zweite Aufl. München-Leipzig I/II 1916, III 1927. Neudruck München: dtv 1987.

Schmidt, Siegfried J. Zurstiege, Guido. (2000) Orientierung Kommunikationsswissenschaft. Was sie kann, was sie will, Reinbeck bei Hamburg.

Kelley, K. (1999) Net-Economy. Zehn radikale Strategien fuer die Wirtschaft der Zukunft, Muenchen, Duesseldorf.

Norman, K. Denzin. Images of Postmodern Society: Social Theory and Contemporary Cinema, London, Sage, 1991, p. 44.

Nachtwey, Oliver/Staab, Philipp. (2015) Die Avantgarde des digitalen Kapitalismus, in: Mittelweg 36. Zeitschrift des Hamburger Instituts für Sozialforschung 24, S. 59 – 84.

Tucker, W. (2014) Big Mistakes Regarding Big Data, Antitrust Source, American Bar Association, December.

Zizek, S. (2010) Living in the end times, Verso Books. London.

НОВА ПАРАДИГМА ЗА ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

*проф. д.ик.н. Росица Чобанова,
УНСС, rossitsa.chobanova@gmail.com*

Резюме

Доказва се необходимостта от нова парадигма за формиране и провеждане на политики за икономическо развитие на база на несъответствие между формулираните цели за обновяване и постигнатите резултати при прилагането на сегашната дигитализация в условия на глобалната. През призмата на политическата икономия необходимостта от промяна на парадигмата се свързва с качествената промяна в обекта ѝ на изследване в резултат от дигитализацията и необходимостта от съответна промяна в производствените отношения.

Ключови думи: икономическо развитие, парадигма, политическа икономия, дигитализация, производствени отношения

Summary

The need for a new paradigm for the formulation and implementation of economic development policies is derived from the discrepancy between the formulated goals for renewal and the results achieved in its implementation. The discrepancy is expressed in the constant low research and development intensity since the beginning of the transition, in the gradual withdrawal of the state from the formation and implementation of scientific and innovation policy, in disregard of new processes and trends resulting from the entry and use of new information and communication technologies, as well as globalization, in maintaining low innovation performance among European countries.

Key words: economic development, paradigm, technological change, innovation, politics, government and business

Увод

Едно от малкото твърдения, подкрепяни от представителите на всички школи в икономическата мисъл, е, че за дългосрочното развитие и растеж са необходими научни изследвания и иновации. Затова и проблемът за научната и иновационната политика от гледна точка на теорията и обявяваните политики е централен за икономическото развитие. Той придобива още по-голяма актуалност и значение в условията на ускорена промяна на използваните технологии. Научните изследвания и иновациите характеризират иновативността на една икономика, или с други думи, способността за саморазвитие в условия на глобализация.

Приложението на сегашната парадигма на наблюдение и формиране на препоръки за политики за развитие показва негативни резултати. Страната трайно заема последни места по представяне в областта на изследванията и иновации-

те. Свидетели сме на несъответствие между поставяните цели и реалните постижения.

Решаването на тези проблеми е свързано с необходимостта от нова парадигма за формиране и провеждане на научна и иновационна политика за икономическото развитие. По-нататък накратко ще приведем аргументи за необходимостта от нова парадигма за икономическо развитие, както и някои характеристики на нова такава. Новата парадигма предполага преодоляване на ниската иновативност на националната икономика, тенденциите на отказване на държавата от провеждане на национална иновационна и научна политика, дисбалансите, водещи до подценяване и загуба на научен потенциал, съобразяване с новите процеси и явления, свързани с дигитализацията на бизнеса, публичните услуги и обществото.

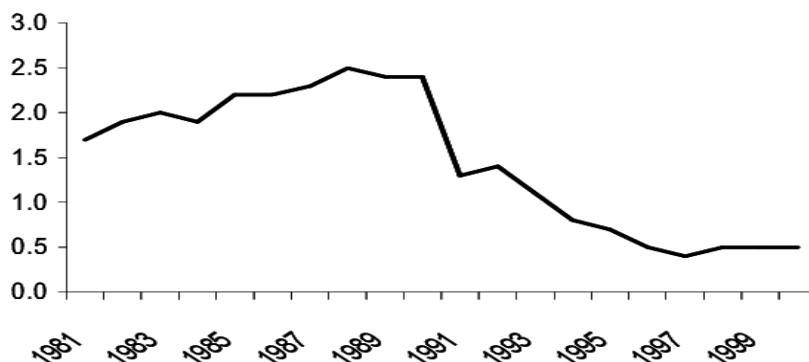
1. Ниска иновативност на националната икономика

Иновативността в най-широк смисъл на понятието означава жизнеспособност, умение на националното стопанство за саморазвитие в условия на глобализация. Тя характеризира способността да се идентифицират и развият самостоятелно области на обновяване, където инвестициите за научноизследователската и развойната дейност (НИРД) да водят до икономическо развитие, свързано с решаване на проблемите на обществото, чрез рязко повишаване на производителността на труда и по-ефективно използване на всички видове ресурси – най-вече от знание, и съответно до увеличаване на обема на индустриалната собственост на страната.

Равнището на иновативност на икономиката се определя чрез НИРД интензивността, измерена като съотношение на общите за страната разходи за НИРД, и обема на БВП в проценти.¹ Ниската иновативност на националното стопанство в условия на ускорена технологична промяна и глобализация на икономическите процеси е съществена пречка пред икономическото му развитие.

Въпреки очакванията, промените от 1989 г. се съпровождат от рязък спад на НИРД интензивността на българската икономика. Равнището ѝ от 2,5% в началото на периода пада до 0,5% (вж. фиг. 1). Това равнище се поддържа и до днес, въпреки че с пълноправното членство в Европейския съюз, съпроводено от финансиране на оперативна програма за конкурентоспособност, се постави целта за постигане на равнище от 1,5% (вж. фиг. 2). Поставените цели, въпреки скромния напредък и постигане на равнище от 0,75% през 2018 г., не са реализирани и до днес.

¹ Много често (особено при докладване на бюджета) се използват данни за разходите за НИРД в абсолютни стойности. В този случай почти винаги има нарастване на годишна база. Но за целите на характеристика на политиката, възприетата от ЕС методология работи с НИРД интензивност.

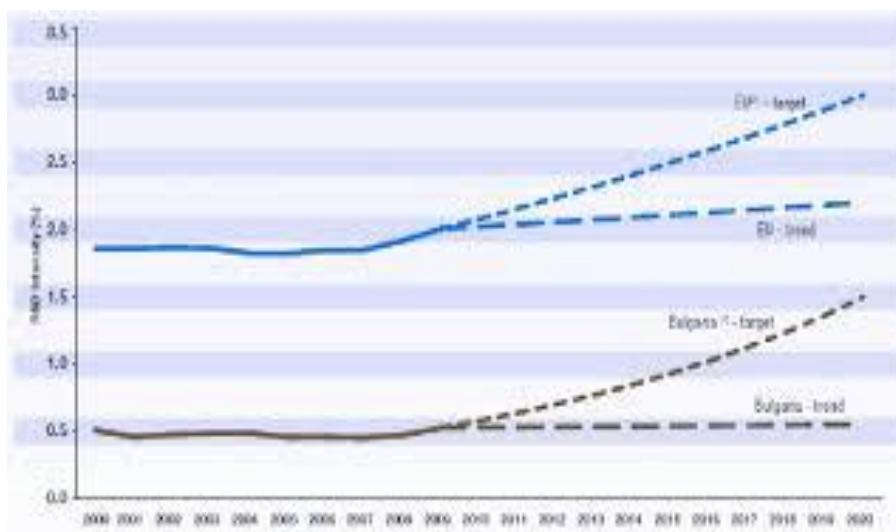

Бележка: НИРД интензивност – разходи за НИРД към БВП.

Източник: Researchgate. Net, посетен на 3.12.2019.

Фиг. 1. НИРД интензивност на българската икономика през периода 1981 – 1999 г.

Европейската политика за увеличение на равнището на общата НИРД интензивност от 2% на 3% също не е реализирана. Отчита се, че за това оказва влияние ниската НИРД интензивност на наскоро приетите държави в Съюза. Но все пак средноевропейското равнище на НИРД интензивност бележи подобрене, докато това на националното стопанство остава почти същото, като вече е близо четири пъти по-ниско от средноевропейското за периода (вж. фиг. 2).

Източник: ressearchgate.net

Фиг. 2. НИРД интензивност – цели и трендове за ЕС и България 2000 – 2020 г.

За ниското равнище на иновативност оказват влияние редица фактори, неотчетени при формиране на иновационната политика. Проведените в Института за икономически изследвания проучвания, показват че тези фактори са свързани с ускорената глобализация и съответното по-качествено и по-ефективно глобално предлагане на нови знания, с глобализация в търсенето на нови знания, с политиките на отворен достъп до резултати от фундаментални изследвания.

Данните показват, че на тези тенденции националното стопанство реагира като намалява вътрешното търсене и предлагане на резултати от национално базирани научни изследвания и иновации. Това се дължи предимно на недостатъчната конкурентоспособност на научните и иновационните дейности и резултати, последица от дългосрочното им недофинансиране, както и от липсата на политика на достатъчно ясни приоритети за финансиране на научни изследвания, които да са обвързани с постигане на целите на икономическото развитие на българското общество.

Като резултат провежданите политики имат обратен от очакваното ефект – наблюдава се непрекъсната тенденция на намаляване на търсенето и предлагането на нови знания в страната и съответна загуба на жизнеспособност и конкурентоспособност на икономиката в условия на ускорена глобализация, продължава „изтичането на мозъци“. Не се реализира очакваното увеличение на равнището на производителност на труда, на ефективност на използване на ресурсите, на обема на интелектуалната собственост в страната. Това е още един аргумент за необходимостта от нова парадигма за формиране и провеждане на научна и иновационна политика за развитие на националното стопанство.

2. Тенденция на отказване на държавата от провеждане на научна и иновационна политика

В резултат от политиката на очакване европейските средства да решат проблема за преодоляване на ниското равнище на търсене и предлагане на нови знания в националното стопанство, държавното управление постепенно се оттеглят от формирането и провеждането на научна и иновационна политика. То се изразява в намаляване на относителния дял на този сектор в общия обем на извършените разходи за НИРД и в липсата на достатъчно ясни приоритети за инвестиране. Делът на държавното управление през 2018 г. спада от 2014 г. от 26,4% на 23,5% през 2018 г. от общия обем средства – източник на финансиране за НИРД.

Бизнесът започва да показва тенденция на по-добро представяне по отношение инвестиране на собствени средства за научни изследвания и иновационни дейности, достигайки от 22,3% през 2014 г. 43%-но равнище на дял от общото за страната финансиране през 2018 г. От друга страна, сектор „Предприятия“ е най-големият от петте институционални сектора, които финансират НИРД, а именно 71,9% от общите разходи за НИРД. От общо 594 000 хил. лв. осъществени разходи за НИРД в бизнес сектора за 2018 г., собствени са 340 950 хил. лв.,

а с източник чужбина – 241 798 хил. лв. Т.е. за разходи на бизнеса за НИРД са основната част от всички чужди средства, предназначени за НИРД – общо 276 360 хил. лв. Направените разходи за наука от висшите училища и университетските болници възлизат на 5,4%, а от нетърговските организации – на 0,6% от всички разходи за НИРД.

Оттеглянето на държавата от формирането на собствена политика рефлектира върху тенденцията предлагането и търсенето на НИРД в сектор „Държавно управление“ да продължават да са на ниско равнище. Те дори намаляват като процент от общите за страната разходи за НИРД, въпреки рязкото увеличение на финансирането на тези дейности от чужбина след 2010 г. То води до значителна промяна в структурата на предлагането на НИРД – вече основно бизнесът има ресурс да ги осъществява, ресурс, предоставен временно, до голяма степен безвъзмездно от европейските фондове. Т.е. в дългосрочен план бизнесът все още не е достатъчно устойчив източник за търсене на резултати от вкл. национално базирани в бизнес сектора, държавния и неправителствения сектор, научни изследвания и съответно икономическо развитие. Водеща за формиране на политика за развитие при тези условия трябва да е държавата. И това следва да е една от характеристиките на новата парадигма за развитие. На практика се наблюдават противоположни процеси.

3. Дисбаланси, водещи до подценяване и загуба на научен потенциал

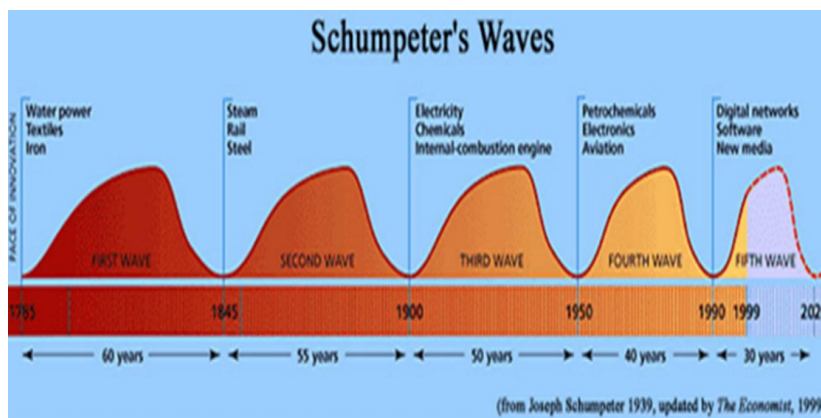
Оттеглянето на държавното управление от провеждане на научна и иновационна политика за развитие на националното стопанство води до увеличение на дисбаланса между финансиране и резултати от НИРД по институционални сектори. Със средства за научни изследвания днес разполага основно бизнес секторът. Въпреки че е изминал достатъчно дълъг период от влягането на значими средства, не се отбелязва ръст на производителността на труда, на ефективността на използване на ресурсите, на обема на индустриална собственост и т.н. Регистрираните научни резултати се получават с най-голям дял в сектора на научните изследвания и на първо място – БАН. Това, заедно с другите последици, води до задълбочаване подценяването на труда на учения и до адекватната негова реакция да напуска страната.

Тенденциите на спад във вътрешното и външното търсене и вътрешното предлагане на национално базирани резултати от НИРД водят до дисбаланс в структурата им по отношение на области на научно познание и компетентност. Преодоляването на тези дисбаланси, както и на ниското им равнище, се свързва с необходимостта от коренна промяна в научната и иновационната политика за развитие на националната икономика.

4. Нови процеси и явления – дигитализация и нова вълна на обновяване

Обновяването като ядро на процеса на икономическо развитие днес има своя качествено нова характеристика, свързана с ускоряване на създаване на новости и разпространението им. Наред с новите информационни и комуникационни технологии (ИКТ) сме съвременници на възникване на много нови технологии, като процесът на внедряването им и получаването на икономически резултат обхваща все по-кратки времеви периоди. Това означава, че са необходими много по-висока НИРД интензивност за следване на тенденцията на *ускоряване на процесите на технологична промяна*. Тази тенденция се откроява ясно от визуализирането на т.нар. Шумпетерови/Кондратиев иновационни вълни на технологична промяна, направено от консултантите на списанието „Икономист“. Тук е представена осъвременената картина на иновационните вълни от 1785 г. насам.¹ Съответно намалява и периодът, през който новите технологични знания оказват въздействие върху икономическото и общественото развитие.

От 1990 г. започва пета вълна на обновяване, която се предполага, че ще продължи около 30 години. Тя е свързана с широкото разпространение и използване на дигиталните мрежи, софтуера и новите медии. Характеризира се с конвергенцията на нанотехнологиите, биотехнологиите, информационните технологии и когнитивната наука (науката за познанието).

Фиг. 3. Шумпетерови иновационни вълни

¹ Първата вълна на обновяване в този период е предизвикана от използването на силата на водата, заедно с развитието на текстилната промишленост и широкото използване на желязото. Тя е с продължителност от 60 години. Втората вълна на обновяване на икономиката е свързана с използването на парата, производството и широкото използване на стоманата. Тя е с продължителност от 55 години. Третата иновационна вълна започва от 1900 г. с широкото използване на електричеството, на двигателите с вътрешно горене и развитието на химическата промишленост. Тя продължава около 50 години. Четвъртата вълна на обновяване на икономиката се определя от производството на химически продукти от бензин, нефт и газ, от развитието на електрониката и авиацията. Продължителността на тази вълна е около 40 години.

Тази нова вълна застъпва предишната и се очаква да предизвика „ураган“ от иновации, който поради характера на ИКТ се съпровожда от промени в модела на осъществяване на иновационния процес като процес на превръщане на знанията в икономически резултат. От предишни изследвания се установи, че от средата на миналия век насам се случва на практика на почти всеки 10 години, което определя и промяна в съответните политики за научни изследвания и иновации.

Данните показват, че на тези тенденции националното стопанство реагира като намалява вътрешното търсене и предлагане на резултати от национално базираните научни изследвания и иновации. Това се дължи предимно на недостатъчната конкурентоспособност в резултат от дългосрочното им недофинансиране, както и на липсата на политика на достатъчно ясни приоритети за финансиране на научни изследвания, които да са обвързани с икономическото развитие.

5. Производствените отношения в условията на иновационната вълна, предизвикана от дигиталните технологии

Производствените отношения на фирмено, национално и равнище световно стопанство претърпяват съществени качествени промени в резултат от ускореното въвеждане на все по-нови информационни и комуникационни технологии в производството, разпределението, размяната и потреблението.

- *На равнище национално стопанство*

В научната литература промените в производството се свързват на *равнище национално стопанство* с разбиранията за радикалните иновации, т.е. такива, които имат световно равнище на новост. Тези промени се проявяват чрез:

- количествени натрупвания, водещи до качествени промени в начина на производство (производителните сили и производствените отношения) и съответно на общественно-икономическата формация (по Карл Маркс – K. Marx Capital: Critique Of Political Economy 1867);
- творчество и разрушение и нови комбинации на факторите на производство, формиращи иновационни вълни, въздействащи върху икономиката и обществото като цяло – по Кондратиев и Шумпетер (Joseph Schumpeter, Capitalism, Socialism And Democracy, 1942).
- *На фирмено равнище* навлизането на ИКТ в производството
 - Портър определя като радикална иновация. Тя въздейства върху развитие на производството във фирмите като стимулира конкуренцията чрез засилване на опасността от нови навлизания, засилване силата на купувачите и доставчиците при преговорите и опасността от заместващи продукти и услуги;
 - се свързва с дилемата на иноватора по Clyton M. Christensen, The Innovators Dilema, 1997.

Дилемата се състои в това, че:

- конвенционалните стратегии за научни и иновационни дейности във фирмата работят добре при устойчиви иновационни цикли, но могат да я сринат при радикалните иновации, налагащи рязко нарастване на инвестициите за НИРД;
- сегашните маркетингови изследвания се фокусират върху водещите потребители, а днешните водещи потребители може би не са най-добрите съветници за утрешното търсене;
- има организационни бариери при големите предприятия при работа с радикални иновации;
- големи са възможностите пред новонавлизащите фирми.

При новите условия производствените стратегии зависят от включване на вътрешни усвоени ресурси при комерсиализацията на радикалните технологии. Инвестициите се съобразяват с правилния, а не с най-големия потребител. Малките пазари стават място за експериментирание за проекти и на дейности за откриване на малки възможности и победи. Анализът на несъществуващи пазари – първоначален фалит с малки загуби може да е част от плана за нови пазари – прилагане на стратегията „син океан“.

Все по-проблемни стават разпределителните отношения на равнище фирма, национално и световно стопанство, проявяващи се като противоречия между *money makers and money takers*, дигитализация на финансовия сектор и проблемите на икономиката и т.н. по М. Мацукато 2019, и необходимостта от преосмисляне на това кое е ценно за икономиката. Поставя се въпросът за ролята на държавата и международните финансови институции за решаване на важни социални проблеми и преодоляване на пропастта между държавите чрез иновации.

Отношенията на размяна също претърпяват качествени промени с навлизането на електронните пари, електронната търговия и Единния европейски цифров пазар. Качествена е промяната и в отношенията продавач – купувач. Персонализацията на потреблението има решаваща роля.

В заключение се очертава изводът, че наблюдението, анализът и обобщението на новите процеси, свързани с дигитализацията, изискват нова парадигма за развитие на икономиката.

Заклучение

В условията на ускорени технологични промени и глобализация развитието на всяко стопанство е свързано с повишаване на НИРД интензивността му, с високата производителност на труда и по-ефективното използване на наличните ресурси. Дигитализацията като съвременен феномен в развитието на икономиката и обществото е инструмент за ускорени количествени и качествени промени, резултат от създаване, внедряване и използване на нови ИКТ, както и при комбинирането им с други в стопанството. Появяват се нови суровини, нови

продукти, услуги, технологии, променя се организацията на производството, появяват се нови бизнес модели. Качествените промени в този обект на изучаване от политическата икономия обаче не намират адекватна промяна в изучаването и характеристиката на производствените отношения в страната. Поради разнообразието от възможности, динамиката в тяхната промяна и възникването на нови, както и от амбицията да се използват всички известни възможности за положителни резултати, съществува риск от загуби. Както на ниво бизнес, така и на национално и международно равнище, с особена острота се налага преосмисляне на стратегиите за развитие.

В тази ситуация осъществяваната политика на очакване на положителни резултати от отдръпване на държавата от провеждане на научна и иновационна политика и основаване на пазарните сили за повишаване на иновативността на националната икономика в условия на глобализация е недалновидна. Тя унищожава огромен потенциал за научни изследвания и иновации, респективно за дългосрочно икономическо развитие на страната.

Сред бариерите пред ускоряване на икономическото развитие, които една нова парадигма следва да преодолее, са:

- ниското равнище на изследователска интензивност и иновативност на националната икономика в продължение на почти 30-годишен период;
- тенденцията на постепенно отдръпване на държавата от формиране и провеждане на научна и иновационна политика и появяващи се дисбаланси между структурата на разходи и финансирането на НИРД;
- дисбалансите в инвестирането на научните изследвания и иновационната дейност, породени от неотчитане въздействието на глобализацията и новата иновационна вълна върху търсенето и предлагането на национално базирани резултати от научни изследвания;
- неясното формулирани приоритети и очаквани резултати;
- неотчитането на дигитализацията и свързаната с нея глобализация в политиките за развитие.

Преодоляването на тези негативни тенденции предполага промяна на парадигмата за формиране и провеждане на научна и иновационна политика за развитие на националното стопанство. В подкрепа на тази теза може да се добавят и последни анализи на българското правителство във връзка с актуализация на документи като стратегии за дигитализация др., както и на нови световни школи, прилагащи нови парадигми за формиране и провеждане на научна и иновационна политика за икономическо развитие. Те налагат разработване и провеждане на нови политики, насочени към решаване на обществено значими проблеми с научноизследователски инструментариум. Предлага се промяна на ролята на държавата, а именно като предприемач и т.н. В този план пред икономическата колегия стоят много нови творчески задачи, от правилността на чието решение зависи бъдещето на националното стопанство.

Литература

България (2019) DESI. Country profile https://ec.europa.eu/newsroom/dae/document.cfm?doc_id=59986, посетен 12.4.2020.

Bulgaria. DESI. (2019) Country profile https://ec.europa.eu/newsroom/dae/document.cfm?doc_id=59986

Гегель, Г. Избранные сочинения в 14 томах. М.; Л.: Госполитиздат; Соцэкгиз, 1929 – 1959.

Gegel, G. Izbrannie sochineniya v 14 tomah. M.; L.: Gospolitisdat] Sotsekgis, 1929 – 1959.

Кондратиев, Н. Избранные сочинения. Москва, Экономика, 1993, 545 с.

Kondratieff, N. Izbranie sochineniya. Moskva, Ekonomika, 1993, 545 p.

EUROSTAT www.eurostat.eu, посетен 13.02.2020.

Nacionalen statisticheski institute www.nsi.ng, посетен 13.02.2020.

Чобанова, Р. Иновативност на националната икономика. С., Акад. издателство „Проф. М. Дринов“, 2012, 467 с.

Chobanova, R. Inovativnost na nacionalnata iekonomika. S., Acad. Izdatelstvo „Prof. M. Drinov“, 2012, 467 с.

Researchgate.Net, посетен на 3.12.2019.

Schumpeter, Joseph (1942). Capitalism, Socialism and Democracy. New York, Harper and Roe Publishers.

ДИГИТАЛНАТА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ НА БЪЛГАРИЯ – 2019

доц. д-р Мария Марикина,
катедра „Икономикс“, УНСС,
mmarikina@unwe.eu

Резюме

При разглеждането на конкурентоспособността на едно стопанство се има предвид възможността да се произвежда устойчив продукт и да се повишава производителността. Тази конкурентоспособност е динамична, поради бързопроменящите се технологии през последните години. В отговор на необходимостта от оценка и правилни решения за готовността на дадена страна да направи най-доброто за цифровите технологии и трансформация е необходимо да се изясни същността на дигиталната конкурентоспособност на България и да се представи в сравнителен аспект. Това е и целта на изследването.

Ключови думи: конкурентоспособност, дигитална конкурентоспособност, технологична смяна, цифрови технологии, фактори

Summary

When considering the competitiveness of an economy, we understand the possibility of producing a sustainable product and increasing productivity. This competitiveness is dynamic due to rapidly changing technologies in recent years. In response to the need for assessment and the right decisions on a country's willingness to do the best for digital technology and transformation, it is necessary to clarify the essence of Bulgaria's digital competitiveness and to present it in a comparative perspective. This is the purpose of the study.

Key words: competitiveness, digital competitiveness, technological change, digital technologies, factors

Увод

Днес в условия на дигитализация на икономиката настъпват огромни промени в повечето сфери на стопанския и обществен живот. Съществени са ускорените изменения в знанието, технологията, готовността на страната за адаптиране към иновативните идеи и приложения към цялостната трансформация. В тези условия проблемът за конкурентоспособността или възможността да се произвежда устойчив продукт и да се повишава производителността е много актуален. Тази конкурентоспособност е динамична, поради *бързопроменящите се технологии* в настоящия етап, превръщащи се в определяща характеристика за всички стопанства. От биотехнологии, роботика и невротехнологии към цифрови валути, електронно управление до възможността за автономни машини навсякъде около нас, миниатюрни нанороботи в телата ни, пренос на информация от и към компютрите само с мисъл така, че профилът и бъдещите перспек-

тиви за бизнеса се променят. В същото време правителствата инвестират в дигиталната си икономика, съзнавайки, че е необходимо по-нататък приложение, подобряващо ефикасността, обхвата и качеството на услугите, които се предоставят в крайна сметка до бизнеса и гражданите.

В отговор на необходимостта от оценка и правилни решения за готовността на дадена страна да направи най-доброто за цифровата трансформация е необходимо да се изясни същността на *дигиталната конкурентоспособност* на България и да се представи в сравнителен аспект. Това е и *целта на изследването*. В този смисъл *обект ще е дигиталната конкурентоспособност, а предмет ще е класирането, представено чрез индекса за дигитална конкурентоспособност* като мярка за способността на дадена страна да приема и да изследва цифровите технологии, които водят до трансформиране на правителствени практики, бизнес модели и общество взети общо. В този аспект днес **дигиталната конкурентоспособност я свързваме с разбирането за това как страните в условия на технологична трансформация успяват чрез предприемачите си да създават устойчив продукт.**

1. Обосноваване на идеята за дигиталната конкурентоспособност

В най-представителните изследвания и световни класации на WEF (Световен икономически форум) и IMD (Международен институт за развитие на мениджмънта) за националната конкурентоспособност изобщо се отдава сериозно място на технологията, която се определя предимно чрез факторите „Научни и технологични инфраструктури“. Включват се например иновативният капацитет на дадена страна като силно вкоренен в области като концентрация на учени и инженери в работната сила, степен на защита на интелектуалната собственост и задълбочено сътрудничество между публичния, частния и академичния сектор и т.н.

Правителствата по света инвестират в научна и технологична инфраструктура, за да увеличат добавената стойност и просперитет в своите страни в дигиталната икономика. Въпреки че съществуването на технологии е съществено и необходимо условие за бъдещото благоденствие в стопанството, само това не е достатъчно, за да се увеличи конкурентоспособността. Цифровата технология се нуждае не само от реализация, но и от проучвания, за да се постигнат две важни цели: първо, да се подобри ефективността, и второ, да се подобри обхватът и качеството на услугите, предоставяни на гражданите и на бизнеса.

На свой ред готовността за цифрова трансформация се подчертава от организационната склонност и тенденция да се приемат нови технологии и свързани процеси. Трансформациите, възникнали в резултат от бързите технологични промени и последвалата цифровизация на икономиките, изискват по-концентриран анализ на силните и слабите страни на страната.

По този начин от основно значение е разработването на актуална аналитична рамка, която да оцени състоянието на параметрите, свързани с цифровата ико-

номика и по-нататъшното разбиране за конкурентоспособност. В класацията на IMD – World Digital Competitiveness Ranking (Световна класация за дигитална конкурентоспособност) се оценяват способността и готовността на всяко едно стопанство да предприеме процес на цифрова трансформация. Като се има предвид фокусът, класирането за дигитална конкурентоспособност допълва по-широката класация за конкурентоспособността, като дава възможност за по-добро разбиране на силите, свързани с цифровата икономика, както и приносът им за развитие на стопанството. В тази логика дигиталната конкурентоспособност на България ще бъде представена на база данните, предоставени от IMD (International Institute for Management Development) за 2019 г.

2. Познание към дигиталната конкурентоспособност

При познанието и анализирането на цифровата конкурентоспособност е необходимо да се очертае определена представа, в която да се включи разбирането за същността и факторите, които я определят или от които тя зависи. В този смисъл най-точно е определението, което се дава от Световния център за конкурентоспособност на IMD, според което *„дигиталната конкурентоспособност се определя като способността на стопанството да възприема и изследва цифровите технологии, водещи до трансформация в правителствените практики, бизнес моделите и обществото като цяло“* (Bris at al., 2017). В това разбиране се залага условието, че научноизследователската и развойната дейност увеличават възможностите за укрепване на бъдещото създаване на стойност. Тежестта е върху иновациите, подчертаващи цифровата трансформация и изискването за набор от специфични фактори, за да се гарантира постигането на максимални ползи от това явление. Асимиляцията на иновативните знания изисква „посредничество“ на променливите, които водят до развиване на институционален/организационен капацитет за усвояване и преобразуване, за да се адаптират към технологичните промени. Казано по друг начин, „способността за усвояване и трансформиране предполага, че експлоатацията на технологичните промени включва признаването на нови и външни знания, тяхното асимилиране и прилагане за икономически цели“ (Cohen at al., 1990).

В частта „трансформация“ от определението и специално в технологичната трансформация се взима предвид възникването ѝ в рамките на спектър от режими, вариращи от „прогнозно“ и „гладко приспособяване“ към „реактивни и разрушителни“ смени (Dolata, 2009). Това означава, че трансформацията постепенно изисква смяна на организационно, институционално и структурно ниво. Организациите трябва да са в състояние да разпознават, да комуникират и да оценяват предизвикателствата, свързани с развитието на новите технологии. Институциите трябва да подкрепят своята „откритост“, за да се адаптират към промените и в процеса да реформират съответните правила, норми и разбирания.

И накрая, структурното ниво – правителствените практики, бизнес моделите и обществото, е степента на „пропускливост на научните изследвания, производството, пазара и условията на търсенето“ за насърчаване на иновациите, разработването на нови продукти, появата на нови пазари и навлизането на нови участници в съответните сектори.

От всичко това следва, че представата за цифровата конкурентоспособност трябва да се основава на фактори, които обхващат организационни, институционални и структурни елементи. Освен това тези елементи трябва да включват например усвояването и прилагането на знанията, ролята на изследванията в трансформацията, ефективността на съответното регулиране, приемането на нови технологии и откритостта и възможността за справяне с произтичащите промени. Всички тези елементи са обхванати чрез три фактора: *знание, технология и бъдеща готовност*.

Фактор знание

Създаването и използването на знания е от основно значение за „усвояването“ на технологичната трансформация. „По-ранното познание улеснява усвояването и използването на нови технологии, както и наличието на „разнообразие от експертни познания“ (Cohen at al., 1990). От значение са и съществуващите съответни таланти и стратегии за развитие, които са решаващ елемент от цифровата трансформация. Миналият опит в иновациите е свързан с успешното адаптиране на новаторските идеи, а „обхватът на знания също е фундаментален: той осигурява среда на идеи, от които се появяват иновативни тенденции. Това е контекстът, който обхваща например инвестициите в научни изследвания и научни резултати“ (Van Den Bosch at al., 1999).

В тази логика факторът *знание* се отнася до необходимата инфраструктура, която подчертава процеса на цифрова трансформация чрез откриването, разбирането и изучаването на новите технологии. *Факторът* се състои от три подфактора: *талант, обучение и образование и научна концентрация*. *Талантът* е набор от умения и възможности, налични в дадена икономика. Силата и нивото на развитие на фонда таланти в стопанството е взаимосвързан с приоритета, определен за обучението и образованието на работната сила. Научната концентрация подчертава инвестициите и производството на знания, необходими за цифровата трансформация на икономиката.

Фактор технология

Структурните променливи могат да доведат до успешното адаптиране на иновативните идеи. Сред тези променливи е важно да се подчертае ролята на регулаторната рамка за насърчаване и улесняване на развитие на иновациите. Иновационните стратегии и процеси, разработване на продукти и идентифициране и навлизане в нови пазари, необходими за успешна трансформация, се ръководят от институции и организации.

По този начин *технологичният фактор* оценява цялостния контекст, чрез който се развиват цифровите технологии. В този контекст се включва първият

подфактор – подкрепяща *регулаторна рамка*, която позволява ефективно изпълнение на бизнес дейностите и прилагане на съответното законодателство, като същевременно се насърчава развитието на бизнеса и иновациите. Вторият подфактор е *капиталът*, който оценява наличността и текущите инвестиции в развитието на технологиите. Той също така отчита нивото на инвестиционния риск в дадена икономика. Третият подфактор е съществуващата *технологична рамка*. Последната оценява текущата физическа технологична инфраструктура в страната, а също и нейното качество. Освен това технологичната рамката отразява производството на високотехнологични продукти.

Фактор бъдеща готовност

Този фактор означава нагласи към промяна в успешното адаптиране на иновативните идеи. Готовността за цифрова трансформация се подчертава от организационната нагласа за възприемане на нови технологии и свързани процеси. Това изисква промени в поведението и отговорностите. Съществуването на несигурност в бизнеса, генерирана от появата на нови технологии, кара предприятията да станат „гъвкави“, за да поддържат конкурентно предимство. Казано по друг начин, готовността е взаимосвързана с тази на организацията. В този контекст гъвкавостта не само се отнася до скоростта, с която организациите пристъпват към промени, но и до ефективното използване на наличните ресурси, за да се приеме подходящ отговор на трансформациите и да се максимизират ползите от новите възможности.

Факторът за бъдеща готовност изследва степента на подготвеност на стопанството да поеме дигиталната си трансформация. В този смисъл той включва три компонента: адаптивни нагласи, бързина на бизнеса и ИТ интеграция. Конкурентоспособността изисква наличните цифрови технологии да бъдат „погълнати“ от обществото. Усвояването на цифровите технологии се нуждае от специфични адаптивни нагласи, включително желанието на обществото да участва в процесите, свързани с цифровите технологии (например да се занимава с покупки по интернет).

Готовността се нуждае от ИТ интеграция, която оценява колко добре се прилагат практиките и процесите, свързани с ИТ, от всички участници.

За да се оцени каква е дигиталната конкурентоспособност на България и къде е мястото ѝ в рейтинга, служи Световната класация за дигитална конкурентоспособност на IMD, която представя общ рейтинг за последните пет години, като за 2019 г. той включва 63 икономики въз основа на над 340 критерия. Страните са класирани от най-слабо до най-силно дигитално конкурентни (като най-слабо конкурентните заемат последните места, а най-силно дигиталните съответно оглавяват класацията), в сравнение с предходната година (2018 г.). „Резултатът“ или индексът също е посочен за всяка страна. Стойностите за всеки от факторите са: *знания, технологии и бъдеща готовност*. Има обаче само едно стопанство, което има резултат от 100 и едно с резултат от 0 за всеки от трите фактора.

Направено е обобщение на класациите и за всички от деветте подфактора за 63-те икономики.

В методологичен аспект, основавайки се на изследването на IMD, трябва да се отбележи, че са спазени следните принципи и изисквания при получаването на данните за дигиталната конкурентоспособност:

1. Рейтингът на IMD – World Digital Competitiveness (WDC – *Световна дигитална конкурентоспособност*) класира възможностите на страните да приемат и изследват цифрови технологии, водещи до трансформация в правителствени практики, бизнес модели и обществото като цяло.

2. Както в класацията за световната конкурентоспособност на IMD, така и по отношение на дигиталната конкурентоспособност се предполага, че цифровата трансформация се осъществява основно на ниво предприятие (частно или държавно), но също така и на равнище правителство и общество.

3. Въз основа на изследванията на IMD методологията на класацията на WDC за дигитална конкурентоспособност са в три основни фактора: *знание, технологии и бъдеща готовност*.

4. На свой ред всеки от тези фактори е разделен на три подфактора, които подчертават отделните аспекти на анализирани области. Или WDC включва 9 такива подфактора.

5. Тези 9 подфактора съдържат критерии, като всеки подфактор не е задължително да има еднакъв брой критерии (например технологичната рамка изисква повече критерии за оценка, отколкото за оценка на ИТ интеграцията).

6. Всеки подфактор, независимо от броя на критериите, които той съдържа, има еднаква тежест в цялостната консолидация на резултатите, т.е. приблизително 11,1%.

7. Критериите могат да бъдат твърди данни – измерими, с които се оценява цифровата конкурентоспособност (например интернет скоростта на пренос на данни) или меки данни, които спомагат оценяването на конкурентоспособността на основата на проучвания и допитвания. Твърдите критерии представляват тегло от 2/3 в общото класиране, докато меките данни от изследването – от 1/3.

8. Съществуват някои критерии, които са само за основна информация. Това означава, че те не се използват при изчисляване на цялостната класация за конкурентоспособност (например население и БВП).

9. Обобщаването на резултатите от 9-те подфактора е до пълна консолидация, която води до цялостното класиране за WDC.

Благодарение на данните става възможно да се определи в какви области на цифровата конкурентоспособност дадена икономика проявява превъзходство или има слабости, на сравнителна база между страните. Тази класация предоставя възможност за по-подробно изследване на специфичните аспекти на цифровата трансформация и може да бъде използвана например за оценка на технологичната рамка на дадена страна или в подкрепа на международните инвестиционни решения.

3. Класиране на България според дигиталната ѝ конкурентоспособност

Емпиричните данни за дигиталната конкурентоспособност на България разкриват не особено добро представяне на страната в стойностно отношение по фактори и подфактори. Като общо класиране от всички 63 страни, включени в доклада, България се намира на 45-а позиция, т.е. на по-слабопредставените в класацията. Първите три места са заети от висококонкурентни и технологични страни: САЩ, Сингапур и Швеция. Прави впечатление обаче, че тенденцията за последните седем години за България е към подобряване на класирането ѝ в дигиталната конкурентоспособност – от 55-а позиция през 2013 г. до сегашната 45-а, или напредък с 10 позиции в рейтинга!

По трите основни фактора, формиращи дигиталната конкурентоспособност на страната ни: **знание, технология и бъдеща готовност**, във фактора технология за 2019 г. България е най-добре класирана: 42-а позиция, следвана от знанието – 46-а; 48-а за бъдещата готовност (вж. табл. 1).

Таблица 1. Обща класация за дигиталната конкурентоспособност по фактори

Фактори	2013 г.	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.
<i>Знание</i>	55	47	45	38	41	41	46
<i>Технология</i>	43	45	42	38	42	42	42
<i>Бъдеща готовност</i>	60	59	59	58	57	55	48

Източник: по данни на IMD World Digital Competitiveness Ranking 2019, p. 55.

При детайлния анализ на класацията по фактори може да се отбележи, че като цяло за разглеждания период от 2013 – 2019 г. за състоянието на *знанието* има подобрене в класирането от 55-а на 46-а позиция. Но за последната година се забелязва отстъпване на позиции към 46-а, след двугодишното задържане на 41-а през 2017 и 2018 г. Причините за това отстъпление за фактора *знание* и съответно подфакторите, при които България понася слабости, се намират в следните критерии: по отношение „талант“ най-слабо е представянето ни за „международен опит“ – 55-о място, за подфактора „обучение и образование“ с критерия „обучение на заети“ – 55-о място, а за подфактора „научна концентрация“ с критерия „научна и изследователска продуктивност с публикации“ – 46-о място. Положителен ефект за развитието на състоянието на *знанието* допринасят подфакторите *научна концентрация* и конкретно критериите „жени изследователи“, където сме с 8-а позиция в света, „научно-техническа заетост“ – 15-а, подфактора *обучение и образование* с критерия „съотношение ученици/учители (висше образование)“ – 16 позиция, с критерия „жени със степени“ – 25-а позиция (вж. табл. 2).

Таблица 2. Класиране за дигиталната конкурентоспособност по фактор *знание* (2013 – 2019 г.) и подфактори (2019 г.)

Фактор <i>знание</i>	2013 г.	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.
Талант	59	56	54	52	51	53	50
Обучение и образование	49	45	47	40	39	42	46
Научна концентрация	35	35	32	31	30	33	37
Талант	Обучение и образование		Научна концентрация				
Образователна оценка PISA – Математика 43	Обучение на служителите 55		Общо разходи за научноизследователска и развойна дейност (%) 46				
Международен опит 55	Общо публични разходи за образование 47		Продуктивност на научноизследователската и развойната дейност чрез публикуване 52				
Чуждестранен висококвалифициран персонал 50	Постигане на висше образование 42		Жени изследователи 8				
Управление на градовете 39	Съотношение ученици/учители (висше образование) 16		Обща численост на персонала в изследователската и развойната дейност на човек от населението 29				
Цифрови/технологични умения 32	Завършили науки 47		Научно-техническа заетост 15				
Нетен поток на чуждестранни студенти 52	Жени със степени 25		Роботи в образованието и научноизследователската дейност 49				

Източник: по данни на IMD World Digital Competitiveness Ranking 2019, p. 55.

Вторият фактор за дигиталната ни конкурентоспособност е *технологията*, по който България за 2019 г. се представя най-добре от трите, включени в изследването. Тук са включени подфакторите *регулаторна рамка*, *капитал* и *технологична рамка*. Най-добре е представянето ни в подфактора *капитал*, който като цяло разкрива 42-а позиция, с класиране по критерии в по-голямата си част в средата на рейтинга – между 24-а и 45-а позиция. Тук има нелошо представяне за „инвестиции в телекомуникациите“ – 24-о място в света от всички страни, участващи в рейтинга.

По-слабо в сравнение с *капитала* е представянето ни в подфактора *технологична рамка* – 44-о място, влошаващ се в сравнение с предишните години. Критерият, който заслужава внимание заради доброто представяне, е безжичен широкополосен достъп – 24-а позиция, а най-слабо представяне има за „износ на високотехнологични продукти (%)“ – 47-а позиция.

По отношение на подфактора *регулаторната рамка* – 46-та е позицията и трябва да се посочи, че за наблюдавания период с 10 позиции се е подобрил

рейтингът на страната ни. Според критериите се заемат места след 32-та позиция – за изпълнение на договори, до най-слабата позиция по критерий технологична регулация – 52-о място (вж. табл. 3).

Таблица 3. Класиране за дигиталната конкурентоспособност по фактор *технология* (2013 – 2019 г.) и подфактори (2019 г.)

Фактор технология	2013 г.	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.
Регулаторна рамка	56	52	51	48	50	52	46
Капитал	42	43	43	36	46	50	42
Технологична рамка	40	39	35	34	34	36	44
Регулаторна рамка	Капитал			Технологична рамка			
Започване на бизнес 44	IT & медии фондова пазарна капитализация 36			Комуникационни технологии 37			
Изпълнение на договори 32	Финансиране за техноло- гично развитие 43			Мобилни широколентови абонати 42			
Имиграционни закони 44	Банкови и финансови услуги 41			Безжичен широколентов достъп 24			
Технологична регулация 52	Кредитен рейтинг 45			Интернет потребители 44			
Законодателство за научноизсле- дователска дейност 50	Рисков капитал 32			Интернет скорост 45			
Права на интелектуална собствен- ост 49	Инвестиции в телекомуни- кации 24			Износ на високотехноло- гични продукти (%) 47			

Източник: по данни на IMD World Digital Competitiveness Ranking 2019, p. 55.

Третият фактор *бъдеща готовност* е представен от три групи подфактори *адаптивни нагласи, подвижност на бизнеса и IT интеграция* (вж. табл. 4). Най-добро е класирането по подфактора *адаптивни нагласи* – 43-а позиция, като в него за критерия „електронно участие“ се установява 33-а позиция или най-доброто представяне, а най-слабото е за „притежаване на таблети“ – 45-о място. По-слабо е представянето за подфактора *IT интеграция*, където се отчита 47-а позиция, при което най-добре представеният критерий за „електронно правителство“ разкрива едва – 39-а позиция и най-слабо за „софтуерно пиратство“ – 50-о място.

На трето място е представянето за подфактора *подвижност на бизнеса*, при което се отчита едва 56-а позиция с най-добре представения показател за „иновативните фирми“, регистриращ едва 45-а позиция, и най-слаб от всички критерии „трансфер на знания“ – 55-а позиция.

Таблица 4. Класиране за дигиталната конкурентоспособност по фактор *бъдеща готовност* (2013 – 2019 г.) и подфактори (2019 г.)

Фактор <i>бъдеща готовност</i>	2013 г.	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.
Адаптивни нагласи	60	57	59	58	47	48	43
Подвижност на бизнеса	59	59	60	60	61	59	56
ИТ интеграция	50	50	52	53	55	54	47
Адаптивно отношение	Подвижност на бизнеса				ИТ интеграция		
Електронно участие 33	Възможности и заплахи 55				Електронно правителство 39		
Интернет търговия на дребно 50	Иновационни фирми 45				Киберсигурност 46		
Притежание на таблет 45	Бързина на компаниите 56				Софтуерно пиратство 50		
Сдобиване със смартфон 38	Използване на големи данни и анализи 38				Публично-частни партньорства 44		
Нагласи към глобализацията 55	Трансфер на знания 55						

Източник: IMD World Digital Competitiveness Ranking 2019, p. 55.

Заклучение

Голяма част от технологичните промени, които се извършват в света и в България, водят до количествени и качествени изменения в работата на правителството, бизнеса и обществото и като цяло до промяна в дигиталната конкурентоспособност. Тези изменения не могат да бъдат лесно отчетени, но е от значение да се проследят положителните и негативните ефекти и особено важно е да се преодолеят проблемите, където се идентифицират слабостите. За българското стопанство по отношение на фактора *знание* и съответно подфакторите, при които България понася смущения и разкрива слабости, идентифицираме в такива критерии като „таланти“, „международен опит“, подфактора „обучение и образование“ с критерия „обучение на заети“ и по подфактора „научна концентрация“ с критерия „научна и изследователска продуктивност с публикации“.

При фактора *технологии* смущенията се наблюдават основно в „регулаторната рамка“. Въпреки че за наблюдавания период с 10 позиции се е подобрил рейтингът на страната ни, отчита се ниско класиране по критерии като „изпълнение на договори“ до слабото представяне за „технологична регулация“.

За фактора *бъдеща готовност* са най-сериозните притеснения, поради незадоволителното представяне в класирането за „трансфер на знания“, „подвижност на бизнеса“ „бързина на компаниите“, „нагласи към глобализацията“, „софтуерно пиратство“ и др.

Проблемът за вземащите решения в условията на технологична трансформация към подобряване на дигиталната конкурентоспособност е да стане възможно достигане до състояние, в което ще се превъзмогнат драстичните слабости. Това се налага да стане за фактора *знание* по отношение на подфакторите *та-ланти* и *обучение и образование* с идентифицираните слаби критерии. При „технологиите“ е необходима адекватна реакция по отношение най-вече на „регулаторната рамка“ и действия към всеки един от критериите тук. Най-сериозните проблеми за стопанството ни са свързани с „бъдещата готовност“, което означава, че стъпките, които заради важността им трябва да се предприемат, е да се осигуряват високи нива на адаптивност и гъвкавост и да се преминава към извършването на необходими корекции. Предпоставка ще се яви използването на наличните характеристики в съществуващите знания и технологични компетенции в дадена страна. Така възможността да се проследява актуалното класиране на България в дигиталната конкурентоспособност предоставя на лицата, вземащи решения, възможност да идентифицират силните страни на своята икономика и да превъзмогнат слабостите.

Литература

Bris, A. Cabolis C (2017) IMD World Digital Competitiveness Ranking 2017, p. 19, available at: https://www.imd.org/globalassets/wcc/docs/release_2017/world_digital_competitiveness_yearbook_2017.pdf (accessed November 5, 2019).

Bris, A. Cabolis C. (2019) IMD World Digital Competitiveness Ranking 2019, available at: <https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/world-digital-competitiveness-rankings-2019/> (accessed November 5, 2019).

Cohen, W. M., and Levinthal, D. A. (1990) Absorptive capacity: A new perspective on learning and innovation, *Administrative science quarterly*, 128 – 152.

Dolata, U. (2009) Technological innovations and sectoral change: Transformative capacity, adaptability, patterns of change: An analytical framework. *Research policy*, 38(6), 1066 – 1076.

Hage, J. T. (1999) Organizational innovation and organizational change. *Annual review of sociology*, 25(1), 597 – 622.

Van Den Bosch, F. A., Volberda, H. W., and De Boer, M. (1999) Coevolution of firm absorptive capacity and knowledge environment: Organizational forms and combinative capabilities, *Organization science*, 10(5), 551 – 568.

СЧЕТОВОДНИ ИНФОРМАЦИОННИ СИСТЕМИ И ДИГИТАЛИЗАЦИЯ

*доц. д-р Ваня Лазарова,
катедра ИТК, УНСС,
vlazarova@unwe.bg*

Резюме

В настоящия доклад се разглежда мястото на счетоводната информационна система в една дигитализираща се фирма. Тезата в доклада е, че счетоводните системи са едни от първите, които се променят в бързопротичащия процес на дигитализация и дигитална трансформация на фирмата. В бъдеще основните функции на счетоводителя ще бъдат сведени главно до проверка, валидизация и разрешаване за извършване на стопански операции. Традиционните счетоводни системи ще бъдат надстроени със системи за управление на цялата организация.

Ключови думи: дигитални системи, дигитализация в счетоводството

Summary

In this report is being considered the place of the accounting information system in a digital company. The thesis of the report is that accounting systems are one of the first to change in the rapidly evolving process of digitalization and digital transformation of the company. In the future, the main functions of the accountant will be focused mainly to verification, validation and authorization of the business operations. Traditional accounting systems will be upgraded.

Key words: digital systems, digitalization in accounting

Увод

Информационните технологии се променят от начина, по който функционира съвременният бизнес. В много отрасли съществуването на бизнеса е трудно без широкото използване на новите дигитални технологии. Днес до голяма степен разчитаме на мобилните телефони, лаптопите и джобните компютри, роботизирания софтуер, електронните четци, облачните технологии, както и друг иновативен софтуер и хардуер. Общуваме и провеждаме бизнес чрез използване на електронна поща, конферентна връзка, скайп и др.

Счетоводните информационни системи са само част от цялата гама информационни системи, които служат на бизнеса. Те са едни от първите системи, които се променят в бързопротичащия процес на дигитализацията и дигиталната трансформация на икономиката. Счетоводството е сфера, в която съществува строга дисциплина на управление на процесите, свързани с генерирането и използването на документите.

Дигитализацията тук се разглежда като съвкупност от дейности по преобразуването на аналоговите информационни ресурси в дигитални копия и тяхното съхранение, достъп, използване, разпространение и сигурност. За да започне процесът по дигитализация, трябва във фирмата успешно да са приключили предишните етапи – автоматизация, компютъризация и електронизация.

Изследването на литературните източници, свързани с дигитализацията в икономиката и в областта на счетоводството (Цанева, М.), (Радоев, М. 2015), (Mihova V. 2015), (Stefanov, G. 2014), води до извода, че в процеса на дигитализация счетоводството и свързаната с него информационна система ще бъде първата система, в която човешкият труд почти изцяло ще се роботизира и ще се премине към безхартиен документооборот. Професията на счетоводителя ще бъде променена, като основните функции ще бъдат сведени главно до проверка, валидизация и разрешаване за извършване на стопански операции. Това ще изисква нови знания и умения от всички, свързани с тези дейности.

Кои са основните предпоставки за промяната на счетоводните системи?

1. Все по-бързо навлизащата в управлението на фирмите бизнес интелигентност и обработка на големи данни. Счетоводството е една от сферите, в която обработката на големи данни се налага с най-висока скорост. Данните трябва да се предоставят на ръководителите на организациите в реално време, за да може да се реагира адекватно на бързопроменящите се условия в съвременния бизнес.

2. Средствата за дигитализиране на традиционните информационни потоци и интернет на нещата (IoT). Тук се включват всички софтуерни системи за изготвяне на електронни документи, сканиране и преобразуване на хартиени документи, както и сензори, които могат да събират информация в реално време и да я изпращат за последваща обработка и анализ. Пример – ако се монтират датчици на всяка машина, преса, струг или други компоненти в производството, информацията автоматично влиза в ERP системата и се получава реалната себестойност на произведеното, а осчетоводяването на продукцията се случва на базата на реални данни.

3. Мобилни приложения. Днес все повече фирми се стремят да внесат промяна на бизнес моделите и процесите си в посока онлайн услуги. Достъпът до тях е най-лесен от всяка точка чрез мобилни приложения – онлайн банкиране, за следене на отстъпки, за търсене на специфични услуги, продукти и пр.

4. Изкуствен интелект. Тези технологии идват на помощ, когато трябва да се съпостави новопоявил се обект с известен вече такъв и да се удостовери неговата принадлежност към група познати обекти.

5. Добавена и виртуална реалност. Тези технологии могат да променят обслужването на клиентите, работата с доставчиците и пр. да придадат привлекателност на представянето на фирмата.

6. Blockchain технологии. Информацията трябва да бъде защитена по цялата верига създаване-обработка-съхранение-разпространение. В новия дигитален свят, blockchain технологиите могат да помогнат в осигуряването интегритета

на данните, обработката на трансакциите и управлението на връзките с клиентите и доставчиците.

7. Облачните технологии. Всички компоненти на дигиталната трансформация трябва да бъдат обединени в една обща платформа, която да е достъпна от всякакви устройства, да има възможност да расте с нарастването на данните и да е отворена за интеграция с най-различни системи. Облачните технологии осигуряват тази платформа.

Счетоводство в дигиталните фирми

Нека наречем дигитална фирма тази, в която почти всички значими бизнес взаимоотношения на организацията с клиенти, доставчици и служители се управляват чрез дигитални средства. Съществува единна софтуерна платформа, чрез която се управляват всички компоненти и в която информацията се въвежда веднъж, а всяка структурна единица на организацията я обработва според своите бизнес правила, предоставя я на всички останали единици за понататъшна обработка или вземане на решение.

Когато фирмата се дигитализира, това не е обикновено добавяне на обща дигитална платформа към управлението. При дигитализацията на фирмата, много често се реализира интеграция на различни софтуерни решения, включително счетоводни информационни системи с помощта на определен междинен интеграционен слой. (Milev, P. 2019).

Ако се сложи компютърна система на остарели бизнес процеси, това няма да подобри значително състоянието на фирмата и е погрешно да се направи. Промяната на старите с новите правила изцяло зависи от хората в организацията, които са загрижени за нейния просперитет – визионерите. Във всяка организация има висши мениджъри, които вземат решение с далечен обseg, мениджъри на средно ниво, осъществяващи планове и целите, поставени от висшите мениджъри, както и оперативни мениджъри, обработващи операциите ден за ден.

Новият тип дигитална фирма изисква различен тип служители. Необходими са образовани счетоводители и служители, които да помагат за създаването на нови знания за процеса на организация и управление. Необходими са хора, които да работят с дигитални документи, и служители, които трябва да запазят функционирането на организацията в новите условия на повсеместен достъп до информация.

Истински дигитализираната фирма има няколко характеристики, които я отличават от повечето фирми, които твърдят, че са дигитализирани.

Характеристики на дигитализираната фирма:

- Голяма част от бизнес отношенията с клиенти, доставчици и служители са достъпни чрез дигитални технологии и се управляват от тях.
- Бизнес процесите се осъществяват посредством цифровите мрежи и обхващат цялата организация и поделенията ѝ.

- Ключови корпоративни активи – интелектуална собственост, финансови и човешки активи се управляват чрез дигитални средства.
- Всички взаимодействия с външната среда бързо се разпознават и обработват.

Фирмите инвестират сериозно в новите дигитални системи за постигане на шест стратегически бизнес цели:

- Високи оперативни резултати
- Нови продукти, услуги и бизнес модели
- Непрекъсната близка връзка клиент – доставчик
- Подобряване на вземането на решения
- Конкурентно предимство
- Оцеляване

Бизнесът непрекъснато се стреми към подобряване на ефективността на дейността си с цел постигане на по-висока доходност. Дигитализираното счетоводство е един от най-важните инструменти на разположение на мениджърите за постигане на по-високи нива на ефективност и производителност в бизнес операциите, особено когато това се прави заедно с промените в бизнес практиките и поведението на управление. Информационните системи и технологии са основен инструмент, позволяващ на фирмите да създадат нови продукти и услуги, както и изцяло нови бизнес модели. Всички гиганти на световната индустрия непрекъснато въвеждат продукти и услуги, които ги правят конкурентни и печеливши.

Дигиталната счетоводна система осигурява непрекъсната близка връзка клиент доставчик. Когато един бизнес знае своите клиенти, служи им добре и е наясно с начина, по който те искат да бъдат обслужвани, клиентите обикновено реагират, като закупуват повече. Резултатът е увеличени приходи и печалби. По същия начин е и с доставчиците: колкото повече един бизнес се ангажира със своите доставчици, толкова по-добре те могат да осигурят жизненоважни суровини. Резултатът е по-ниската цена.

Дигитализацията в счетоводството дава възможност на мениджърите да използват данни в реално време при вземане на решения. Преди мениджърите нямаша достъп до актуални (ежечасови) данни и се позоваваха на прогнози, добри предположения и късмет. Невъзможността да се направи информирано решение води до увеличаване на разходите и загуба на клиенти. С новото дигитално счетоводство е възможно да се достави актуална информация за състоянието на фирмата за всеки момент, без да се чака традиционното месечно приключване. Бързата и непрекъсната връзка с доставчиците в реално време също води до по-бърза разработка на нови продукти и по-високи печалби в сравнение с конкурентите.

За да се правят нещата по-добре от конкурентите, трябва да се харчи по-малко за производство на нови продукти в отговор на новопоявило се търсене от клиенти (това може да се разбере при обратната връзка, която осъществява информационната система с входа).

Фирмите инвестират в дигитализиране на информационни системи и технологии, тъй като те са от първа необходимост за правене на бизнес и вече са в основата на оцеляването. Например, когато американската банка Citibank първа въведе банкоматите и рязко увеличи своето конкурентно предимство, за да останат и да оцелеят в банковия сектор на търговията на дребно останалите банки нямаха друг избор, освен да предоставят същите дигитални услуги на своите клиенти.

Заклучение

Като обобщение можем да посочим основните предимства на дигитализацията в счетоводството на фирмата:

1. Намаляване на разходите.
2. По-бързи, по-лесни, по-ефективни и по-ефикасни бизнес процеси, като:
 - Печалба на време и производителност
 - По-малко място за физически архиви
 - По-ниска консумация на материали
 - По-висока точност поради по-малкото грешки
 - Подобрени възможности за контрол и анализ на процесите
 - Завишени възможности за обслужване на клиентите
3. По-добра бизнес информация, подобрен анализ и по-добър контрол на процесите.
4. Дигитализиране на процесите на събиране и плащане чрез споделянето на структурирани електронни документи.
5. Подобрена прозрачност на процесите, отваряне на нови кредитни модели
6. По-благоприятен профил на устойчивост, по-добра корпоративна социална отговорност, ефективност и по-силни пълномощия.
7. Повишена обща производителност и конкурентоспособност.

Традиционните счетоводни системи ще бъдат надстроени със системи за управление на цялата организация. Хоризонталната и вертикалната връзка между служители и отдели ще бъде непрекъсната, което ще позволява актуализиране на информацията с оглед на непрекъснатотоменящите се пазарни условия.

Литература

Радоев, М. Специфични особености в структурата на данните в счетоводните системи на бюджетните предприятия. Национална научна конференция „Приложение на математиката, статистиката и информационните технологии за моделиране на икономически и бизнес процеси“, УНСС, 2015.

Цанева, Моника. Практически подход за интегриране на хетерогенни системи. Бизнес управление, 2019, бр. 2, с. 5 – 19.

Mihova, V. (2015) Methods of Using Business Intelligence Technologies for Dynamic Database Performance Administration. *Economic Alternatives*, 2015, Issue 3, pp. 105 – 116, University of National and World Economy, Sofia.

Milev, P. (2019) Integration of software solutions via an intermediary web service, *Trakia Journal of Sciences*, Stara Zagora, 2019, Vol. 17, Suppl. 1, pp. 181 – 185.

Stefanov, G. (2014) Business Process Automation with BPMS. *Proceedings of International Conference on Application of Information and Communication Technology and Statistics in Economy and Education (ICAICTSEE)*, UNWE.

The New IT Operating Model for Digital, CEB analysis, <https://www.tribalmind.co/S3/tribalmind-prod/Discoveries/C6AcBPeRhk-Q9b1C-RuWZQ.pdf> – последно достъпен на 09.10.2019 г.

ДИГИТАЛНАТА ИКОНОМИКА И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД СТОПАНСКИЯ СЧЕТОВОДЕН АНАЛИЗ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО

доц. д-р Марко Тимчев,
катедра „Счетоводство и анализ“, УНСС

Резюме

В статията са предложени модели за усъвършенстване на наукометрията, методологията и организацията на счетоводния бизнес анализ на предприятието. Изследвани са методологичните проблеми и модели за анализ на ключови показатели, характеризиращи дейността, финансовата стабилност и конкурентоспособността. Представен е концентричен модел „Счетоводен бизнес анализ в балансирана система от показатели“ с възможности за пазарно позициониране (SWOT-Analysis), анализ на риска (Z-Score Analysis) и анализ на конкурентоспособността. В статията са изследвани проблеми на информационното осигуряване на счетоводния анализ в балансирана система от показатели посредством системи за счетоводно и интегрирано отчитане.

Ключови думи: анализ, дигитализация, счетоводство, балансирана система, интегрирано отчитане

Summary

The article proposes models for improving the scientometry, methodology and organization of accounting business analysis of the enterprise. Methodological problems of information capacity, individual dynamics and models for the analysis of the key indicators characterizing the activity, financial stability and competitiveness of the enterprise are investigated. A concentric „Accounting Business Analysis in a Balanced Scorecard“ model with market positioning (SWOT), Z-Score Analysis and competitiveness analysis are presented. This article explores the problems of providing accounting business analysis information in a balanced scorecard through accounting and integrated reporting systems. Models of strategic maps with KPI indicators are presented, characterizing the activity at a corporate and intercompany level and by functional points of responsibility.

Key words: analysis, digitalization, accounting analysis, balanced system, key indicators, accounting, integrated reporting

Въведение

Традиционната система за комплексен анализ не съответства на съвременните реалности в условия на дигитализация. Необходимо е интегриране на стопанския счетоводен анализ на предприятието (ССА) в ефективни управленски конфигурации и дигитални системи. Подсистемите на ССА трябва да се интегрират в хоризонтален, вертикален, ситуационен и интегрален аспект. Необходимо е прецизиране на метода на ССА. Подходите – индукция, дедукция, традукция, анализ и синтез трябва да се координират с икономическата интуиция. Необходи-

димо е интегриране на ССА в профила и бизнес метриката на балансираната система от показатели Balanced Scorecard (BSc). Възможностите на ССА растат, ако във фазата на стратегическия анализ се имплементира методологията *SWOT-Analysis*. Целта е позициониране на предприятието в пазарното пространство. Расте значението на методологията за анализ на антикризистния потенциал на бизнес организацията. Необходимо е отваряне на ССА към методите за многокритериален анализ на риска от финансова дестабилизация и несъстоятелност.

Насоки за усъвършенстване на наукометрията и методологията на стопанския счетоводен анализ на предприятието

Стопанският счетоводен анализ е специфична функция на управлението, методологията и науката. Във функционален аспект ССА е иманентен на основните функции на управлението: бюджетиране, отчитане, контрол, мотивиране и регулиране. Наукометричната рамка на ССА се базира на параметрите: предмет, обект и метод.

1. Предмет на ССА на предприятието са микроикономическите, финансовите, счетоводните и бизнес процесите, свързани с трансформациите на капитала в маркетинговата, инвестиционната, оперативната, търговската и финансовата дейност на предприятието. Обект на ССА са микроикономиката, активите, капиталите, капацитетът и дейността на предприятието. Методът на ССА от философско-епистемологична гледна точка е система от способности, позиционирана между предмета и обекта.

2. Динамичната пазарна среда предполага усъвършенстване на видовете ССА: предварителен, оперативен, текущ, последващ и ситуационен. Видовете анализ трябва да се интегрират в хоризонтален, вертикален и интегрален аспект в единна методическа система. Методиката на ССА е ориентирана към пазарните позиции, оперативната дейност и финансовата стабилност на предприятието. Необходимо е стикване на видовете, обектите и насоките на ССА в единна методическа система (фиг. 1).

Научният метод на ССА се базира на философско-гносеологичните принципи: анализ, синтез, индукция, дедукция и традиция.

3. Към показателите от системата на ССА трябва да се прилага критерий за капацитет и оптимално информационно съдържание. Методологията на счетоводството и теорията на стопанския счетоводен анализ показват, че бизнес индикаторите имат различно информационно съдържание в отделните моменти от логистичния цикъл на дейността на предприятието. Връзката между информационното съдържание на показателите и темпоралния бизнес – хоризонт се описва от следния функционален модел:

$$Qip = f(t, q) \quad (1),$$

където:

Qip е количеството информация в i -я показател в момента за анализ;

t – времеви хоризонти на дейността и логистичния цикъл;

q – количеството информация за единица време от времеви хоризонт.

Голяма част от показателите придобиват адекватно информационно съдържание след пълен счетоводен цикъл. Методологията и организацията на ССА се базира на системен, стопански (техничко-икономически), счетоводен и финансов подход. Балансираната система от показатели предполага интегриране на финансови и нефинансови показатели в четири ключови перспективи (таблица 1).

4. Необходимо е имплементиране на ССА в специфичния дизайн на балансираната система от показатели за ефективност.

5. Възможностите на ССА нарастват когато в инструментите на предварителния ССА анализ се интегрира методологията *SWOT-Analysis*. Това позволява позициониране и ориентация на предприятието спрямо конкурентите в пазарното пространство. Интегрирането на ССА в балансирана система от показатели разширява обхвата на изследване на дейността на бизнес организацията. Стратегическата карта за ССА в балансирана система включва следните групи показатели (таблица 1):

Таблица 1

Перспективи и дигитални подсистеми	Ключови показатели
Финанси	Показатели за анализ на финансовата стратегия, финансовото състояние, финансовата стабилност и риска.
Маркетинг и клиенти	Показатели за анализ на маркетинговата стратегия и конкурентоспособността.
Вътрешни процеси	Показатели за анализ на доставни, оперативни, реализационни, иновационни и информационни процеси.
Обучение и развитие	Показатели за анализ на човешкия капитал

6. Балансираната система за анализ е отворена към методологията за управленски анализ и оценка и конкурентоспособността на продукцията и предприятието.

Фиг. 1. Стопански счетоводен анализ – дигитални подсистеми и модули

Анализът на конкурентоспособността в рамките на балансираната система *Accounting Busines Analysis* може да се реализира посредством клъстерен метод. Конкуриращите се предприятия се третираат като точки от n -мерното пространство.

тво. Последователно се определя условното разстояние между всяко конкуриращо се предприятие и водещото предприятие – „еталон“. Може да се определи показател – „Коефициент на конкурентоспособност“ – K_k :

$$K_k = 1 : (1 + Ret) \quad (2)$$

$$K_k(cp) = \sum(Ku) : n \quad (3)$$

където:

K_k е индивидуалният коефициент на конкурентоспособност на анализирания обект;

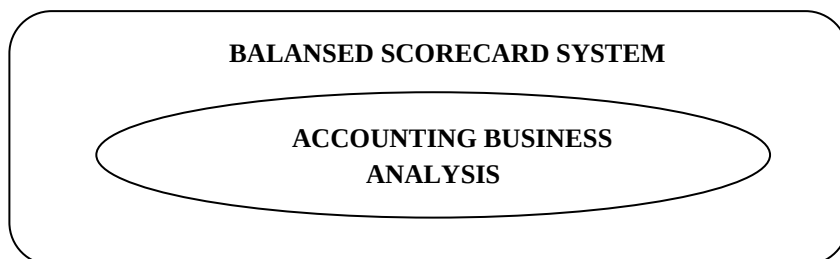
$K_k(cp)$ – средният коефициент на конкурентоспособност;

Ret – условното математическо отстояние до анализирания обект – „еталон“, притежаващ най-добрите параметри (определящи го като водещ в конкуренцията);

Ku – индивидуалният коефициент на конкурентоспособност на i -то предприятие (ABC – център на отговорност);

n – броят предприятия (ABC – център на отговорност).

Интегрирането на стопанския счетоводен анализ и балансираната система от показатели в концентричен модел (фиг. 2) дава възможност за по-ефективно управление на стратегията на бизнес организацията.

Фиг. 2

Съвременните икономически реалности поставят сериозни предизвикателства пред ССА, на които може да се отговори с радикално усъвършенстване в методологичен, организационен и практико-приложен аспект.

Анализът на финансовата стабилност и оценката на риска от дестабилизация *Security Method of Accountig Analysis* според модела Едуард Алтман (САЩ) е базиран върху три групи съотношения:

- 1) Съотношения за ликвидност – Liquidity Ratios;
- 2) Съотношения за структура на капитала – Gearing Ratios;
- 3) Съотношения за разходи (себестойност) – приходи – Cost – Income Ratios;
- 4) Съотношения за ефективност – Profitability and Efficiency Rratios.

Едуард Алтман използва следната функционална зависимост:

$$Z = 0,012X_1 + 0,014X_2 + 0,033X_3 + 0,006X_4 + 0,999X_5 \quad (4)$$

където:

X₁ е отношението на собствените краткотрайни активи към общата величина на активите;

X₂ – отношението на неразпределената печалба към общата величина на активите;

X₃ – отношението на брутната печалба преди данъци, такси и лихви (EBIT) към общата величина на активите;

X₄ – отношението на пазарната стойност на обикновените привилегировани акции (финансови активи) към балансовата стойност на привлечения капитал (Total Debts);

X₅ – отношението на нетните приходи от продажби (Net Sales) към общата величина на активите.

Предприятията, характеризиращи се със Z-Score параметри, равни или по-високи от 2,99, се третират като „финансово стабилни“, а бизнес организациите, чийто Z-Score параметри са по-малки от 1,81, се отличават с висока степен на риск за несъстоятелност („финансов срив“).

Възприета е оптимална точка, равна минимум на 2,675.

Съществено значение за анализа на риска и ефективността в балансираната система – направление „Вътрешни процеси“ има показателят *Себестойност на 100 лв. продукция* във връзка с рентабилността.

Показателят *себестойност* (CP – Cost Price) на 100 лв. продукция представлява отношение на себестойността на продукцията (основни и допълнителни разходи) към стойността на продукцията по продажни цени без данък върху добавената стойност:

$$CP100 = \frac{\sum(Q \times FCP_i)}{\sum(Q \times \bar{P}_i)} \times 100, \quad (5)$$

където:

CP100 е себестойността на 100 лв. продукция;

CP – себестойността на продукцията;

PRD – стойността на продукцията по цени без данък върху добавената стойност;

Q – физическият обем и асортиментната структура на продукцията;

FCP_i – себестойността на единица изделие от съответния вид;

$\bar{P}_i$ – средната продажна цена на единица изделие без данък върху добавената стойност.

Себестойността на 100 лв. продукция е ключов индикатор за анализа поради връзката с рентабилността на продукцията (POP – Profitability of Production).

Тази връзка е видна от следната функционална зависимост:

$$CP100 + POP = \frac{CP}{PRD} \times 100 + \frac{Prf}{PRD} \times 100 = 100\% \quad (6)$$

$$POP = 100\% - CP100. \quad (7)$$

Счетоводният анализ на себестойността на 100 лв. продукция може да се развие в посока на основните, допълнителните, променливите и постоянните разходи за дейността (общо и по статии на калкулацията).

На базата на моделиране може да бъде дефиниран многофакторен модел:

$$CP100 = \frac{\sum(Q^{STR} \times VE_i) + CE}{\sum(Q^{STR} \times P_i)} \times 100 \quad (8)$$

$$CP100 = \frac{\sum(VE + FE)}{\sum(Q^{STR} \times P_i)} \times 100, \quad (9)$$

където:

Q и STR са физическият обем и асортиментната структура на продукцията;

VE_i и P_i – променливите разходи и средната цена на единица изделие;

CE и FE – условно постоянните разходи.

Анализът на себестойността на 100 лв. нетни приходи от продажби може да се развие посредством функционален модел, включващ основните и допълнителните разходи за дейността, вкл. и по статии на калкулацията:

$$CP100 = \frac{CP}{ISLS} \times 100 = \frac{OE + ESLS + ADE}{ISLS} \times 100, \quad (10)$$

където:

OE са разходите за основна дейност;

$ESLS$ – разходите по продажби;

ADE – административните разходи;

$ISLS$ – приходите от продажби на продукцията.

Съществува зависимост между себестойността на 100 лв. продукция, приходите и финансовия резултат (печалбата/загубата) на предприятието, която може да се анализира посредством следния функционален модел:

$$Prf(LS) = \frac{ISLS \times (100 - CP100)}{100}, \quad (11)$$

където:

$Prf(LS)$ е финансовият резултат (печалбата/загубата);

ISLS – приходите от продажби;

CP100 – себестойността на 100 лв. приходи.

Съществува зависимост между себестойността на 100 лв. продукция, приходите и финансовия резултат (печалбата/загубата) на предприятието, която е адекватна на следния функционален модел:

$$Prf(LS) = \frac{ISLS \times (100 - CP100)}{100}, \quad (12)$$

където:

Prf(LS) е финансовият резултат (печалбата/загубата);

ISLS – приходите от продажби.

Заклучение

Интегрирането на стопанския счетоводен анализ в балансирана система от показатели на всички функционални нива позволява ефективна реализация на стратегията на предприятието в условията на конкуренция и дигитализация. Съобразяването на методологията и дигитализацията на *ССА* с подсистемите *Balanced Scorecard Analysis*, *SWOT-Analysis* и *Z-Score Analysis* позволява усъвършенстване на стопанския и счетоводния мениджмънт на предприятието.

Литература

Димитров, М. Счетоводният анализ. В. Търново, Абагар, 2015.

Йонкова, Б. Н. Интегрираното отчитане – отговорност и отчетност. София, ИК – УНСС, 2014.

Свраков, А., Б. Брезоева. Счетоводство. София, Труд и право, 2014.

Стоянов, Ст. Счетоводство. София, ИК – УНСС, 2018.

Чуков, Кр., Р. Иванова. Финансово-стопански анализ. София, ИК – УНСС, 2017.

Миланова, Ем. и др. Финансово-счетоводен мениджмънт. София, ИК – УНСС, 2019.

Bragg, Steven. (2019) Financial Analysis: Third Edition, Accounting tools (R).

Blokdyk, G. (2019) Balanced Scorecard A Complete Guide, 5STARCook.

Drury, C. (2017) Management and Cost Accounting, Cengage Learning EMEA.

Kennedy, B. D. (2003) Analysis and interpretation.

Neely, Andy. (2007) Business Metrix, British Book for Managers scheme.

Neely, Andy, Cris Adams and Mike Kennerlei (2009) The Scorecard for Measuring and Managing, The performance Prism.

Robert, S. Kaplan and David Norton (2008) The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action.

Robert, S. Kaplan and David Norton (2008) The Execution Premium: Linking Strategy to Operations, Harvard Business press, Boston, Massachusetts.

КОНТРОЛЪТ И ОДИТЪТ В ЕРАТА НА ДИГИТАЛИЗАЦИЯ

гл.ас. д-р Пламен Илиев,
департамент „Икономика“, НБУ,
kaviplas@abv.bg

Резюме

Развитието на икономиката, бизнеса и пазара в световен мащаб налага все повече инвестиции в цифровизацията и дигитализацията на съставните процеси, операции и дейности. Независимо, че докладът The Rise of Digital Challengers на консултантската компания „Маккинзи“, от 2018 г., която изследва потенциала за дигитализация на Централна и Източна Европа показва, че регионът тепърва трябва да навакства в повечето области на цифровизацията, бизнесът и правителствата са принудени да внедряват цифрови иновации, за да се повиши ефективността на бизнес операциите, за да се увеличат печалбите се откриват нови пазари, повишава се производителността и се развиват на бизнес модели. Всичко това е свързано и с контрола и одита както върху бизнеса, така и в публичния сектор. Днешната цифрова революция нарушава всеки ъгъл на света на бизнеса и всяка функция в организациите, включително ИТ одита. Безмилостното трансформационно въздействие на ИТ предефинира самата функция за одит на ИТ, принуждава и одиторите да преосмислят отдавна установените практики и процеси. Технологичният напредък е присъщ на дигитализацията и без съмнение ще промени вътрешния одит, одита на Сметната палата, данъчния контрол и др. като част от контрола въобще.

Тъй като цифровата иновация и дигитализация ще се ускорят и в бъдеще контролът, одитът и одиторската професия са принудени да ги следват, дори в някои случаи да ги изпреварват. Затова въпросът е не „дали“ одитът трябва да се промени, а по-скоро „кога“ или „колко бързо“.

Ключови думи: бизнес, контрол, одит, данъци, цифровизация, дигитализация

Summary

Developing the economy, business and market globally requires increasing investments in digitization and digitization of constituent processes, operations and activities. Although in the Digital Challengers report of the consultancy the McKinsey Company, since 2018 which explores the digitalization potential of Central and Eastern Europe shows that the region has yet to catch up most areas of digitalization, business and government are forced to implement digital innovation to increase the efficiency of business operations, to increase profits, open new markets, increase productivity and development of business models. All this has to do with control and auditing as well business and the public sector. Today's digital revolution is breaking everyone corner of the business world and every function in organizations including IT auditing. The relentless transformational impact of IT redefines the very function of IT audits also force auditors to rethink established practices and processes. Technological advances are inherent in digitalization, and they will no doubt change the internal audit, audit of the Court of Auditors, tax control, etc., such as part of the control at all.

As digital innovation and digitalization will accelerate forward and into the future, control, audit and audit profession are forced to follow them, even in the some cases ahead of them. Therefore, the question is not whether „audit“ should be changes, but rather „when“ or „how fast.“

Key words: business, control, audit, taxes, digitization

Когато говорим за контрол в сферата на икономиката, бизнеса, индустрията и т.н., най-често става въпрос за финансов контрол или за контрола върху дейностите, процесите и операциите по повод на реализирането на приходи и извършването на разходи на парични средства или операции със СМПЦ, който се осъществява върху стойностни параметри, които имат парично изражение. Но като контрол върху дейностите, процесите и операциите, които ги обуславят, той е контрол както върху стойностни, така и върху материалните и нематериалните параметри.

Обособяването и групирането на близки или еднакви контролни функции определя и различните видове контрол. (Динев, 2015)

Така в зависимост то принадлежността на функцията имаме държавен и обществен контрол, според мястото на обекта и субекта – външен и вътрешен, според управленската функция – независим, дистанционен, според обектите на контрол – материален и документален, диагностичен и прогностичен контрол.

- **Вътрешен контрол.** Той се определя от мястото на обекта и субекта на контрол или когато те са в една и съща система или в непосредствена близост. Характерен е за управлението на дадена организация или система, като е пряко зависим от собствеността, или в известна степен е контрол на собственика. Така у нас са: вътрешният контрол по ЗФУКПС, вътрешният одит по ЗВОПС, контролът, осъществяван от главен счетоводител, и другите контроли вътре в самата организация.

- **Външен контрол.** Това са обектът и субектът в различни системи и донякъде определя йерархията в управлението. Външният контрол е преди всичко държавен (упражнява се от държавни органи) и се осъществява от законово създадени институции като АДФИ, НАП, Агенция „Митници“, Сметната палата в публичния сектор, както и от Независимия финансов одит, който не е държавен.

Когато говорим за необходимост от дигитализация в контрола и одита, трябва да си изясним това като понятие. Глаголът „дигитализирам“ е използван за първи път през 1953 г., а днес „дигитализация“ (цифровизация) означава преобразуване на аналогова информация под каквато и да било форма (текст, снимков материал, глас и др.) в дигитална (цифрова) форма чрез електронни устройства (скенери, камери и т.н.), така че информацията да може да се обработва, съхранява и предава чрез цифрови схеми, оборудване и мрежи.

Цифровата трансформация е за преоткриване на операциите, за ускоряване на бизнес моделите, процесите и всичките видове организационни дейности, за да се използват възможностите, предлагани от различни развити и нововъзникващи технологии. Преди всичко цифровата трансформация представлява променящо се мислене, при което лидерите оспорват статуквото и иновациите по начини, които позволяват на техните функции да отговарят по-добре на търсенето на заинтересованите страни и да осъществяват по-ефективна положителна промяна. Вече не може да казваме *как сме го правили в миналото*. Става въпрос за *това как трябва да го направим, за да оцелеем и да се развиваме в бъдеще*.

Най-голямата промяна през последните няколко десетилетия е внедряването на автоматизирани работни процеси, обикновено под формата на електронни работни документи или системи, в т.ч. и работни дигитализирани места за управление на одита, следвайки процесите в организацията. Много от днешните системи за управление на одита предлагат някои интересни функции. Цифровата трансформация излиза извън това, предизвиквайки нов начин на мислене.

Разглеждайки контрола и дигитализацията, трябва да знаем, че всеки от съществуващите контроли, в т.ч. вътрешен одит, външен одит, **разглеждани като оценъчен контрол** (Сметна палата и Независими одитори), данъчен контрол и т.н., са изправени пред множество предизвикателства вследствие дигитализацията на индустрията и икономиката. Най-общо казано, контролът във всичките му аспекти също трябва да се дигитализира и то колкото по-навреме, толкова по-добре. В противен случай ще се получи изоставане от цялостния процес на дигитализация и ефективността му ще намалее. Дори в някои случаи дигитализираният контрол или одит трябва да изпреварва процесите на дигитализация в обществото и икономиката.

В подкрепа на горното през ноември 2018 г. у нас се състоя Втората конференция на Международната данъчна асоциация на тема: „Бъдещето на ДДС. Дигитална икономика“, която беше организирана от сдружението ИФА България, официален клон на Международната данъчна асоциация, в сътрудничество с ЮФ на СУ „Климент Охридски“. Неминуемо данъците в ерата на цифровизацията ще претърпят промяна. Налага се нуждата да се създадат нови концепции в сферата на преките и косвените данъци, които да обхванат компаниите, предоставящи услуги, без да имат физическо присъствие в някоя конкретна юрисдикция. Дигитализацията и автоматизацията, които улесняват бизнеса и носят повече стойност и ефективност, поставят нови отговорности пред данъчните администрации на страните от ЕС. Според водещи специалисти, участници в конференцията, самата дигитализация не би била проблем, но предизвикателството е, че броят на трансакциите е нараснал, а операторите могат да бъдат базирани на всяко едно място по света и това прави събирането на данъците наистина труден процес. Както и дигитализацията на икономиката, като тема за налагащите се промени в данъчната сфера е на дневен ред във всички държави, в които бизнесът се автоматизира и дигитализира и в които съвременните тенденции за несъществуващите граници за бизнеса определят новото статукво.

В тази насока Сметната палата на България участва в III-та съвместна конференция EUROSAI – ASOSAI, която се проведе в Йерусалим от 10 до 14 март 2019 г. На конференцията присъстваха 21 ръководители на върховни одитни институции (ВОИ) и повече от 130 делегати от 43 ВОИ от Европа и Азия, включително представители на Генералния секретариат на ИНТОСАЙ. По време на конференцията бяха представени презентации по различни теми – електронно управление и дигитализация в публичния сектор, подготовка за извънредни ситуации в киберпространството, одит на управлението на програми за

възрастни с деменция, предстоящи тенденции за отрицателен прираст и застаряване на населението в края на XXI век и очакваните социални, политически и икономически последици и др. (www.bulnao.government.bg)

Освен това през март 2019 г. на среща между ръководствата на сметните палати на България и Русия бе отчетена ролята на ВОИ и е надхвърлила традиционния финансов контрол. Затова целта на ВОИ е да бъдат не само контрольори, но и външни партньори на министерства и ведомства, т.е. не само да идентифицират проблемите, но и да обсъждат съвместно начини за тяхното решаване.

Българската сметна палата работи активно по дигитализацията на дейността си, като използва специален софтуер, позволяващ значително да подобрим качеството на одитите, като финансовият одит и одитът на изпълнението дейността на одиторите са изцяло цифровизирани, като напредва и процесът по дигитализация на одита на съответствието и финансовия контрол на политическите партии. Българската сметна палата подкрепя и темата за стратегическите одити чрез одитите на изпълнение, които извършва институцията. (www.bulnao.government.bg)

Информационните технологии в развитието на **публичната администрация** и **ролята на върховните одитни институции** в постигането на националните приоритети и цели бяха двете основни теми, които се обсъдиха и на XXIII конгрес на Международната организация на Върховните одитни институции – ИНТОСАЙ с над 600 делегати, представляващи 169 одитни институции в света, в т.ч. и СП на Р България, провел се на 23 – 27.09.2019 г. в Москва. **Върховната одитна институция на Китай** акцентира върху значението на използването на **информация в електронна форма** за развитието на публичната администрация, както и мястото и **ролята на големите данни** в дейността на сметните палати, съобщи пресцентърът на българската независима институция. Към основните панелни сесии по време на конгреса бяха включени сесии на участниците за развитието на INTOSAI – открити дискусии на малки групи, които обхващаха brainstorming (мозъчна атака) около проблемите на публичния одит.

Дигитализацията и дигиталната трансформация носят съществени промени във всички сфери, независимо от размера им и икономическата област, в която работят. Говорейки за дигитализация на контрола и одита, може би преди всичко трябва да разгледаме и възможностите за дигитализация на счетоводството като обект за проверка при контрол и одит.

Счетоводството не трябва да остане встрани от тези фундаментални промени, дори в много аспекти е пред контрола. Дигитализацията и дигиталната трансформация са съществена част от процесите, извършващи се в него. Основната дейност на счетоводството е събирането на първични данни от различните информационни системи във фирмата, обработката и преобразуването им в нова информация, несъществуваща до момента. От първичните документи, издадени от различните системи, в счетоводството се изготвят вторични документи, чиято информация служи на мениджърите за вземане на ефективни управленски

решения. (Лазарова, В. *Дигитализация и дигитална трансформация в счетоводството*) Може да се говори дори за специфика на организацията при неговата дигитализация като:

- Еднородност на системата – според множеството изследвания един от основните проблеми засега пред счетоводството е съвместимостта между отделните информационни системи, използвани за взаимоотношенията между отделите вътре във фирмата и между фирмата и външния свят. Много отдели имат нужда от достъп до счетоводната информация, но този достъп все пак трябва да бъде регламентиран.

- Безхартиено счетоводство – също е стъпка към дигитализацията, като необходимите технологии за това са вече налице. Когато комуникацията с външни контрагенти е посредством електронни документи, то вътрешнофирменото счетоводство трябва да извърши проверка и валидизация, като се автоматизира процесът за проверка и валидизация, който също е въпрос на подходящ и надежден софтуер.

- Оценка на качеството и точността на данните – точността и качеството на данните на дадена фирма са от решаващо значение, независимо дали това са записи за продажби, покупки или чувствителна информация за клиенти. Ако част от тази информация е неточна или непълна, ефектът върху организацията може да варира от лош имидж до катастрофа. Такава оценка е необходима на дигитализиращото се счетоводство.

- Отчитане в реално време – с дигитализирането на счетоводството отчитането в реално време до голяма степен стана факт (особено след промените в Н-18 и СУПТО от НАП). Отчитането в реално време е част от бизнес интелигентните системи, което се състои в събиране на актуални данни и предаването им на потребителите, в момента, когато това се случи.

Тези, а и други промени към дигитализация на счетоводството, пораждат множество изисквания към одиторите у нас и в другите страни.

Одитът извършва външна, независима проверка на финансовите отчети, която установява тяхната достоверност (или недостоверност). Но в съвременните условия фирмите изискват одитите да завършват не просто с удостоверителни документи, а едновременно с това да водят до повишаване на качеството на информацията. Одиторите трябва да са в състояние да обработват както структурираната информация, така и неструктурираната информация като гласови данни, текстови полета в базите данни, електронни тагове и етикети, данни от сензори, четци и др. Одиторите трябва да са в състояние да работят с нови дигитални технологични средства, които да им позволят да изготвят качествени одити с информация, която би могла да бъде от полза за фирмата. (Лазарова, В. *Дигитализация и дигитална трансформация в счетоводството*)

Според проучванията, извършени по проекта „Дигитализация на икономиката в среда на големи данни“, в българските фирми процесите по дигитализация и дигитална трансформация в счетоводството са в начална фаза, но все пак се

придвижват с бързи стъпки. Фирмите осъзнават много ясно, че ако не се трансформират дигитално, ще усетят много негативни последствия върху бизнеса си (Българските компании имат една година за дигитална трансформация, 2019).

Но когато говорим за контрол и дигитализация, трябва да отбележим, за съжаление, че България **значително изостава в дигитализацията в почти всички аспекти**, като отбелязва добри резултати единствено в интернет покритието, макар и данните на „Маккинзи“ да показват, че и те са далеч от нужното, за да се превърне страната в лидер в Източна Европа.

България е на дъното или изпреварва само Румъния в достъпа и използването на редица цифрови услуги сред десет страни от ЕС в Централна и Източна Европа, а при обществените услуги разликата с повечето държави в ЕС е няколко пъти. (The Rise of Digital Challengers, McKinsey, 2018)

Изследвани са 10 държави с ускорена дигитализация: България, Латвия, Литва, Полша, Румъния, Словакия, Словения, Унгария, Хърватия и Чехия, за периода до края на 2025 г. „Маккинзи“ ги смята за „дигитални претенденти“, „защото показват силен потенциал за ръст в „цифровата икономика“, съревновавайки се с групата на относително малки държави с много висока степен на дигитализация“. Примери за изоставането са цифровизацията на публичните услуги и използването им онлайн от жители на възраст от 16 до 64 години, както и по данни на Евростат едва 5% от населението на България между 16- и 74-годишна възраст са използвали онлайн банкиране. С 11% България е последна сред използвалите онлайн услуги за пътуване и настаняване.

Четвъртата индустриална революция ще предизвика сеизмични промени и ще създаде много нови професии, отбелязва „Маккинзи“. Затова подготовката, с която да се избегне шок на пазара на труда, трябва да започне веднага. Това може да се случи с въвеждане на електронно управление, с промени в образователната система и стимули за ученето през целия живот, както и с дигитални инструменти, които да направят пазара на труда достъпен за всички.

Ще са от полза инструментите на Четвъртата революция като интернет на нещата, облачни системи. Бизнесът например трябва да въведе повече цифрови инструменти и да използва дигитални решения за набиране на нови клиенти и по-добър излаз на регионални и световни пазари. Законодателната и изпълнителната власт трябва да намерят начини да насърчат цифровизацията на публичния и частния сектор, програмите за преквалификация и допълнителна квалификация и екосистемата на стартъп компаниите. (Петрова, 2018)

Посоченото се потвърждава до голяма степен и в резултатите от проучване за нивото на дигитализация в България, извършено през 2018 г. от „Сименс България“ и Германско-Българската индустриално търговска палата.

Резултатите от проучването ясно показват, че дигитализацията съвсем не е непозната концепция за компаниите в България, но имат само частично разбиране за концепцията за дигитализация. Нито един от анкетираните не е заявил, че е напълно неосведомен за концепцията.

Въпреки че дигитализацията се превръща в задължителна част от бизнеса в България, все още има да се извърви дълъг път. Тя е възприемана главно като начин за оптимизиране на ресурсите, процесите и взаимодействието.

Цифровизацията не означава загуба на работни места. А дали е така? Все повече ще се търсят дигитални компетенции, като все пак бизнесът в България очаква сътресения и загуба на работни места заради дигитализацията.

Недостатъчната квалификация на служителите възпрепятства до голяма степен дигитална трансформация.

Вместо заключение

Технологичният напредък е присъщ на дигитализацията и без съмнение ще доведе до множество и интересни промени във вътрешния одит, в одита, извършван от Сметната палата, независимия одит, в данъчния контрол и т.н., а също не и за контролинга.

Тъй като цифровата иновация и дигитализация се ускоряват напред и в бъдеще, одиторската професия е принудена да ги следва. Въпросът не е „дали“ одиторът трябва да се промени, а по-скоро – „кога“ или „колко бързо“.

Литература

Динев, М. Контрол и регулиране в социалното управление. С., 2015.

Лазарова, В. Дигитализация и дигитална трансформация в счетоводството – *Икономически и социални алтернативи*, бр. 2, 2019.

Петрова, П. Индустрия 4.0 и счетоводството: предизвикателства и възможности. Научни трудове на УНСС, бр. 3, 2018.

Nwankpa, JK (2014) Цифрова бизнес среда и качество на одита. *Int J Сметка Res* 2: /2472-114X.1000114.

The Rise of Digital Challengers, McKinsey, 2018.

Sean Stein Smith-Одит в сферата на интегрирано мислене – В: сп. „Одит“, бр. 2, 2017.

Българските компании имат една година за дигитална трансформация: available at: https://www.dnevnik.bg/tehnolo-gii/2016/05/26/2766188_bulgarskite_kompa-nii_imat_edna_godina_za_digitalna/ (accessed 24 май 2016).

Държавна агенция „Електронно управление“, 2019. Извлечено от Валидиране на е-документ <https://evaluation.egov.bg/> (accessed 10 ноември 2019).

ВЛИЯНИЕ НА ПАРИЧНАТА ПОЛИТИКА НА ЕЦБ ВЪРХУ ИКОНОМИЧЕСКАТА АКТИВНОСТ В ЕВРОЗОНАТА И БЪЛГАРИЯ В КОНТЕКСТА НА ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА НА ГЛОБАЛНИТЕ ПАЗАРИ

гл.ас. д-р Аника Петкова,
катедра „Икономикс“, УНСС,
anika_petkova@abv.bg

Резюме

В контекста на международната търговия промените в политиката на Европейската централна банка (ЕЦБ) засягат както пряко, така и косвено икономическата активност в България. Предвид предстоящото членство на страната в ERM II се очаква ефектите да се проявяват посредством действието на трансмисионни канали по линия на търговията със стоки и услуги и по отношение на динамиката на финансовите пазари.

Ключови думи: международна търговия, ЕЦБ, трансмисионни канали, финансови пазари

Summary

In the context of international trade, changes in the European Central Bank's policy affect both directly and indirectly economic activity in Bulgaria. Given the country's upcoming membership in ERM II, overall effects are expected to emerge through the transmission channels concerning international trade channel and in terms of financial market dynamics.

Key words: international trade, ECB, transmission channels, financial markets

Въведение

Глобалната финансова криза, която започва началото си от САЩ през 2007 г., довежда до значителни изменения в световната икономическа и финансова система, което засяга макроикономическата активност в световен мащаб по линия на различните трансмисионни механизми. През 2009 г. след двугодишен лаг тя се отразява негативно и върху икономиките на страните от Европейския съюз, и в частност, в Еврозоната. През тази година в ЕС повечето страни се характеризират с отрицателни темпове на икономически растеж. Така например през 2009 г. икономическият растеж в ЕС е (-4,3%), в Еврозоната (-4,5%), а в България (-3,4%). Година по-късно в Еврозоната настъпва дългова криза, която се отразява неблагоприятно върху икономиките на всички държави от Европейския съюз. Възникналите рецесионни процеси провокират страните да предприемат редица нетрадиционни мерки, които целят да стимулират макроикономическата активност по линия на реалния БВП, заетостта, инвестициите, потреблението, международната търговия и др. Във връзка с това политическите промени най-силно се отразяват по линия на паричната политика. Голяма част от централни-

те банки, в т.ч. и Европейската централна банка и ФЕД, прилагат нетрадиционна парична политика, която включва редица неконвенционални инструменти, в т.ч. ниски лихвени равнища и разнородни количествени улеснения.

Дискреционна парична политика (Discretionary monetary policy) и политика, основана на правила (Rule based monetary policy)

В практиката, когато централните банки провеждат парична политика се фокусират върху паричното предлагане или върху лихвения процент. Понеже често контролът върху паричното предлагане създава известни затруднения за ефективното функциониране на паричната политика централните банки често изместват фокуса върху лихвените проценти, като формират таргетни лихвени проценти, които урівновесяват чрез паричното предлагане. Според степента на свобода при вземането на политически решения и инкорпорирането на отделни инструменти и следването на конкретни цели се разграничават два типа парична политика – дискреционна и парична политика, основана на правила. Политиката, основана на правила, има множество поддръжници: Милтън Фридман, Адам Смит, Джон Тейлър и др. Същността ѝ се състои в това, че подобен тип политика не се отклонява от правилата и не следва да се правят изключения, основаващи се на смекчаващи обстоятелства. Съществуват няколко подхода при възприемането на политиката основана на правила. Един от тях е К-процентното правило на Фридман (Salter, 2014), според което паричната маса следва да нараства с определен, фиксиран процент за определен период, който не бива да се променя от Централната банка. Проблемът при внедряването на подобен таргет е, че трудно биха се избегнали евентуални шокове (например внезапен спад в заетостта, доходите, търсенето на пари и др.).

Друг подход касае правилото на Тейлър за лихвените проценти (Taylor, 1993), според което се поставя таргет за краткосрочните лихвени проценти. То гласи, че когато темпът на инфлация или съвкупният доход са над желаното потенциално равнище, паричните власти следва да увеличат целевия лихвен процент чрез редукия в паричното предлагане.

Третият подход е свързан с правилото на Маккалъм за обратната връзка (McCallum, Nelson, 1999), което гласи, че трябва да се внедряват таргети за макроикономически променливи, в т.ч. допустими отклонения в заетостта, дохода, темпа на инфлация и др. Потенциален проблем тук е, че подобни инструменти са скъпоструващи, необходимо е време за внедряване и изключителна акуратност при прилагането им.

Друг подход е т.нар. инфлационно таргетиране, което е характерно за съвременните икономики. Според МВФ то представлява средносрочно условие от паричните власти за постигане на таргет с цел по-добра комуникация между широката общественост и пазарите за плановете и целите на паричната политика, което повишава отчетността на централната банка при постигане на инфла-

ционните цели. Заложеният темп на инфлация между страните гравитира около 1,5% и 2,5% с толеранс от около един процентен пункт под или над таргета. Базира се на индекса на потребителските цени и прогнози. Предимствата на инфлационното таргетиране са свързани с поддържането на по-нисък и стабилен темп на инфлация, по-добри възможности при вземането на решения от икономическите агенти, фирмите и домакинствата, което намалява несигурността при осъществяването на сделки. В същото време таргетираният темп на инфлация осигурява по-добра координация между фискалната и паричната политика, като същевременно създава прозрачност и по-добра отчетност за дейността на централната банка. Недостатъците на инфлационното таргетиране са свързани с намалената възможност на централните банки да преследват макроикономически цели, тъй като фокусът е поставен върху темпа на инфлация и това затруднява постигането на цели по отношение на заетостта, икономическия растеж, валутния курс и др. Нещо повече, по този начин се намалява възможността на банката да отговаря на шокове на предлагането като нарастване на цените на горивата или стагфлация. Често централните банки се нуждаят от определена гъвкавост, за да преследват експанзивна политика за преодоляване на рецесия, което предполага по-висок от таргетния темп на инфлация. В същото време, преследвайки конкретна цел, централната банка има ограничени възможности за справяне с финансови кризи. Не на последно място – трудно се определя, разработва и внедрява работещ, таргетен темп на инфлация, тъй като се конструира на базата на предвиждания, които невинаги са надеждни.

Поради така изброените ограничения често предпочитана е дискреционната парична политика. Тя е по-гъвкава, тъй като дава повече свобода в решенията. Формира се на основата на преценка на паричните власти за всеки отделен случай, като не съществуват предварително определени правила. Във връзка с това централната банка може да взема решения относно лихвените равнища в краткосрочен период и при нужда да ги променя.

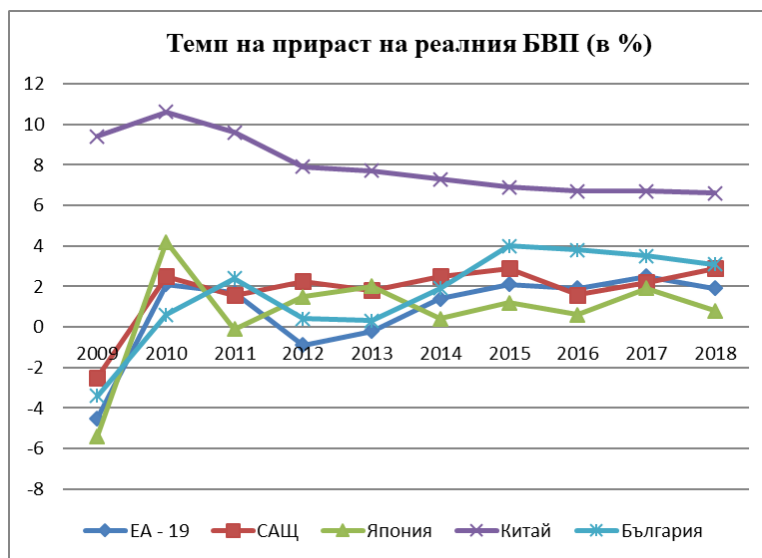
Понастоящем паричната политика в световен мащаб има силно дискреционен характер. Според експерти от ЕЦБ паричната политика, основана на правила, може да причини по-големи загуби, отколкото дискреционната при определени обстоятелства (Sauer, 2007). Може да се твърди, че политиката, основана на правила, не е оптимална за всички икономики. Според привържениците на дискреционната парична политика достъпността до бази с данни в реално време е достатъчно мащабна и на практика този тип политика се оказва стабилизираща.

Нетрадиционна парична политика на ЕЦБ

Съвременната експанзивна парична политика на ЕЦБ се свързва с внедряването на иновативни инструменти, които целят разширяване на паричната маса с помощта на ниски номинални лихвени равнища и прилагането на количествени улеснения в лицето на разширена програма за покупка на активи. Причината за

прилагането на количествено и качествено нови мерки в областта на паричната политика е да се стимулира производството и потреблението посредством улесняване на достъпа и условията за кредитиране в банковия сектор, като се запази действието на трансмисионните механизми, в т.ч. предавателния механизъм на лихвения процент, механизмът на реалния баланс и трансмисионния канал, свързан с динамиката на валутните курсове. Крайните цели на неконвенционалната парична политика на ЕЦБ са да се възстанови функционирането на финансовите пазари и финансовото посредничество, да се повишат разходите за инвестиции на фирмите, да се стимулира потреблението на домакинствата и в резултат да се повиши макроикономическата активност, като същевременно се постигне висок и устойчив реален темп на икономически растеж при инфлация на ниво около два процента.

Графика 1 илюстрира намаляващия темп на икономически растеж в Еврозоната, България, САЩ, Япония и Китай през 2009 г. Резултатите показват, че след възникването на световната криза страните поддържат неустойчиви темпове на прираст на БВП. Възможни причини са негативните последици, причинени от търговския конфликт между САЩ и Китай, както и множество вътрешноприсъщи проблеми на Еврозоната, в т.ч. Брекзит и дълговата криза в Еврозоната. Подобни предизвикателства засягат множество страни по линия на международната търговия.

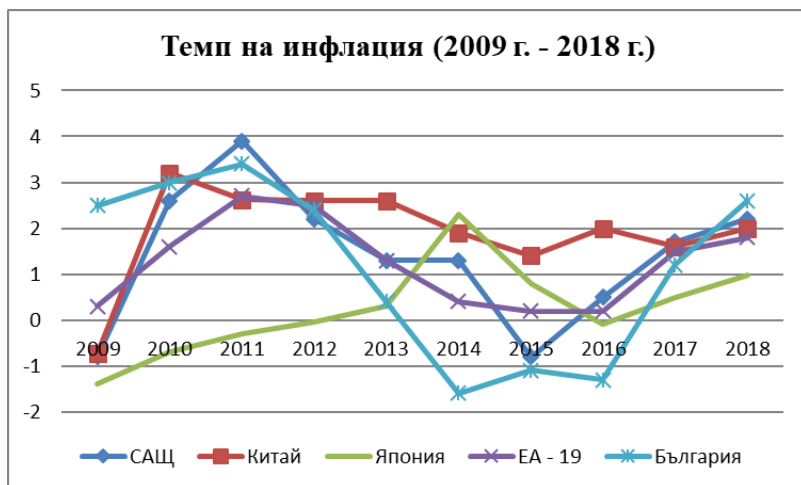
Източник на данни: Евростат, Световна банка.

Графика 1

През 2018 г. повечето икономики отбелязват спад в икономическия растеж с изключение на САЩ, където провеждането на благоприятна фискална и парична политика през последните години генерира ръст на БВП.

Друга причина за провеждането на нетрадиционна парична политика в световен мащаб е развитието на дефлационни процеси след 2011 г. Динамиката на темпа на инфлация на водещите икономики е илюстрирана на графика 2.

В България темпът на инфлация става отрицателен след 2014 г., като през 2016 г. неговата стойност е минус 1,3%. След 2014 г. темпът на инфлацията в Еврозоната остава трайно под таргета от два процента, макар да не достига отрицателни стойности и варира около нула процента до 2017 г., докато през 2018 г. достига 1,8%.

Източник: Евростат, Световна банка.

Графика 2

Европейската централна банка се стреми да осигури ликвидност по линия на номиналните и реалните лихвени проценти, които оказват влияние на първо място върху доходността на финансовите активи, което впоследствие рефлектира върху промени в динамиката на макроикономическата активност. По отношение на традиционните инструменти на ЕЦБ операциите на отворения пазар играят съществена роля при управлението на лихвените проценти и сигнализируют за курса на паричната политика. Във връзка с това в края на 2019 г. лихвеният процент на основните операции по рефинансиране (interest rate on the main refinancing operations) е 0,00%.

Стандартната парична политика на ЕЦБ включва още т.нар. „постоянни инструменти“, чиято цел е да осигуряват или абсорбират ликвидност с овърнайт матуритет. Използва се индексът EONIA, който представлява среднопретеглена стойност на лихвените проценти на овърнайт необезпечени междубанкови кредити. От 2015 г. той е отрицателен, като през октомври 2019 г. неговата стойност е -0,459%. В България от 1 юли 2017 г. се използва индексът ЛЕОНИА плюс, който служи за изчисление на основния лихвен процент от БНБ. Очаква

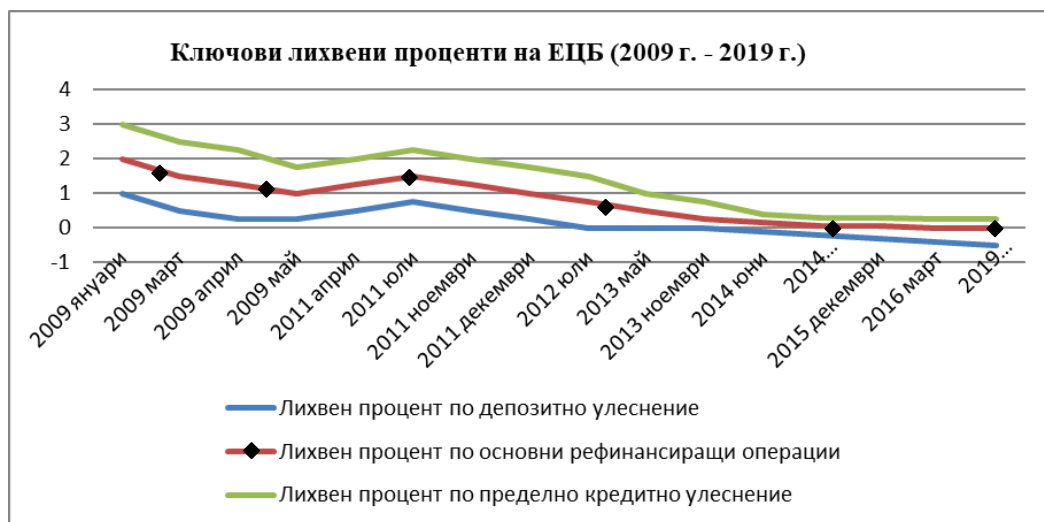
се да се въведе нов индекс (ESTR), който изцяло ще замени EONIA. Новият измерител показва колко трябва да плати дадена търговска банка при заемане на средства с матуритет до един ден от различни финансови контрагенти, без да се предоставя обезпечение. Неговият обхват е значително разширен, тъй като се включват освен банките и други финансови посредници като инвестиционни и пенсионни фондове и др. Очаква ESTR да се въведе до 2023 г. и неговата стойност да е отрицателна в размер на 0,549%.

Понастоящем се използват два нови неконвенционални инструменти на паричната политика на ЕЦБ, които вероятно ще се трансформират в постоянни. Първият от тях е лихвеният процент по кредитно улеснение (interest rate on the marginal lending facility). Това е процентът, по който търговските банки получават овърнайт ликвидност от централната банка срещу предоставяне на обезпечение, като например ценни книжа, за да се гарантира изплащането на заема. Неговата стойност към края на 2019 г. е 0,25%.

Другият нов нетрадиционен инструмент е лихвеният процент по депозитно улеснение (interest rate on the deposit facility), който илюстрира колко банките трябва да платят за депозирането на средства овърнайт при ЕЦБ. Към края на 2019 г. той е отрицателен на стойност -0,5%, което означава, че финансовите посредници следва да плащат за държането на средства в централната банка.

Всички инструменти, изброени по-горе целят търговските банки да разполагат с повече ликвидни средства с цел разширяване на паричната маса и кредитната активност.

Динамиката на споменатите лихвени проценти е изобразена на графика 3.

Източник: ЕЦБ

Графика 3

Ефекти от провеждането на неконвенционална парична политика

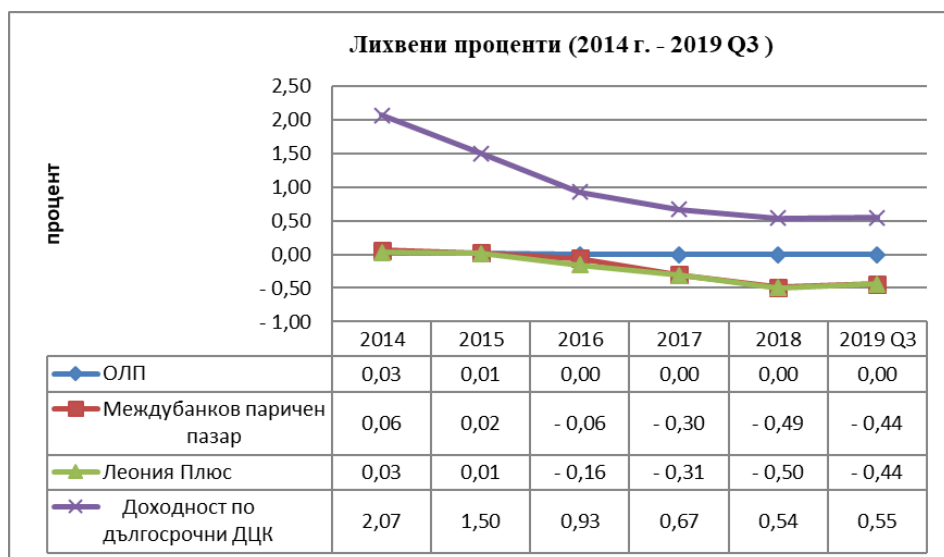
Намаляващите лихвени проценти целят да направят спестяванията на хората неатрактивни и да стимулират кредитната активност, което да индуцира повече разходи за потребление и инвестиции. Могат да бъдат изброени няколко положителни ефекта от нетрадиционната политика на ЕЦБ. На първо място нетрадиционните инструменти на паричната политика на ЕЦБ спомагат за избягването на развитието на нова финансова и икономическа криза чрез неутрализиране на дефлационните тенденции и понижението в съвкупното предлагане. На второ място дискреционната паричната политика се оказва достатъчно гъвкава при елиминирането на макроикономически дисбаланси, което се доказва чрез стабилизирането на темпа на инфлация и поддържането на растеж на заетостта. На следващо място благоприятно се оказва влиянието на отрицателния лихвен процент по депозитно улеснение на ЕЦБ върху обемите на кредитиране, в частност върху кредитите на домакинствата. Това е така, защото се запазва предавателния механизъм на основния лихвен процент към промяна на краткосрочните лихвени нива, което рефлектира в по-ниски лихви по ипотечни, потребителски и фирмени кредити.

Сред негативните ефекти от провеждането на неконвенционална парична политика на ЕЦБ посредством разнообразие от парични стимули може да се отнесе обстоятелството, че ниските лихвени равнища имат неблагоприятен ефект върху лихвения доход на банките поради свиване на кредитните маржове. (Трифенова, С., Трифенова, В., 2016: 22) Във връзка с това търговските банки компенсират намаления лихвен доход с начисляване на нови и по-високи такси за обслужване. Като допълнение, ниските лихвени равнища нарушават възможността на банките да разпознават и отменят потенциални необслужвани кредити

На следващо място, финансовите посредници се пренасочват към по-рискови активи в лицето на застрахователните и пенсионните фондове поради занижената доходност на ценните книжа при ниски лихви. Към края на 2019 г. са налице облигации на стойност около 15 трилиона долара, които се търгуват с отрицателна доходност. Това затруднява инвеститорите с фиксирани доходи, тъй като целта им е по-скоро да минимизират загубите, отколкото да максимизират възвращаемостта от активите. Редуцирането на доходността на ДЦК намалява глобалната производствена активност, бизнес доверието и капиталовите инвестиции.

Промените в паричната политика на ЕЦБ влияят върху икономическата активност в България предвид факта, че страната притежава тясна финансова и търговска интеграция със страните от Еврозоната, които се явяват основен търговски партньор на страната. Първостепенен фактор е и наличието на паричен съвет, което е свързано с използването на ограничени инструменти на БНБ за въздействие върху паричните условия. Промените в лихвените проценти в Еврозоната засягат пряко макроикономическата активност в България поради обстоятелството, че делът на банките от Еврозоната е доминиращ в българския

банков сектор и следователно промените в лихвените равнища в Еврозоната засягат пряко лихвените проценти в страната по линия на трансмисионния канал на финансовите пазари (вж. графика 4).

Източник: БНБ.

Графика 4

Така например основен положителен принос за икономическия растеж в България през последните години има частното потребление. Една от причините за ръста в разходите на домакинствата за закупуване на крайни стоки и услуги е засиленото търсене на потребителски и ипотечни кредити в условията на ниски лихвени проценти, което е в резултат от провежданата експанзивна парична политика в глобален мащаб.

Заклучение

Съвременната парична политика се характеризира със силно дискреционен и нетрадиционен характер. Съвързана е с прилагането на множество парични стимули, в т.ч. внедряването на ниски, дори отрицателни лихвени равнища и реализация на разнородни и мащабни програми за покупка на ценни книжа с цел осигуряването на висока степен на ликвидност в банковия сектор. Поначало подобен тип стимули влияят върху динамиката на финансовите пазари в краткосрочен план. В макроикономически аспект проявленията на промените в паричната политика са свързани с наличието на различни видове лагове, което затруднява цялостното оценяване на ефектите от тази политика върху макрои-

кономическата активност в дългосрочен план особено предвид отчитането на влиянието на външни шокове в международната търговия.

Литература

Трифонова, С., В. Трифонова. Съвременна неконвенционална парична политика на ЕЦБ в контекста на финансовата криза, Икономически и социални алтернативи, бр. 4, 2016 г.

Dell’Ariccia. Unconventional Monetary Policies in the Euro Area, Japan, and the United Kingdom, Hutchins Center Working Paper № 48, 2008.

McCallum, B., Nelson, E. Performance of Operational Policy Rules in an Estimated Semiclassical Structural Model, NBER, 1999.

Salter, A. An Introduction to Monetary Policy Rules, Mercatus Working Paper, Mercatus Center at George Mason University, Arlington, VA, available at: <http://mercatus.org/publication/introduction-monetary-policy-rules> (accessed November 2014).

Sauer, S. Discretion Rather Than Rules? When the Discretionary Policy – making Better Than the Timeless Perspective?, ECB working paper, 2007.

Taylor, J. Discretion versus Policy Rules in Practice, Carnegie – Rochester Conference Series on Public Policy, 1993.

ТРУДЪТ В ДИГИТАЛНАТА ИКОНОМИКА – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО ИЛИ НОВИ ВЪЗМОЖНОСТИ

гл.ас. д-р Елка Сярова,
катедра „Политическа икономия“, УНСС,
e_pirimova@yahoo.com

Резюме

Основна цел на доклада е да се изследват и разкрият някои аспекти на реструктурирането на труда в рамките на концепцията за дигиталната икономика. За постигането на тази цел се систематизират основни фактори и теоретични концепции за промените в характера на труда. Докладът представя новите характеристики на работната сила, наложени вследствие от дигитализацията и въвеждането на новите информационно-комуникационни технологии, като извежда както някои предизвикателства, така и разкрива новите възможности пред развитието на труда и работната сила.

Ключови думи: дигитална икономика, труд, пазар на труда

JEL: J01, J21, O33

Summary

The paper present and systemize some aspects of restructuring of the labor within the digital economy concept. The descriptive empiric analysis is based on interpretation and critical analysis of the essential theoretical concepts. The report presents the new characteristics of the workforce and the introduction of the new information and communication technologies, revealing some of the challenges and as well as the new opportunities for labor and labor development.

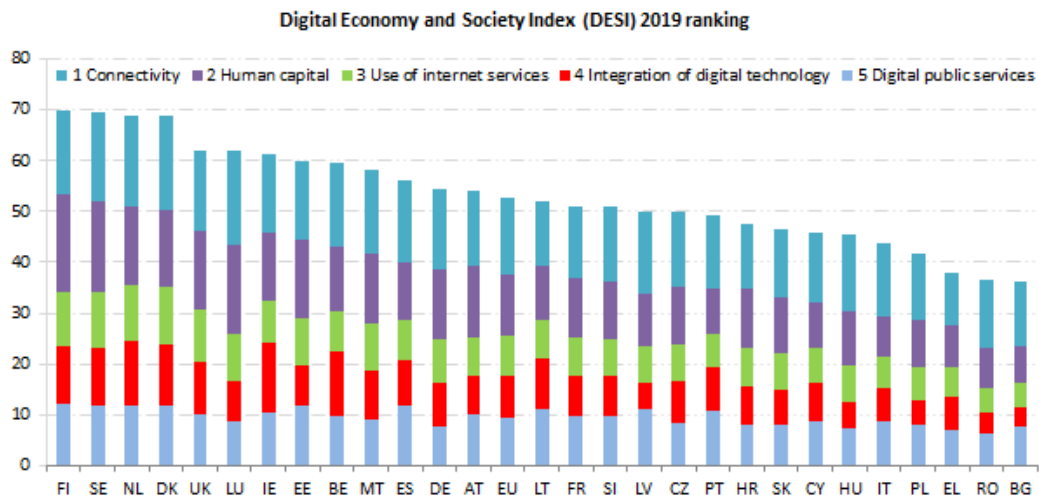
Key words: digital economy, labor, labor market

JEL: J01, J21, O33

Увод

Концепцията за „дигиталната икономика“, зародила се в края на XX в. с появата на интернет и последствията от него за производството и бизнеса, в началото на XXI в. и през последните години се свързва преди всичко с новите информационно-комуникационни технологии (ИКТ), чието навлизане става от ден на ден по-масабно и вече обхваща всички сфери на живота на човека, правейки го зависим от тях в много аспекти. Основните направления на тези нови ИКТ като „интернет на нещата“ (Internet of Things – IoT); новите устройства за крайния потребител – мобилни телефони, смартфони, таблети, лаптопи, 3Д принтери и др.; новите дигитални модели като дигитални платформи, дигитални услуги, „клауд“ технологии и др.; „големите данни“ и свързаното с това „алгоритмично вземане на решение“; новите технологии за автоматизация и роботизиране (Bukht, 2017), правят масовата дигитализация на икономиката и обществото възможна и общодостъпна.

Въпреки усилената и (както изглежда) неизбежна дигитализация, която протича в световен мащаб, България все още сериозно изостава в тази насока. Спрямо Индекса на Европейската комисия за навлизане на цифровите технологии в икономиката и обществото (DESI) за 2019 г. страната ни се намира на последно място в Европа (The Digital Economy and Society Index (DESI). Водещи в тази област са три държави – Финландия, Швеция и Холандия (вж. фиг. 1).

Източник: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/desi>

Фиг. 1. Индекс на ЕК за навлизане на цифровите технологии в икономиката и обществото (DESI) за 2019 г.

Анализът на Европейската комисия показва, че страната ни сериозно изостава по отношение на уменията в областта на цифровите технологии и на цифровизацията на стопанските и обществените услуги, което силно възпрепятства развитието на цифровата икономика и общество в България.

Макар данните да показват, че България се справя сравнително добре в областта на свързаността с оглед на широкия достъп до свръхвисокоскоростни и мобилни широколентови мрежи, страната ни показва значително изоставане по показател „Човешки капитал“ – равнището на уменията в областта на цифровите технологии е сред най-ниските в ЕС. Делът на хората с поне основни умения в областта на цифровите технологии възлиза на около 29% от българското население, докато средно за ЕС този дял е 57%. Едва 11% от хората притежават умения над основните, като сравнението със средната стойност за ЕС е съкрушително. Броят на дипломираните специалисти в областта на науката, техниката, инженерството и математиката остава сравнително нисък, въпреки увеличеното търсене на трудовия пазар на такива специалисти (2,9%). Като положите-

лен може да се отбележи единствено фактът, че жените са добре представени сред специалистите в областта на ИКТ – 1,3% от заетите в сектора, което съответства на средното за ЕС.

Нови характеристики на работната сила в рамките на концепцията за дигиталната икономика

Развитието на човечеството се намира в ерата на роботизация и изкуствения интелект, дроне и самоуправляващи се коли, 3D принтерите, големите данни, интернет на нещата, персонализирана медицина, облачни технологии, рециклиращи технологии и възобновяема енергия, дигитални платформи и икономика на споделянето, дигитални валути (Проданов, 2017: 170). Всички сфери на живот се дигитализират и това изисква промени както в политиките на държавите, така и в техните икономики и трудови пазари. Докато преди години е било възможно човек да функционира и да участва в пазара на труда без компютърни умения, сега това се превръща в минимално условие, задължителен минимум, който всеки би трябвало да покрива. Добрата квалификация и високото образование на работещите стават задължителни и изискуеми не само за високите позиции в предприятията, но и за по-ниските, което съвсем естествено рефлектира в стремеж към масово придобиване на все по-високи степени на образование и непрестанно участие в ученето през целия живот. Концепцията изтъква и водещата роля на образованието и високата квалификацията на трудещите се в разработването на новите технологии, обслужващи дигиталната икономика и въпреки (или именно поради) рисковете, които крие всеобхватната дигитализация за пазара на труда, безспорно тя води до съществени промени в работната сила.

Изследователи от университета „Св. Гален“ (Arbeit 4.0: Megatrends digitaler Arbeit der DER Zukunft – 25 Thesen, Ergebnisse eines Projekts von Shareground und der Universität St. Gallen) са систематизирали някои от **промените, до които развитието на концепцията за дигиталната икономика ще доведе с оглед на работата**. Те биха могли да бъдат обобщени в няколко основни насоки:

1. Повишаване на образователното и квалификационното равнище на работната сила в световен мащаб – за да може да отговори на изискванията на новия дигитализиран свят работната сила трябва да притежава определена степен на образование и квалификация;
2. Отмиране на принципа за йерархия – високоспециализираната работна сила осъществява комуникация чрез специализирани общности, където водеща е професионалната експертиза, а не принадлежността към дадена организация;
3. Възлагане на работа, вместо назначаване – глобалната прозрачност на уменията и достъпа до висококвалифицирана работна сила водят до лесно целево наемане на труд (*hiring on demand*), което не е непременно свързано с изграждане на трайни трудови взаимоотношения;

4. Изместване на работа от заетия към клиента – новите ИКТ правят възможно извършването на някои задачи на наетите да бъде прехвърлено върху клиентите, като при това те биват извършвани доброволно и безплатно, което води до намаляване на трудовите задължения и отпадане на необходимостта от работна сила;

5. Промяна на ролята на човека в производството – от предоставящ своя труд той все по-често се превръща в контролиращ работата на машините, като по този начин отново се извършва оптимизация на труда;

6. Коопериране с работата на машините – съвместната работа на хора и машини е един от начините за справяне с опасността от отпадане на човешкия труд;

7. Работа с „големи данни“ – умението за работа с големите данни се смята за ключово и незаменимо в дигиталния работен свят. При него отпада необходимостта от доказването на хипотези, а се разчита на готови разработени алгоритми;

8. Отпадане на границите пред работната сила – високоспециализираните специалисти предоставят своята квалифицирана работна сила от всяка точка на света и по този начин мобилността на работната сила става съпоставима с тази на капитала;

9. Нови възможности за по-добро съчетаване на работа и свободно време (време за семейството) – развитието на интернет и новите ИКТ правят възможно на работата от разстояние, което създава добри предпоставки за прекарване на повече време със семейството, като се спестява време от транспорт и се дава възможност за по-добро организиране на времето за труд;

10. Подкрепа на дейностите, изискващи човешки труд – идентифицирането и подкрепата на дейностите, които все още изцяло са зависими от човека е една от основните задачи на управляващите;

11. Развиване на умението на работника да менажира сам себе си – поради гъвкавостта на част от новите работни места, е необходимо работещите сами да организират своето работно време, така че всяка една работна задача да бъде изпълнена максимално качествено и ефективно;

12. Повишаване на креативността и способността за придобиване на нови знания на работещите и стимулиране на предоставянето на все по-високи умствени умения е една от основните характеристики на новата работна сила;

13. Дигитално приобщаване – работата от разстояние, анонимността на работните взаимоотношения при работата с облачни услуги и гъвкавото работно време правят възможно интегрирането на пазара на труда на работни групи, които иначе не биха били способни да се включват в него;

14. Повишаване на изискванията на работодателите вследствие от прекалената гъвкавост на търсещите работа – лесният достъп до пазара на труда и лесната смяна на работното място затрудняват систематичното развитие на персонала и по този начин повишават изискванията на работодателите към тези, които те търсят да наемат на работа и др.

Предизвикателства и нови хоризонти пред развитието на труда в рамките на дигиталната икономика

В контекста на бъдещата организация на заетостта и алгоритмичното взимане на решения трябва да се отбележи и още един аспект на дигиталната икономика, а именно – **изкуственият интелект** и предизвикателствата, свързани с неговото въвеждане за пазара на труда и заетостта. Тази тема придобива все по-широка популярност през последните години и е обект на множество изследвания и прогнози. През м. юни 2017 г. Европейският икономически и социален комитет разработи и прие специално становище относно проблемите на изкуствения интелект, в което изтъква предимствата, но маркира и възможните опасности от масовото навлизане на тази нова технология (Становище на Европейския икономически и социален комитет (2017)). Основното опасение от масовото навлизане на изкуствения интелект е отпадането на необходимостта от физическия фактор (при това заместване на функциите на висококвалифицирани кадри) и свързаното с това генериране на безработица. В същото време се посочва, че изкуственият интелект може много успешно да изпълнява функции, които са опасни, мръсни, на труднодостъпни места, както и фактът, че този род дейности обикновено представляват само част от активностите, които даден работник извършва в рамките на своята професия и че, макар изправени пред частична автоматизация, хората не са застрашени от пълна такава на работните си места. За успешното, изгодно за всички използване на този род нови технологии, е необходимо да бъдат положени усилия в посока на пренасочване на труда в други задачи и повишаване на цифровата квалификация на работниците с цел по-добра симбиоза между човек и машина. Без да се отрича опасността от отпадане на някои дейности или дори професии, се изтъква възможността за създаване на нови на тяхно място или пък съвсем различни и непознати досега, чиито брой и естество обаче на този етап е трудно да бъдат предвидени.

Анализът на Европейския икономически и социален комитет води до извода, че е необходимо да се идентифицира своевременно кои сектори на пазара на труда, до каква степен и в какви срокове ще изпитат най-силно влиянието от изкуствения интелект. Това ще бъде от съществено значение за търсенето и намирането на адекватни и навременни решения за облекчаване на последствията за заетостта, естеството на работата, системите за социална сигурност и (не)равенството. В контекста на мерките за ограничаване на негативните ефекти може да се пристъпи към създаване на съвместни екипи от хора и машини, при които изкуственият интелект би допълнил и подобрил резултатите на хората, без да подменя тяхното значение и роля за производството. В тази връзка би следвало да се постави специален акцент и да се обръща по-голямо внимание и на инвестициите във формално и неформално учене, образование и обучение за работа с изкуствен интелект, също така и за развиване на умения, които няма и не могат да бъдат възприети от него.

Едно от основните предизвикателства пред дигиталната икономика по отношение на работната сила е свързано с опасенията за намаляване на заетостта вследствие оптимизирането на трудовите задачи посредством въвеждането на различни дигитални услуги. През 2015 г. бащата на концепцията за дигиталната икономика Д. Тапскот пише: „Новата икономика е икономика на знанието. Информационната технология спомага изграждането на икономика, основана на знанието. Но независимо от възхода на изкуствения интелект и други „технологии на познанието“, знание се създава от хората, работещи в сферата на знанието (професионалисти и технически специалисти, понастоящем превишаващи работещите в промишлеността в съотношение почти три към едно) и от потребителите на знание“ (Tapscott, 2015: 55). Това негово становище се стреми по недвусмислен начин да разсее опасенията на участниците на пазара на труда, че човешкият фактор би могъл да бъде заменен или изключен изцяло от трудовия процес вследствие от развиващите се високи технологии. На този етап анализаторите са оптимисти – според изследване на Manpower Group от 2019 г., проведено в 44 страни (вкл. България) с над 19 000 работодатели от шест сектора, делът на компаниите, очакващи увеличение на персонала в резултат от дигитализацията през следващите три години, нараства от 83% на 89%, като в същото време компаниите, очакващи намаляване на работните си места поради нарастващата автоматизация, пада от 12% на 9% (Skills revolution 4.0 2019). Обяснението затова се намира, от една страна, в очакването да се създават качествено нови позиции, кореспондиращи на новите (дигитални) реалности и, от друга страна, в осъзнаването на работодателите, че в бързопроменящия се свят, в който живеем, вече не може да се разчита на намирането на подготвени кадри, а е необходима своевременна преквалификация и „upskilling“ на вече съществуващите такива (според доклада 84% от компаниите предвиждат до 2020 г. да се съсредоточат върху квалифицирането на собствените си кадри, като за сравнение през 2011 г. техният процент е бил едва 21%). В доклада обаче се отбелязва, че някои от страните, участвали в проучването, не са толкова оптимистично настроени относно промените и предвиждат намаляване на персонала на фирмите с оглед въвеждането на новите ИКТ (България е една от тях, наред с Унгария, Чехия, Норвегия, Словакия и Румъния). Най-голям ръст в заетите се предвижда в Сингапур, Коста Рика и Гватемала.

Източник: Skills revolution 4.0. Humans wanted: Robots need you.

https://www.manpowergroup.com/wps/wcm/connect/84b36237-eb5e-460b-bd52-35c28ab187a9/MPG_WEF_SkillsRevolution_4.0_paper.pdf?MOD=AJPERES&CONVERT_TO=URL&CACHEID=84b36237-eb5e-460b-bd52-35c28ab187a9&submissionGuid=ad4ea552-0023-4694-9119-bcc59cad8fb5

Фиг. 4. Процент на работодатели, които повишават уменията на своите работници (2011 – 2020 г.)

Въпреки това опасността от отпадането на някои професии е реална и не бива да бъде подценявана. Различни изследвания (OECD 2019) по този въпрос отчитат, че 14% от работните места в момента са в голям риск от автоматизацията, докато други 32% ще бъдат радикално трансформирани през следващите 15 години. В същото време много от работниците и служителите вече нямат необходимите компетенции, за да изпълняват новите задачи, породени от цифровизацията. Това налага очевидния извод, че най-силно застрашен е трудът на нискоквалифицираните работници поради естеството на извършваните от тях задачи, които лесно биха могли да бъдат роботизирани. Наред с опасността от заместване вследствие от въвеждането на нови технологии протича и тенденция на отлив от някои професии поради причини, свързани със заплащането. На първо място това е неравнопоставеността между заплащането на труда на вискоквалифицираните (притежаващи цифрови умения, актуални за дигиталната икономика) и на нискоквалифицираните работници, които нямат такива. По-ниското заплащане и станалото непрестижно прилагане на физически труд при упражняването на някои професии (например водопроводчик, електротехник, строител, пощальон, библиотекар и др.) прави непривлекателно и отблъсква младите хора от обучението за тях. В същото време те нямат актуален работи-

зиран аналог и тяхното изчезване би представлявало сериозен проблем за обществото. Като отражение възникват основателни опасения, че в близко бъдеще ще се задълбочава недостигът на кадри за тези професии, подготвените и желаещи да упражняват тези професии работници ще са по-малко от необходимото. За да се противодейства на тази тенденция, е необходимо за в бъдеще да се съсредоточат повече усилия за въвеждането на подходящи и ефективни мерки в посока популяризиране на този вид труд, което да допринесе за запазване на работните места и подсигурирането на задоволяване нуждите от такива дейности и услуги.

В същото време трябва да се отбележи, че очакванията са дигитализацията да доведе до разкриването на **нови възможности за реализация**, включително до цели нови професионални направления, свързани с развиващите се иновативни дигитални технологии, което да неутрализира ефекта от изчезването или ограничаването на приложението на някои професии. Очаква се в близко бъдеще все по-често да се търсят специалисти в областта на слънчевите технологии/възобновяемата енергия, на управлението на дигиталното съдържание, телехирургията, телефармацевтиката и т.н. Предвижданията са както да се създадат изцяло нови професии, така и да се обновят вече утвърдени такива чрез въвеждането на определени дигитални иновации, които да оптимизират и прецизират извършваните дейности.

Като една от реалните възможности за бъдещо развитие на работната сила е свързана с развитието на „човешкото“, с акцентирането върху дейностите, които могат да бъдат извършвани само от хора. Това са предимно професии, свързани с грижа и разбиране, като например професиите в областта на психологията, преговорите, благосъстоянието, начина на живот и др. Предизвикателството пред държавите в това отношение ще представлява обуздаването на стремежа за прекомерно засилване на дигиталното/инженерното образование и инвестициите в нови дигитални технологии, като съхранят позициите на хуманитарните науки в областите, в които се очаква те да запазят и дори да увеличат своето значение в близките години.

Задълбочаването на развитието на всички тези специфични области на дигиталната икономика ще наложи не само промяна в икономиката и обществото, а и в политиките на правителствата. За да може днешният участник на пазара на труда да отговори на повишените изисквания на работодателите, е необходимо чрез различни държавни политики да бъдат предприети стъпки в няколко основни насоки:

- **да бъдат осъвременени и адаптирани към новите условия на труд образователните програми** (вкл. чрез въвеждането на новите ИКТ технологии на всички нива на обучението);
- **да бъде подкрепено и популяризирано разширяването на участието в ученето през целия живот**, без което успешната реализация на съвременния динамичен пазар на труда би била невъзможна;

- да бъдат разработени политики, които да намалят т.нар. „дигитално неравенство“¹, чието ограничаване би подпомогнало икономическото развитие на държавите;
- да бъдат идентифицирани и институционално подкрепени секторите, при които човешкият труд е незаменим като психология, благосъстояние, начин на живот;
- да се установят прозрачни и демократични условия на взаимодействие между хората и цифровите технологии чрез **преразглеждане на части от законодателството на ЕС** (напр. трудовото законодателство по отношение на нестандартните форми на заетост, социалното осигуряване, данъчното облагане и т.н.) и др. (Становище на ИСС, 2019).

Начинът на функциониране на икономиката е силно повлиян от ускорената дигитализация, въвеждането на нови устройства, технологии и модели. Почти няма сектор, който да не е принуден да въведе в една или друга степен нови технологии с цел да остане конкурентоспособен на пазара. Всички тези нововъведения се нуждаят и от човешки ресурс, който да ги разработи, внедри, управлява и борави с тях. Също като икономиката и работната сила на новото време е принудена да промени своите основни характеристики и проявления, като изведе на преден план различни качества и умения. Това безспорно представлява както огромно предизвикателство за вече встъпилите на пазара на труда работници, така и разкрива за в бъдеще ще разкрива пред тях нови възможности за реализация. Затова те ще се нуждаят както от добра квалификация, включваща поне базисни цифрови знания и умения, така и от добре развити способности за усвояване на нови знания и приспособяване към бързоразвиващите се условия и изисквания на труда.

Литература

Проданов, Хр. Технологически революции и политикономия. – Научни трудове УНСС. Том 3, 2017.

Становище на Европейския икономически и социален комитет (2017), Изкуствен интелект – въздействието на изкуствения интелект върху (цифровия) единния пазар, производството, потреблението, заетостта и обществото, available at: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/42b4851c-8e1a-11e7-b92d-01aa75ed71a1/language-bg/format-PDFA1A> (accessed November 5, 2019).

¹ Терминът „дигитално неравенство“ е стратификация по отношение на достъпа и използването на интернет, аналогична на неравенствата в социалната сфера (по пол, раса, възраст и др.) (Van Dijk, The Digital Divide in Europe, The Handbook of Internet Politics, Routledge, London and New York, 2008, available at: <https://pdfs.semanticscholar.org/dab6/63c4664591cb44e956ab94482a4cb1b1d425.pdf> (accessed December 12, 2010).

Становище на тема: Предизвикателствата пред труда в контекста на цифровизацията на икономиката, Икономически и социален съвет, София, 2019, available at: <file:///C:/Users/user/Downloads/opinion-esc-3-060-2019-bg.pdf> (accessed November 5, 2019).

Arbeit 4.0: Megatrends digitaler Arbeit der DER Zukunft – 25 Thesen, Ergebnisse eines Projekts von Shareground und der Universität St. Gallen. Available at: <https://docplayer.org/3729825-Arbeit-4-0-megatrends-digitaler-arbeit.html> (accessed November 5, 2019).

Bukht, R., R. Heeks, Defining. Conceptualising and Measuring the Digital Economy, available at: <https://diodeweb.files.wordpress.com/2017/08/diwpkpr68-diode.pdf> (accessed November 5, 2019).

OECD. (2019) Global Employment Outlook, available at: https://www.oecd-ilibrary.org/employment/oecd-employment-outlook-2019_9ee00155-en (accessed November 5, 2019).

Skills revolution 4.0. Humans wanted: Robots need you, available at: https://www.manpowergroup.com/wps/wcm/connect/84b36237-eb5e-460b-bd52-35c28ab187a9/MPG_WEF_SkillsRevolution_4.0_paper.pdf?MOD=AJPERES&CONVERT_TO=URL&CACHEID=84b36237-eb5e-460b-bd52-35c28ab187a9&submissionGuid=ad4ea552-0023-4694-9119-bcc59cad8fb5 (accessed November 5, 2019).

Tapscott, D. The Digital Economy ANNIVERSARY EDITION: Rethinking Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence (Kindle Edition). New York: McGraw Hill Education, 2015.

The Digital Economy and Society Index (DESI), available at: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/desi> (accessed November 5, 2019).

ДИГИТАЛНА ИКОНОМИКА ИЛИ ДИГИТАЛЕН СТАДИЙ – ЕДНА (НЕ)ТЕРМИНОЛОГИЧНА ВЪПРОСИТЕЛНА

*проф. д.ф.н. Борислав Градинаров,
Институт по философия и социология, БАН,
bonigrad@gmail.com*

Резюме

Предмет на анализ в статията са основанията да обособим дигиталната икономика като самостоятелна и добре различима система от икономически отношения. Определението „дигитален“ се извежда от дефинирането на дигитализацията като процес, при който чрез цифровото си кодиране информационните масиви могат да бъдат лесно и с минимални разходи и загуби пренасяни, класифицирани, преработвани, съхранявани и използвани.

Разглеждат се различните критерии, чрез които е възможно да се обоснове правото на самостоятелност на дигиталната икономика – технологичният, икономическият, социалният, пространственият и културният. Прави се изводът, че може би е по-добре, ако дигиталната икономика се определи като стадий в еволюцията на капиталистическия тип икономическа система.

Ключови думи: дигитална икономика, икономически стадий, етапи, критерии, прецизност на понятията

Summary

The article analyzes the reasons to distinguish the digital economy as a stand-alone and well – discernible system of economic relations. The definition of „digital“ is derived from the definition of digitalization as a process whereby, through its digital coding, information arrays can be easily transferred, classified, processed, stored and used with minimal cost and loss.

The various criteria by which it is possible to justify the right to autonomy of the digital economy – technological, economic, social, spatial and cultural – are considered. The conclusion is that perhaps it is better if the digital economy is defined as a stage in the evolution of the capitalist type of economic system.

Key words: digital economy, economic stage, stages, criteria, precision of concepts

Няма спор, че предикатът дигитален звучи достатъчно атрактивно, за да предизвика вълна от коментари и публикации. И те са факт – ако изпишем думата „дигитален“ в търсачката Google, се появяват близо 5 млн. заглавия, а ако се конкретизираме „дигитална икономика“, предложените материали в търсачката са милион и четвърт. Остава усещането, че и прилагателното „дигитален“ следва терминологичната мода с нейните капризи и преходност. Да си припомним, че досега говорихме за постиндустриално общество и съответната му икономика, основана на услугите, говорихме за информационно общество и присъщата му информационна икономика, говорихме за общество, основано на знанието и

неговата символна икономика. Дали не избързваме с обявяването на дигиталния свят и неговата дигитална икономика?

Обикновено с понятието дигитален свят се обозначава виртуалната реалност, създавана от електронните игри. Това е едно по-тясно разбиране на част от измененията, породени от цифровите технологии. Тук няма да го коментираме.

Дигитализацията е процесът, при който все повече в обществения живот се впитат комуникационните технологии, чиято същност е възможността чрез цифровото кодиране на информационните масиви, последните да бъдат лесно и с минимални разходи и загуби пренасяни, класифицирани, преработвани, съхранявани и използвани. Това дава възможност не само за разкриване на нови, непознати преди страни от действителността, не само за формиране на нови икономически отрасли и възможности, но и за много по-пълно и най-важното – систематично познание. Но достатъчно ли е това да превърне икономиката и обществото в дигитални?

* * *

За да се ориентираме в понятието „дигитална икономика“, е добре да видим доколко критериите за неговото обособяване са логически издържани.

А) Технологичен критерий

Преценката на обосноваността на понятието дигиталната икономика чрез този критерий се обуславя от значението и въздействието, които имат основните технологични иновации, определяни днес като цифрови или дигитални. Ключовите измежду тях обаче са с повече от половинвековна история. Това са кабелната и сателитната телевизия, компютърните мрежи, персоналните компютри, новите офисни технологии и др. Особено силен аргумент в тази посока е появата и налагането на световната мрежа, интернет, която позволява в реално време да се реагира на съобщенията, идващи от най-отдалечените точки на глобалния пазар, почти мигновено да се разпространяват горещите новини и различни политически инициативи, да се активират граждански движения и т.н. Световните информационни магистрали действително променят начините на правене на бизнес и значително ускоряват въвеждането на технологичните иновации. Безспорно, създаването и усъвършенстването на глобалната информационна инфраструктура е значимото събитие, променящо икономическия и политическия пейзаж през последната четвърт на миналия век и в първите две десетилетия на настоящия. Обективно погледнато, в тези твърдения има известна доза истина. Ако приемем, че такива изобретения като създаването на парния двигател, двигателите с вътрешно горене, електричеството и др. са емблематични за индустриалната ера, защо да не приемем, че дигиталните информационни и комуникационни технологии са символ на новата историческа епоха.

Първото възражение срещу автоматичното определяне на икономиката като дигитална е, че засега няма единомислие по въпроса от кой момент, при каква степен на използване и проникване на цифровите технологии можем да твър-

дим, че са настъпили достатъчно дълбоки изменения, за да ги определим като нов тип икономика.

Второто възражение е срещу самия избор на критерия „дигитални технологии“. След 80-те години на миналия век т.нар. „мрежови ефекти“, при които ефективността на производството и качеството на стоките и услугите започват да се определят във все по-голяма степен от броя потребители, обвързани с ентити и все по-ефективни комуникационни средства (Colin, 2015: 2), стават определящи. Но не всеки нов тип икономика е необходимо да започва със създаването на нови технологични средства и процеси А и не всички иновации водят до промени на фундаменталните икономически структури. Ако приемем това, тогава всяко ново технологично нововъведение може да служи като начало на нова епоха – например парна икономика, електрическа икономика, атомна икономика и т.н.

И третото възражение е свързано с въпроса имат ли технологичните нововъведения потенциал да изменят не само едни или други стопански отрасли, но и социалните групи, процеси и структури? С други думи, колко дълбоки са предизвиканите от тях обществени изменения? Ако тези изменения нямат достатъчно всеобхватен характер, е трудно да говорим за нов етап. Такъв подход е уязвим, тъй като твърде схематично си представя зависимостта между технологичните иновации и икономическите и политическите изменения. А тук е трудно да открием еднопосочна зависимост. Като че ли по-скоро е в сила обратното – разпространението и използването на технологичните иновации отразява социалните ценности, а не обратното. Някои общества предпочитат определен тип технологии, които са неприемливи за други. Да си спомним екодвиженията срещу атомната енергетика или нееднозначната реакция срещу всевиждащото око на „Фейсбук“.

Към тези три възражения можем да добавим и още един момент, който като че ли обвързва технологиите не с благоприятното изменение, а с увеличаване на неравенството, характерно за капиталистическия тип общества. В „Четвъртата индустриална революция“ Клаус Шваб отбелязва, че технологиите се превръщат в основен фактор за това доходите да останат в застой и дори да намаляват за по-голямата част на населението на индустриално развитите държави (Schwab, 2016: 92). Майкъл Дертузо, независимо от розовите очила, през които вижда бъдещето на свръхнаситените с информационни стоки и услуги общества също отбелязва, че трябва да сме внимателни и да не предписваме на новите технологии нереалистични сили (Dertouzos, 1997: 214).

Б) Икономически критерий

Този критерий се използва при обосноваване на тезата, че икономиката е навлязла в нов етап от своето развитие, като се аргументира с нарастващия дял на стойността, генерирана от дигиталните технологии, в brutния вътрешен продукт на държавите. Дигитализацията може би прави по-ефективни дейностите в селското стопанство и промишлеността, но дали това променя качествено и

образованието, здравеопазването, издателския бизнес, правораздаването и др.? Не е сигурно и че дигитализацията е достатъчна, за да предизвика революционни изменения в регулацията, както и в администрирането на стопанската дейност. Повечето от изследователите на отношенията между икономиката и държавните институции отбелязват, че от 80-те години на миналия век процесът на по-тясно взаимодействие между университетите, изследователските лаборатории и високотехнологичните производства, от една страна, и правителствените агенции, от друга, се развива при условията на нарастващ пазарен фундаментализъм. Наливането на публични средства в университетите, в научните и техническите лаборатории, в т.нар. start-up фирми и дори финансирането на индивидуални учени и инженери не прави капиталистическата икономика по-„плоска“ (Wade, 2014: 389 – 390).

Количественият анализ на дела в икономиката, свързан с дигиталните технологии, е важен аргумент. Основното възражение срещу него е, че зад привежданите статистически данни често прозират субективните критерии и интерпретации на изследователите. Те дефинират дадени категории производства, които представят за структуроопределящи и подбират тези от тях, в които има солидно присъствие на дигиталните технологии, за да докажат своята теза.

Друг проблем на този подход е, че обобщените данни често дават неточна картина на икономиката. Нарастващият дял на използваните дигитални устройства, както и растящото време, което гражданите прекарват пред тях, може да са някакъв индикатор. Но дали те следва да бъдат обединени и да бъде направен извод за това, че икономиката, а и обществото са станали дигитални? Не е сигурно и дали можем да сравним коректно различните сектори от един и същ отрасъл, използвайки обективни на пръв поглед критерии – например медийния тираж, големината на аудиторията или броя потребители, закупили даден софтуер и т.н.

В) Критерий „вид заетост“

Още Даниел Бел дефинира постиндустриалното общество чрез преобладаващия брой хора, работещи в информационния сектор (Bell, 1976: 165 – 266). Дигиталните технологии може би правят този сектор по-ефективен, но дали го променят съществено?

Възможно е да се използва за измерител относителният дял на работещите в сферата на услугите, в които дигиталните технологии играят важна роля. Ако те са повече, отколкото работниците в традиционните индустриални производства, може би имаме основание да говорим за информационно или дигитално общество. В развитите страни (САЩ, Западна Европа и Япония) обаче още през 70-те години на миналия век количеството на работниците с „бели якички“ започва да надвишава броя на „сините якички“.

Изследователите, изтъкващи критерия структура на заетостта, се опитват да изведат на преден план трансформиращата роля на информацията в дигиталната ѝ форма за производството, обучението и цялостното функциониране на общес-

твото. Вярно е, че това поражда нови, непознати преди професии като: програмисти, системни администратори, разработчици на софтуер и др. При тях без съмнение преобладава креативността в създаването на нова стойност, а материалният компонент е често незначителен.

Но и подобен критерий е неопределен, що се отнася до йерархията на професиите, използващи в значителна степен дигиталните технологии. Не може достатъчно категорично да обособим тези от тях, които, макар да се налага да прибавят до използване на комуникационни средства и да обработват по-големи масиви от данни, в сравнение с предишните периоди, все пак си остават в сферата на професиите от рутинен изпълнителски тип, познати досега.

Този критерий също така не дава задоволителен отговор и на въпроса как се променят социалните структури, ако има такива промени. А без подобна оценка трудно можем да дефинираме качествената промяна, позволяваща ни да твърдим, че се намираме в нов икономически етап и оттук – че сме на нов стадий от общественото развитие.

И на трето място настояването, че най-важен е общият брой заети в професиите, изискващи обработването на големи обеми информация и непрекъснатото използване на дигитални устройства прикрива факта, че обществото не престава да е силно диференцирано. Трудно можем да говорим за нова класа на експертите или символните аналитици (Reich, 1991: 171 – 185), тъй като в нея има големи разлики и то не само по мястото и ролята им вътре в самата „класа“, но и по количеството доходи, които получават. Всичко това води да чувствително разслоение на тази група, което е пречка тя да участва като единен субект и да упражнява значимо влияние при изменението на социалната структура.

Г) Пространствен критерий

Дигитализацията на икономиката като че ли свива пространството чрез т.нар. информационни мрежи. Те свързват различни и отдалечени по разположение места и региони и могат да окажат значително влияние върху социалните процеси. Интернет например може да съедини в едно работното място дома, местата за отдих, местата за пазаруване и т.н.

Идеята за „информационните супермагистрали“ води до преосмисляне на отношението между времето и пространството, като създава нови начини за правене на бизнес. Комуникационните мрежи позволяват да се преодоляват пространствените и времевите ограничения много по-лесно, отколкото преди. И това е валидно не само за производството и финансите, но и за научната дейност, образованието, дори – културата. Възможността да си свързан, макар и виртуално, и да посещаваш все повече и по-отдалечени места в реално време, без да напускаш уютния си дом или работното си място, според привържениците на този критерий, води до революционни по своята характер социални промени.

И този аргумент не е безпроблемен. От факта, че се изграждат все повече и по-всеобхватни комуникационни супермагистрали, е трудно да се направи изводът, че икономиката и обществото, което се дефинират чрез критерия „свър-

заност“, са придобили ново качество и вече можем да ги определим изчерпателно чрез определението дигитални. Уязвимото понятие в случая е това за мрежа. В кой момент следва да приемем, че връзките между две или повече комуникационни средства са формирали мрежа? Има ли минимално число на включени в такава мрежа комуникатори, преминаването на което формира новото качество? И в крайна сметка с какво кардинално ново качество подобни комуникационни мрежи трансформират обществените структури?

И накрая може да се формулира още едно възражение. Едва ли е възможно да твърдим, че мрежите са изобретение на последната четвърт на XX в. Те не се раждат с масовото навлизане на клетъчните телефони, с появата на персоналния компютър и със създаването на интернет. Свързването на множество точки или потребители в обща конфигурация е съществувало отдавна – такива са пътната инфраструктура, пощенските станции, телеграфът, телефонът и др. Днес дори е невъзможно да си представим обществото и икономиката без тези инфраструктурни системи. Но никой през XVIII, XIX и дори през по-голямата част на XX в. не се ангажира с твърдението, че тези мрежи са придали ново качество на обществото.

Д) Културен критерий

Този критерий изглежда най-малко спорен. За всички е очевидно, че рязкото увеличаване по вид и брой на техническите устройства, свързани със създаването и преноса на информация, както и на обема и качеството на комуникационните канали, променя много неща – от начина, по който се обличаме и говорим, до прекарването на свободното време.

Съвременната култура е по-„информативна“ и в пряк, и в преносен смисъл. Днешният потребител на културните артефакти е далеч по-креативен, той участва много по-пряко в процеса на културното преживяване, притежава по-критична нагласа към възприемането на културните феномени, често ги пародира, интерпретира и влага в тях неочакван смисъл. Тази символна култура, в която знаците все по-малко служат за обозначаване на обективната действителност и все повече за придаване на смисли, преживявания и внушения, е само едно от многото проявления на измененията, свързани с развитието на комуникационните технологии. Те едва ли могат да се оценят като същностна и дълбока промяна на социалните структури и групи, на обществените отношения и на тяхното управление.

Една от основните пречки пред възможността да поставим културният критерий сред основните измерители на елемента „новост“ в социален смисъл е трудността той да бъде количествено измерен и да се постигне съгласие за това по какъв начин изменението на културата води до съществени изменения в начина на производство и на поведенческите модели в обществото. Фактът, че днес имаме много повече средства за комуникация, дава ли ни основание да твърдим, че обществото като качество на взаимоотношенията, като кохерентност или умение да се справя с конфликтите, като начини да влияе върху упражняването на властта, е категорично различно от обществото през XIX в.?

Това са само някои разсъждения, които показват, че може би трябва да внимаваме с новите понятия и определения, особено в научния анализ. Кое не означава, че не е възможно да се обоснове правото на дигиталната икономика да заеме свое място в стопанската история, може би като обособен стадий. Но е под въпрос дали можем да защитим правото ѝ на самостоятелност. Поне към момента ми се струва, че аргументите са недостатъчни.

Литература

Bell, Daniel (1976) *The Coming of Post-industrial Society*, New York, Basic Books.

Colin, Nicolas et al. (2015) *Économie numérique*, dans *Notes du conseil d'analyse économique*, 2015/7 (No 26), pp. 1 – 12.

Dertouzos, Michael, L. (1997) *What Will Be: How the New World of Information Will Change Our Lives*, New York, Harper Collins Publishers.

Reich, Robert B. (1991) *The Work of Nations: Preparing Ourselves for 21st Century Capitalism*, New York, Vintage Books.

Schwab, Klaus (2016) *The Fourth Industrial Revolution*, New York, Crown Business.

Wade, Robert H. (2014) *The Paradox of US Industrial Policy: The Developmental State in Disguise*, in *Transforming Economies Making Industrial Policy Work for Growth, Jobs and Development*, Geneva, International Labour Organization.

ТЕХНИКАТА И ТЕХНОЛОГИИТЕ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ПОКОЛЕНИЯТА В ТРУДА

*докторант Габриела Марангозова,
катедра „Икономическа социология“, УНСС,
g.marangozova@abv.bg*

Резюме

Във времето на Четвъртата индустриална революция и все по-утвърждаваща се техногенна цивилизация поколенията в активна трудова дейност проявяват различно отношение към техниката и технологиите. В тази връзка докладът анализира резултатите от проведено ЕСИ през 2018 г. на тема: „Отношение към техниката и технологиите на представители на поколенията в труда“. Разгледани са нагласите на поколенията към техниката и технологиите в трудовия процес и бита. Направен е опит да се разкрият основните фактори, оказващи влияние за различното отношение към техниката и технологиите. Стремежът в изследването е да се очертаят очакванията и последиците от взаимодействието на хората от различните трудови поколения с техниката.

Ключови думи: техника, технологии, поколения в труда

Summary

At the time of Fourth Industrial Revolution and during the more and more affirmative technological civilization, the employed generations have different attitudes towards technique and technology. In regards to that, the report analyzes the results of the ESR conducted in 2018 on: „Attitudes towards the Techniques and Technologies of Representatives of the Actively working Generations“. They had been examined in the working environment and process, and also in the everyday life. An attempt has been made to uncover the main factors which reflects on the different attitudes towards technique and technology. The aim of the study is to outline the expectations and consequences from the interacting of the people in different working generations with the technologies.

Key words: technique, technology, working generations

Основната цел на настоящата разработка е върху основата на емпирична социологическа информация да представя разбирането на представители на различните поколения в труда към съвременната техника, да разкрия какво място заема техниката в техния личен и професионален живот, както и какви са очаквания им за техническите нововъведения в бъдеще.

За постигането на целта в разработката е даден отговор на следните **пет въпроса:**

1. **Кои са поколенията в труда?**
2. **Какво е разбирането на представителите на поколенията в труда към техниката?**

3. Какво е мястото на техниката в бита на представителите на поколенията в труда?

4. Какво е мястото на техниката в професионалния живот на представителите на поколенията в труда?

5. Какви са очакванията на представители на поколенията в труда към техническите нововъведения в близкото и по-далечно бъдеще?

Отговорът на поставените въпроси стана възможен благодарение на анализа на резултати от мое авторско емпирично социологическо изследване, което проведох през 2018 г.¹ Тази социална емпирия е част от изследователските ми търсения като докторант в областта на технофилията и технофобията в българското общество.

1. Кои са поколенията в труда?

Използвала съм класификация на поколенията в труда, разработена от проф. М. Стоянова. Това са четири поколения, чиито представители и днес все още съвместяват своя труд на работното място (на пълен и непълен работен ден): 1. Околвоенното поколение (р. 1925 – 1944); 2. Поколението на прехода от патриархалност към модерност (р. 1945 – 1964); 3. Поколението на растежа (р. 1965 – 1980); 4. Дигиталното поколение (р. 1981 – 2000). (Стоянова, 2011; Stoyanova, 2017)

2. Разбиране на представителите на поколенията в труда към техниката

В научната литература се срещат различни разбирания по отношение на дефинирането на понятието „техника“. При формулиране на работното определение приемаме, че: Техниката включва създадените от човека, оръдия и инструменти използвани в личен план, бита и труда. Често техниката се използва, за да обозначи инструменти и машини, улесняващи живота и трудовата дейност на хората. В личен план – това са личните телефон, смартфон, лаптоп, в битов – телевизор, печка, хладилник, медицински съоръжения (колички, бастуни), интернет и др. В професионален – професионалните машини и съоръжения, с които непосредствено се извършва конкретен вид дейност, компютри и компютърни конфигурации, работи и др.

Съществуват различия в разбиранията на поколенията към техниката и техническите нововъведения. На въпроса *„За какво се сещате, като чуете понятието „техника“?“* (вж. фиг. 1) респондентите от „околвоенното поколение“ и от „поколението на прехода“ отговарят: за „машини, инструменти и прибори“. За близо две трети, или 67% от представителите на „поколението на растежа“ понятието „техника“ означава това, което разбират и първите две поколения, но

¹ Авторско ЕСИ на тема: „Технофилия и технофобия на представители на поколенията в труда“, проведено през м. октомври 2018 г. Обемът на извадката се състои от 63 представители от четирите поколения в труда. Изследването е непредставително, поради което изводите и заключенията са валидни единствено за изследваната съвкупност.

около една трета, или 33% добавят нещо ново в разбиранията си – техниката е „знания, умения, правила и теории“. Близко три четвърти – 75% от представителите на „дигиталното поколение“ споделят, че техните разбирания за техниката са свързани преди всичко със „знания, умения, правила, теории“, а около една четвърт – 25% от респондентите допълват още нещо – „процеси, изобретения“. Посочените различия се обясняват с различното социално и биографично време, в което живеят и се трудят представителите на различните поколения. Това е времето, което е изградило у тях разбирането за същността и значимостта на техниката и технологиите (знания, умения, правила, теории, процеси, изобретения), като най-значим фактор за икономическото и социалното развитие на българското общество. Например при първото и второто поколение е индустриализацията на страната (преходът от патриархалност към модерност), а при третото и четвъртото – переходът на страната към информационното общество.

Източник: авторско ЕСИ.

Фиг. 1. Разбиране за техниката на представителите на поколенията в труда

3. Техниката в бита на представителите на поколенията в труда

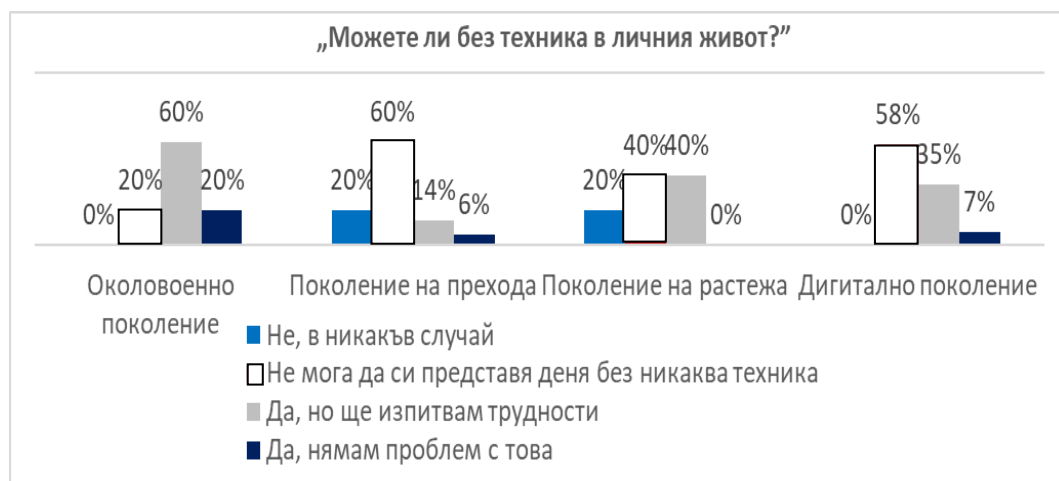
На въпроса „*Можете ли без техника в личния живот?*“ (фиг. 2) всеки пети от респондентите от околовоенното поколение посочва, че няма проблем с техниката, която използва в личния си живот. Важно е да се отбележи обаче, че 60% от респондентите от това поколение са дали отговор, че биха могли да живеят без техника в личния си живот, но ще изпитват трудности. Високият процент на зависимост от техниката на околовоенното поколение се свързва преди всичко с високата им зависимост от медицински и други помощни технически средства за нормален и самостоятелен живот. Останалите 20% не могат да си представят деня без никаква техника. Нито един респондент не е отговорил, че в никакъв случай не може без техника. Това вероятно се дължи на факта, че двигателните навици и стереотипи на респондентите предизвикват желание за

отдалечаване от непрекъснато усложняващата се битова и професионална техника, изискваща не само умения, но и теоретични знания.

Само 6% от респондентите от „поколението на прехода“ споделят, че може да се живее и без техника, 14% посочват, че ще изпитват трудности, 60% не могат да си представят деня без никаква техника, а според 20% в никакъв случай не може да живеят без техника. Става дума не толкова за медицински помощни средства, а за техника от рода на телевизор, компютър, смартфон, телефон и пр.

Най-голяма е зависимостта от техниката в личен план на респондентите от „поколението на растежа“. 40% от отговорилите изпитват трудности без техника, други 40% не могат да си представят деня без техника, а 20% в никакъв случай не могат без техника.

Представителите на „дигиталното поколение“ са израснали със съвременните информационни и комуникационни системи. Затова само 7% от респондентите отговарят, че нямат проблем с използването на съвременните технически средства, 35% изпитват известни затруднения, 58% не могат да си представят деня без някаква техника. Анализът на данните разкрива, че съществува силна зависимост между навиците на респондентите и използването на техника (всякаква и особено битова) в личния им живот. Тази зависимост е изразена най-силно при четвъртото поколение, което с право е наричано дигитално поколение.

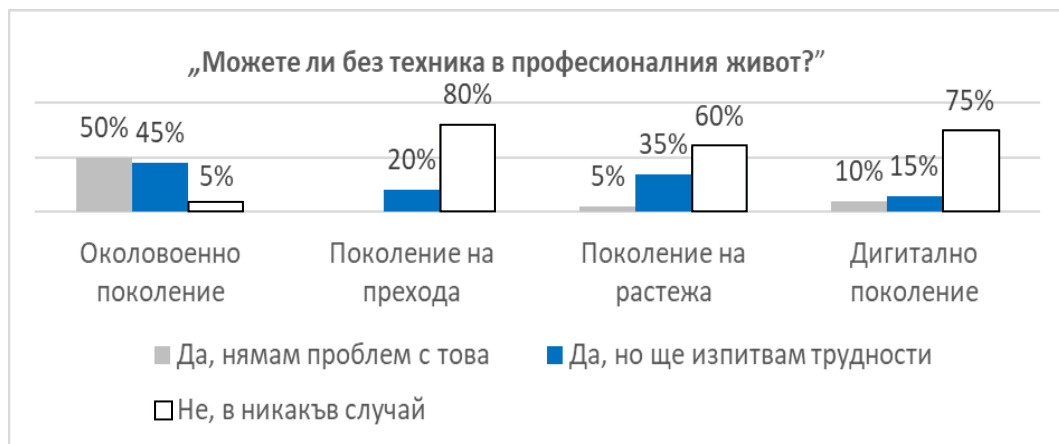
Източник: авторско ЕСИ.

Фиг. 2. Можете ли без техника в личния живот?

4. Техниката в професионалния живот на представителите на поколенията в труда

На въпроса *„Можете ли без техника в професионалния живот“* 50% от респондентите от „околовоенното поколение“ дават отговор, че нямат проблем

с техниката и могат да се справят с нея, 45% изпитват трудности с нея в професионалния си живот, а 5% отговарят, че в никакъв случай не биха се справили без техника. „Поколението на прехода“ е изключително зависимо от техниката на работното място. Респондентите на това поколение споделят следното: 20% биха изпитвали затруднение в работата си без техника, а 80% в никакъв случай не биха се справили без техника. При „поколението на растежа“ само 5% посочват, че нямат проблем да работят без техника, 35% ще изпитват затруднения без техника в професионалния си живот, а останалите 60% в никакъв случай не биха се справили без техника. От представителите на „дигиталното поколение“ 10% отговарят, че нямат проблем с техниката, 15% – биха изпитвали затруднения в професионалния си живот, 75% отговарят, че в никакъв случай не могат без техника в професионалния си план. Тук също има силна зависимост между възрастта на респондентите и изпълнението на служебните задължения без техника в професионалния си живот. Наблюдава се по-изразена технологична зависимост в професионален план, отколкото в личния живот.

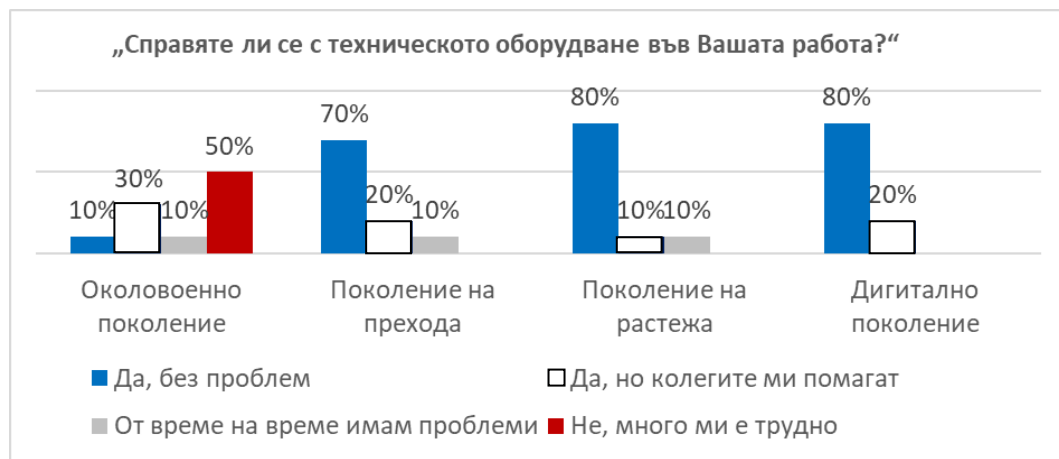
Източник: авторско ЕСИ.

Фиг. 3. Можете ли без техника в професионалния живот?

Резултатите от ЕСИ разкриват, че в нашето съвремие непрекъснато нараства техническата и технологичната зависимост на представителите на поколенията в труда. На въпроса **„Справяте ли се с техническото оборудване във Вашата работа?“** (вж. фиг. 4) всеки пети от респондентите на „околовоенното поколение“ отговаря, че се справя без проблем, всеки трети посочва, че има проблеми от време на време, докато 50% открито посочват, че не се справят с техниката и техническите нововъведения в работата си и срещат много трудности. Повече от две трети от респондентите на „поколението на прехода“ от патриархалност към модерност“ и също толкова от „поколението на растежа“ отговарят, че се справят без проблем с техниката и всякакво техническо оборудване, докато ед-

на трета от отговорилите посочват, че не могат без помощта на колегите си. 80% от респондентите на „дигиталното поколение“ напълно се справят, а 20% изпитват частични затруднения и имат нужда от помощ.

Следователно анализът на данните разкрива, че съществуват различия между четирите поколения в труда, по отношение на способностите им за работа с техниката и особено с новите компютри и технически конфигурации, които са в полза особено на четвъртото поколение. Като цяло се наблюдава положителна тенденция в справянето с техническото оборудване при всяко следващо поколение.

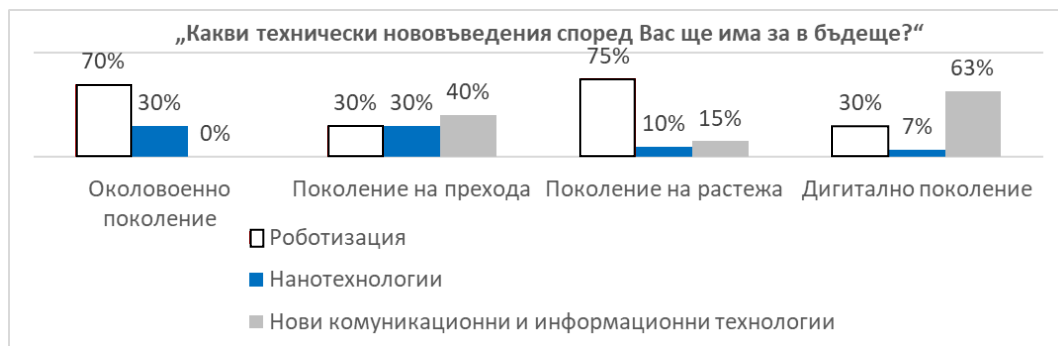
Източник: авторско ЕСИ.

Фиг. 4. Справяне на представителите на поколенията в труда с техническото оборудване на работното място

5. Очаквания на представители на поколенията в труда към техническите нововъведения в близко и по-далечно бъдеще

Данните от емпиричното изследване разкриват още, че 70% от респондентите на „околовоеенното поколение“ смятат, че в бъдещето новите технически нововъведения са свързани с роботизацията, а 30% – че това ще бъдат нанотехнологиите (фиг. 5). 30% от респондентите на „поколението на прехода“ отговарят, че роботизацията ще бъде нововъведение, 30% – че това ще са нанотехнологиите, а като 40% залагат на нови комуникационни и информационни технологии. Отговорите на респондентите от „поколението на растежа“ се разпределят по следния начин: 75% смятат роботизацията за нововъведение, 10% – нанотехнологиите, а 15% – новите комуникационни и информационни технологии. 30% от респондентите на „дигиталното поколение“ приемат роботизацията за нововъведението в бъдещето, 7% – нанотехнологиите, а 63% – новите комуникационни и информационни технологии. Тук отново се наблюдава зависимост между фактора възраст и очакваните технически нововъведения в бъдещето. Разбира-

ем е високият процент за роботизацията, три поколения живеят с концепцията, че роботът ще замени човек в рисков и трудоемки процеси и стават свидетели на тази технологична насока. Тук е необходимо да се има предвид, че роботът и роботизацията са термини, които непрекъснато се допълват с допълнителни стано-вища и това ги превръща в трудно диференцирани и определени с технически па-раметри технологични продукти. Предполага се, че нанотехнологиите, които дей-ствително са продукт на новата индустриална революция и новия век, са сфера не-позната (terra inkognita) и затова техният дял е значително по-слабо отразен.

Източник: авторско ЕСИ.

Фиг. 5. Какви технически нововъведения според вас ще има за в бъдеще?

В заключение могат да бъдат направени следните изводи:

1. Изследваните представители на „околовоенното поколение“ се отнасят с уважение към техниката, приемат я за действителен помощник на човека, изпитват известен страх от нея. В наши дни трудно се справят с новите машини и техника, поради драстичната технологична промяна, която разтърсва живота им и липсващ процес на обучение и адаптация.

2. Респондентите на „поколението на прехода от патриархалност към модерност“ се отличават от предишното поколение по отношение на спокойствието, с което приемат техниката и контакта си с нея. То свиква да работи с големи и мощни машини. Особено когато не са сложни и спокойно се впуска в ремонт и поддръжка. Представителите на това поколение сами поправят всичко от домашна до служебна техника. През уикендите хората от това поколение смело ремонтират автомобилите си и пътуват с пълни багажници инструменти. Това отношение и навици им помага да се справят макар и с трудности и помощ от дигиталното поколение с новите дигитални устройства.

3. Представителите на третото поколение в труда до голяма степен са подготвени за новите технически средства и иновации. Мнозинството от респондентите, благодарение на натрупаните си знания и боравене с чужди езици, посрещат сравнително безпроблемно техническите нововъведения и промени.

Това безспорно улеснява технологичното обновление и развитие. Представителите на „поколението на растежа“ в различна степен успяват да се справят с дигиталните машини. Изследването установява, че предизвикателствата пред тях произтичат най-вече от наличие/липса на умения за програмиране, за работа в социалните платформи и негативните последици от роботизацията и нанотехнологиите.

4. Представителите на „дигиталното поколение“ са тези, които се адаптират най-бързо към новата техника и технологии и работят безпроблемно с нея. Почесто в сравнение с останалите дават приоритет на работата с новите мултимедийни продукти, като ги възприемат като задължителна и неразделна част от ежедневието си. Поради тази причина сред представителите на младото поколение има висок дял на хора, непрекъснато обвързани и използващи новите технологични продукти. Те не могат да си представят ежедневието (в личен и професионален план) без техника – например телефон, таблет, компютър. Това обаче води до една от негативните последици –прекомерната зависимост към техниката и технологиите.

Литература

Стоянова, М. Среца на поколенията в труда. // Социология и икономика, № 3, 2011, с. 14 – 27.

Stoyanova, M. Generations of the Workplace – Estimates for Themselves and for Others (the example of three companies in Bulgaria). In: SocioBrains – International Scientific Online Journal, Issue 32, 2017, pp. 32 – 38.

ДИГИТАЛНАТА ИКОНОМИКА – НЯКОИ ЕТИЧЕСКИ АСПЕКТИ

*проф. д-р Валентина Драмалиева,
катедра „Политическа икономия“, УНСС,
valentinadramalieva@gmail.com*

Резюме

В първата част на текста се очертава същността и спецификата на дигиталната икономика, като се представят основни и свързани понятия и термини, с които тя се изследва по света. Втората част намира предпоставки за етическата страна на дигиталната реалност в това, че там нищо не се случва спонтанно, а се изискват целенасочени усилия и адаптиране на всички равнища, което кара субектите да правят избор, да взимат решения и да носят отговорност за разумната си дейност. Третата част очертава типични етически проблеми; систематизира основни етически ценности и принципи, които надеждно могат да се използват като критерии за оценка на етическата правилност в дигиталната среда; посочва 20 актуални въпроса, които поражда етическият анализ. Заключението е кратко обобщение и изводи от разсъжденията.

Ключови думи: актуални етически въпроси за дигиталната икономика, дигитална икономика, етически аспект на дигиталната икономика, етически ценности и принципи за анализ на дигиталната икономика, индустрия 4.0

Summary

The first part of the text outlines the nature and specifics of the digital economy, presenting basic and related concepts and terms by which it is explored worldwide. The second part finds the preconditions for the ethical side of the digital reality in that nothing happens spontaneously there, but requires focused efforts and adaptation at all levels, which forces subjects to make choices, take decisions, and be responsible for their reasonable activities. The third part outlines typical ethical issues; systematizes basic ethical values and principles that can reliably be used as criteria for assessing the ethical correctness in the digital environment; points 20 current questions raised by ethical analysis. The conclusion is a brief summary and conclusions of reasoning.

Key words: Current ethical questions concerning digital economy, Digital economy, Ethical aspect of digital economy, Ethical values and principles for digital economy analysis, Industry 4.0

Живеем в условията на бързопроменяща се среда в резултат от още по-бързоразвиващите се технологии. Това включва както природата, така и всички сфери на обществото, а изучаването на промените в тях безспорно е интересно за изследователите от всички науки. Но анализът на една от тези сфери се откроява с особен приоритет – това е икономиката. Заради изключителната ѝ значимост за цялото общество, както и заради въздействието ѝ върху всяка обществена сфера, процесите на промяна в икономиката се следят и анализират от различни гледни точки. Съвсем резонно етическата гледна точка е сред тези, които пораждат заслужено внимание. В какво точно се състои етическият аспект и какво го поражда, предстои да бъде разгледано по-нататък.

Активният изследователски интерес към икономиката като приоритетна сфера на съвременното общество намира израз и в усилията да се създават понятия, които най-адекватно да отразяват същността и спецификата на промените в тази среда. Общият преглед на литературата по тези проблеми показва, че „*дигитална икономика*“ съвсем не е единственото понятие, с което се именуват наблюдаваните промени. Има толкова много основни и свързани понятия в обращение, че това често става повод за объркване и предизвиква съмнение дали все пак става въпрос за едно и също, или за различни неща.

Уточняване на понятието „дигитална икономика“

Прави впечатление, че хронологично от края на XX в. досега са в употреба различни понятия: „*дигитална икономика*“ (*Digital Economy*; *D!Conomy*) (Donald Tapscott, 1996), „*мрежова икономика*“ (*Network Economy*) (Carl Shapiro, Hal R. Varian, 1999), „*икономика на знанието*“ (*Knowledge Economy*) (Joseph H. Boyett, Jimmie T. Boyett, 2001), „*индустрия 4.0*“ (*Industry 4.0*; *I4.0*) (Henning Kagerman, 2011), „*консорциум за индустриален интернет*“ (*Industrial Internet Consortium – ИИ*) (САЩ, 2013), „*Четвърта индустриална революция*“ (Klaus Schwab, 2015), „*индустриална революция 4.0*“. Заедно с това често се употребяват и близките до тях: „*информационна икономика*“ (*Information Economy*), „*цифрова икономика*“ (*Digital Economy*).

В контекста на тези свързани и развиващи се понятия през 2017 г. се създава общ *Индекс за дигитална икономика и общество* (*The Digital Economy and Society Index – DESI*), който отразява постиженията на отделните държави в описаната обща цифрова реалност, разбираана едновременно като цифрови технологии, умения и свързаност. Индексът измерва навлизането на цифровите технологии в икономиката и обществото.

Някои от посочените основни понятия се употребяват като синоними, но заедно с това понякога се разграничават, като при това е трудно да се фиксират точните граници на обхвата им. Случва се към основните понятия да се отнасят разпореждови дейности, умения, технологии или бизнес модели, които в крайна сметка също се смесват.

„*Информационна икономика*“ е понятие, което поставя ударението върху информационните дейности и информационната индустрия, които са много динамични. Затова те отдавна вече не се свеждат само до иновации, засягащи съставните части на информационните технологии – хардуера и софтуера, а се възприемат като начин на мислене и специална *дигитална нагласа*, засягаща цялата икономика, както и обществото. Все повече се използват като синоними понятията „*цифрова икономика*“ и „*дигитална икономика*“. Те очевидно се основават на дигиталната революция, но също – и на управлението на информационните индустрии.

Дигиталният фактор днес не е само инструмент за увеличаване на ефективността, а нещо, което влияе цялостно и променя бързо икономиката и обществото. *Дигиталната икономика* включва голям кръг цифрови технологии, както и прилагането им в различни сфери. Става въпрос за такива явления като: облачни технологии, интернет технологии, интернет на нещата, технологии за големите данни, анализ на данни, индустриална и сервизна роботика, развитие на изкуствен интелект, електронен бизнес и електронна търговия, автоматизирано промишлено производство, интелигентни производствени предприятия, интелигентни транспортни системи и транспортни средства, интелигентни енергийни системи... От една страна, тези иновации създават, а от друга – се отнасят и засягат обществени сектори като: електронно управление, електронно здравеопазване, електронно образование, развитие на интелигентни и свързани градове.

„*Индустрия 4.0*“ е понятие, което показва съвременната икономика като естествено продължение на цифровизирането и автоматизирането на производството и тенденциите за обмен на данни. Приема се, че тя е исторически четвърта поред технологична трансформация за човечеството и този акцент дава наименованието. Днешната реалност се представя като съвкупност от свързани цифрови технологични решения, подпомагащи развитието на автоматизацията, интеграцията и обмена на данни, като при това всичко в производствените процеси се случва в реално време. Икономиката се визира, от една страна – като резултат от тези иновации, а от друга – като самият трансформационен процес – както индустриален, така и технологичен, който целенасочено следва развитието на научните и производствени практики и се основава на тях.

Както вече беше посочено, терминологичното начало е свързано с името на Хенинг Кагерман, който през 2011 г. издава „Манифест за Индустрия 4.0“. Същата година понятието е дефинирано от федералното правителство на Германия като основна програма – инициатива за приемане на високотехнологична стратегия за развитие на немската индустрия до 2020 г., а от 2013 г. то е възприето и от Националната академия за наука и инженерство (Acatech) като базова платформа за изследване. Целта е да се обединят промишленото производство с динамично развиващата се съвременна информационна и комуникационна технология. Днес именно това понятие е в наименованието на 8 от общо 13 национални политики в ЕС за цифровизиране на производствените процеси (Концепция... 2017: 7).

„*Индустрия 4.0*“ включва: интернет свързаност, взаимодействие на кибернетично-физически системи без участие на човека, обработка и анализ на големи информационни масиви, вземане на решения от изкуствен интелект, роботика, машинно самообучение, интелигентни мобилни приложения, интернет на нещата, ползване на цифрови облаци, цифрово моделиране и симулиране на производството чрез виртуална реалност, интелигентна автоматизация, масово производство на индивидуализирани продукти, поява на нови технологии, създаване на нови бизнес модели, блокчейн технологии. Всичко това се развива много

динамично и насочва към нови и нови изисквания, свързани с дигитализацията както на икономиката, така и на цялото общество.

„Консорциум за индустриален интернет“ (ИИС) е понятието, с което в САЩ тези процеси се изразяват от 2013 г. насам. То представя „интеграцията на сложни физически машини и вградени системи и устройства с мрежови сензори и софтуер, които се използват за подобряване на процесите на предвиждане, контрол и планиране за по-добри бизнес и обществени резултати при тези условия на технологично нови решения в икономиката“ (Концепция... 2017: 8). Заедно с ИИС там се ползват и други заместващи термини: „индустриален интернет“ (*Industrial Internet*), „интегрирана индустрия“ (*Integrated Industry*), „интелигентна индустрия“ (*Smart Industry*).

Тясно свързани с тях (като части или аспекти) са и понятията: „напреднала технология“ (*Advanced Manufacturing*), „интелигентно производство“ (*Smart Manufacturing*), „интелигентна фабрика“ (*Smart Factory*), „виртуална реалност/ добавена реалност“ (*VR/AR – Virtual Reality/Augmented Reality*), „интернет на нещата“ (*IoT – Internet of Things*), „индустриален интернет на нещата“ (*IIoT – Industrial Internet of Things*), „облачни технологии“ (*CC – Cloud Computing*), „анализ на големи данни“ (*Big Data Analyses*), „триизмерно отпечатване“ (*3D Printing*), „бизнес към бизнес“ (*B2B – Business-to-Business*)... Видно е, че повечето изброени термини изразяват ключови технологии, които са част от основното понятие „индустрия 4.0“ или ИИС, но употребата им също не е прецизирана. А по света те получават и различни езикови преводи.

Терминологията, с която се изразяват основните и свързаните понятия, вече се очертава като световен проблем, за който се търсят решения. Спорно е унифицирането на термините, както и техният езиков превод. Това създава допълнителни затруднения. В различни части на света се предпочитат едни или други от горните понятия и термини, но всички търсят най-адекватния начин да изразят общите черти на новата икономика.

А те са базирани на новите технологии, които цифровизират цялостния производствен цикъл и значително ускоряват процесите, като при това позволяват всичко да се случва в реално време и да се оптимизира постоянно. Същевременно новите технологии водят до създаването на продукти с вградена интелигентност и до миниатюризация на всички устройства. Иновациите водят до общи предизвикателства.

Предпоставки за етическия аспект на дигиталната икономика

Всяко от посочените понятия претендира, че представя цялостно и в „чист вид“ икономическата реалност. Това обаче едва ли е постижимо, защото днешната икономика не е само сбор от информационни иновации, а и хибрид между старото и новото, което прави нещата още по-сложни за обяснение и предвиждане. А управлението на тези „смесени“ процеси се затруднява още повече.

Действително високите технологии днес позволяват интелигентна автоматизация на индустрията, увеличават производителността на традиционните отрасли, променят глобалните вериги на стойността, създават нови отраслови структури, правят възможно всичко да се случва в реално време, дават множество възможности за оптимизация при вземането на решения, променят продуктите, процесите и бизнес моделите във всички сектори, позволяват на всички системи да се оптимизират и адаптират постоянно. Но посоченото не се случва спонтанно и от само себе си, а се изискват целенасочени усилия и адаптиране. Това изисква от икономическите субекти да правят избор, да взимат решения и да носят отговорност за своята разумна дейност. Именно в това са предпоставките за етическия аспект на дигиталната икономика.

Всяка отделна икономическа структура (фирма, корпорация) трябва да се адаптира към особеностите на новата икономика, за да може да функционира правилно и надеждно и да има икономически успех. Това изисква целенасочени усилия.

Тъй като технологичните иновации не са универсално приложими навсякъде, те трябва да бъдат съобразени със степента на развитост и с националните особености на икономиката, както и със социално-културния контекст. Това също изисква усилия.

Нужни са качествено нови форми на икономическа активност, както и нови политики. Това се отнася както до управлението на обществото и държавите, така и до собственото управление на бизнеса – до всяка отделна икономическа структура. Нужно е също изграждането на човешки, институционален и организационен капацитет в икономиката и обществото. Това е от ключово значение за планирането и управлението на този сложен, технологичен, икономически и социален процес.

Всички целенасочени усилия неминуемо изискват етическо осмисляне и аргументиране. Практиката показва, че въпреки общите характеристики, които дигитализацията внася в икономиката, те не са достатъчни, за да я унифицират на глобално равнище. Дори в Европа няма единна дигитална икономика, а икономиките на всички страни – членки на ЕС, се регулират посредством отделните национални закони. Това показва, че има спешна необходимост от предприемане на адекватни мерки за управлението на тези процеси в името на постигането на определени общи цели.

На световно равнище се върви към изграждането на общи системи, базирани на иновациите (например е-инфраструктура, е-предприемачество, е-правителство, е-образование). Те изискват не само специални усилия, но и специални инвестиции, които са както „световни“ – от глобалния бизнес и международните организации, така и национални. В тази връзка е важно да се разграничат задълженията и отговорностите, които да поемат всички отделни участници на световния пазар. Трябва да са ясни и конкретните задачи и ангажменти, които всяка нация предстои да изпълни. България също не остава настрана от вълната

на съпричастност към тези процеси. Налице е изготвена от правителството *Концепция за цифрова трансформация на българската индустрия (Индустрия 4.0)* (2017), както и *Стратегия за участието на България в четвъртата индустриална революция (Индустрия 4.0)* (Министерски съвет 2018).

Не само държавите, но и фирмите, трябва да положат значителни усилия за постигане на целите си, както и за адаптиране към новите изисквания на реалността. От една страна, те трябва да запазят повечето от уменията и познанията, които са постигнали в миналото, но от друга – трябва да развият множество нови познания и разбирания, ако се надяват да растат и да просперират в днешната смесена икономика. Защото за дигиталната икономика са типични: демократизъм, глобалност, нарастваща възвръщаемост, стоки за всички, принципът „усети и отговори“, получаване на достъп, пазарно управление, пазари за един клиент, доставки в реално време. А те са диаметрално противоположни на характеристиките на предшестващата я индустриална икономика: асиметрия, локалност, намаляваща възвръщаемост, стоки за елит, принципа „произведи и продай“, притежаване на активи, фирмено управление, масови пазари, доставки „точно на време“. Всяка отделна икономическа структура (корпорация, фирма) трябва да извърви своя собствен път на промяна и адаптация. Тя трябва да използва комплексно всички възможни постижения на хората, процесите, технологиите и инструментите.

Има много примери от успешната бизнес практика днес, които показват важността на тези усилия за високите постижения на утвърдени нови световни гиганти – „Алибаба“, „Хуауей“ и много други. Пътят на техния успех сочи, че изкуственият интелект и новите цифрови технологии дават шанс на всички играчи и те могат да се възползват от него. Същевременно те трябва да носят отговорност за своя избор и постижения.

Оливер Фрезе, член на управляващия борд на Deutsche Messe, организатор на най-голямото в света търговско изложение на информационните и телекомуникационните технологии изложение CeBIT – Хановър, също посочва важността на това дигиталната нагласа да се утвърди като начин на мислене, защото съвсем скоро няма да има индустрия, която да остане незасегната от тази тенденция. Именно затова, според него, е изключително важно **всеки, носещ корпоративна отговорност**, да разбере възможностите и дълбоките промени, които ще донесе тя (Главчев 2015).

Някои етически аспекти на дигиталната икономика

Необходимостта от целенасочени усилия за промяна и за адаптация както на фирмено, така и на национално и глобално равнище беше посочена като една от основните предпоставки за етическия аспект на новите технологии. Това е така, защото изборът, взимането на решения и цялата целенасочена човешка дейност безспорно са приоритет на морала и етиката. Със своя избор човекът се опитва

да променя каузалните зависимости на света и да създава нови, като именно така проявява свободната си воля. Свободната воля е важна страна от човешката същност и стои в основата на всеки избор.

Важно е да отбележим, че новите технологиите са предизвикателство не само за човешкия ум, но и за човешката свободна воля, защото изискват да се прави избор и да се взимат решения. А взимането на решение и преследването на цели винаги се обуславя от определени морални ценности и норми, а не само от инстинктивни желания. Заедно с това в дългата практика на обществото се е наложила още една обусловеност на избора, който хората непрестанно осъществяват. Това е очакването те да носят отговорност за своя избор. И нещо повече – отговорността да съответства по размер и по значимост на направения избор. Затова *съответствието между свободата и отговорността* се е наложило като един от безусловните морални принципи в различни исторически времена и общества. Днес той е сред определящите етически принципи за всички обществени сфери. Няма съмнение, че е важен и надежден критерий и за дигитално промененото общество. Защото днес, повече от всякога, е важно хората и институциите не само винаги да правят разумен и ценностно обоснован целенасочен избор, но също така – винаги да носят адекватна отговорност за направения избор и за взетите решения.

За реализирането на тези очаквания също са необходими специални усилия, защото моралът е разумна, а не интуитивна дейност. Затова е нужно хората да мислят по тези въпроси, да анализират и оценяват всяка ситуация и да взимат разумни и обосновани решения. Но и това не идва от само себе си – то трябва да бъде научено и стимулирано в определена степен. Това е важната роля на образованието. Хората трябва да се обучават не само как да ползват иновациите, но и как да правят избор и как да взимат правилни решения във всяка конкретна сфера, където се реализират професионално. Затова е уместно и наложително студентите да бъдат обучавани и стимулирани да правят етически анализ и да взимат решения, които са не само икономически, но и етически обосновани. Това е особено важно за икономиката, както и за управлението изобщо.

Технологиите са свързани с ценностите – те се пораждат и мотивират от ценности. Заедно с това те самите също пораждат специфични ценностни проблеми, които често се налагат и като ценностни дилеми. Такива са например въпросите за ценността на човека и машината, за значимостта на създателя и на неговия интелигентен продукт, за правата на твореца и на творчеството, за повече свобода или повече сигурност... Все повече си даваме сметка и за това, че технологиите въздействат цялостно на обществото и го променят необратимо, което засяга и интересува всички хора. Те променят основните аспекти на живота – бит, труд, почивка, както и пазара на труда, жизнената среда, политическата система, но и идентичността на човека. Влияят пряко на ценностите, на поведението и отношенията в обществото, а заедно с това – на човешкото съществуване и общуване изобщо. Етическата гледна точка тук е безусловно важна.

Новите технологии обсебват цялостно човешкото пространство и все повече на тях се разчита за всичко не само в икономиката, а навсякъде. Това показва, че им се възлага голямо доверие – за информация, наблюдение, контрол, отчетност и управление на процесите във всички сфери на обществото. Оттам произтичат и множество опасни възможности, които се възприемат като *технологични рискове*. Това се случва най-вече, когато доверието не се оправдало или когато с него се е злоупотребило. Пораждат се сериозни проблеми, заплашващи живота, сигурността и собствеността на хората, които също са обект на етическа оценка и аргументиране. Без съмнение доверието е сред основните етически категории, а неговото съхранение и възвръщане се приема като значима цел.

Бързото технологично развитие е безспорен факт, който приемаме за даденост и не му обръщаме внимание, докато не ни сполети неочаквано събитие или тревога, идващи от непредсказуемите резултати от новите технологии. Едва тогава си даваме сметка, че те могат да са опасни, както всичко в живота. Евентуалните негативи, с които ги свързваме, се възприемат като технологичен риск, който всячески се опитваме да предотвратим, избегнем, заобиколим, преодолеем. Това ни дава знак да не забравяме, че технологиите действително са свързани с нашите удобства, но същевременно са и заплаха за човешката ни същност. Кое то пък насочва вниманието към етиката и показва, че и тук без съмнение е нужна обективната етическа оценка.

Посочените евентуални и реални заплахи повдигат въпроса какво да се направи за тяхното недопускане, предотвратяване и контрол. Според някои виждания при дигитализацията всичко е предвидимо, операционализирано и може да се сведе до модели, които се саморегулират и самоконтролират и затова няма нужда от друга специална намеса. В случая най-важното е да се прецени какви ценности и норми да се зложат в тези модели. Според други виждания управлението на опасностите, свързани с технологичния риск, може да се предостави само и единствено на правното регулиране и на държавата. А в тази формализирана среда няма място за морала като регулатор.

Макар че новите технологии и свързаните с тях рискове действително очертават една нова и различна картина на цялото общество, както и на отделните му сфери, мястото на морала като регулатор не може да се оспорва и в дигиталната среда. Защото и в нея не всичко е предвидимо и не може да се сведе до съвършени модели, които да предвиждат всяка ситуация. Винаги ще има място за човешката свободна воля и винаги ще има нужда от човешкия свободен и отговорен избор на определено поведение. Дори и да приемем за основателни някои доводи за недоверието към моралния регулатор, ролята му не бива да се negliжира, нито да се отрича и да се противопоставя на правото.

На съвремението ни безспорно са необходими ценности, които да съответстват на бързопроменящата се в резултат от новите технологии среда. Заедно с това са нужни и норми, които да адаптират човешкото поведение към променената реалност и да са гарант срещу технологичните рискове, заплашващи общество-

то и бъдещето. Днес животът е усложнен, но и застрашен, в резултат от динамичните технологични промени. Навсякъде има очевиден дефицит от адаптивна и надеждна система за регулиране. Нужни са спешни и адекватни промени както в правото, така и в морала, за да се адаптират двата регулатора за ефективен контрол над технологичните рискове. Може би сега е най-удачно да се разчита на водещото действие на правния регулатор и на действието на морала главно чрез институциите на правото заради по-лесното прилагане.

Нужно е също така да се осмислят и подредят онези морални и етически ценности, които са най-значими и работещи за дигиталната икономика и общество. Смятам, че водещи в тази специфична информационна, цифрова и свързана среда са ценностите: *поверителност, сигурност, достъпност, прозрачност, доверие, отговорност*. От изключителна важност са и утвърдените в дългата история на човечеството основни морални и етически принципи – *Принцип за съответствие между свободата и отговорността*, както и *Принцип за съответствие между целта и средствата*. Смисълът е тези основни етически ценности и принципи да се използват като надеждни критерии за оценка на етическата правилност на поведението във всички делови сфери на дигитализираната среда.

Етическата гледна точка непрекъснато поражда множество въпроси, които стимулират анализа. Ще посоча като пример някои от тях, без претенции за изчерпателност, а само с намерение да се онагледят това множество.

Актуални етически въпроси за дигиталната икономика

1. Дали дигиталната икономика може да се саморегулира?
2. В този променен от новите технологии свят – каква е ролята на човека, воден от свободната си воля, от ценностите си и от специфичните си цели за постигане?
3. Повече свобода или повече сигурност са нужни днес в условията на дигиталната трансформация на обществото?
4. Може ли дигиталната икономика да помогне за преодоляване на бедността?
5. Дали наистина създадените модели за овладяване на технологичните рискове са самодостатъчни и може ли да се разчита само на тях за осъществяване на контрол?
6. А каква е ролята на морала и на правото за изработването и за функционирането на самите модели за управление на технологичния риск?
7. Какви са отговорностите на човека в условията на технологичен риск?
8. Какви са отговорностите на предприемача по отношение на технологичния риск?
9. Кой може и кой трябва да е отговорен за регулирането, управлението и контрола на процесите, свързани с технологичния риск на съвремението ни?

10. Дали овладяването на технологичния риск трябва да се предостави само на държавата и правното регулиране, или може да се разчита и на моралното регулиране?

11. Какви са предимствата на правото, като съвременна система за регулиране?

12. Какви са предимствата на морала, като утвърдена дълговечна система за регулиране в обществото?

13. На какво се дължи фактът, че по отношение на морала обществените нагласи днес варират от едната крайност – прекалени очаквания, свързани с възможностите на морала, до другата крайност – недоволство, съмнения, пълно отричане?

14. Може ли да се разчита на морала и на неговите специфични механизми за овладяването на технологичния риск и на опасните последици, с които е свързан?

15. Може ли да се направи нещо, което да стимулира действието на морала в обществото за овладяването на технологичния риск?

16. Повече морал или повече право са нужни на съвременното общество при новите технологии и очакваните опасни последици, свързани с тях (технологичен риск)?

17. Как се оценява възможността правото и моралът да си сътрудничат за овладяването на технологичния риск? Какви са конкретните измерения на тази възможност?

18. Дали моралът днес има нужда от свои авторитети и какви могат да са те? А как те биха повлияли върху управлението на технологичния риск?

19. Възможно ли е да се променят и адаптират собствените компоненти на морала – ценности, норми, принципи, критерии за оценка, механизми за действие, модели на поведение – към новите реалности, свързани с технологичния риск, за да отговарят те на обществените очаквания и изисквания? И как може да се случи това?

20. Дали е възможно цялостно мобилизиране на морала като утвърден и надежден регулатор и използването му наравно с правото, за постигане на съзнателно търсени промени и овладяване на технологичния риск във всички сфери?

Заклучение

Дигитализацията засяга цялата разумна дейност на човека, както и свободната му воля. Тя има етически аспект, свързан със стремежа на всеки човек да прави избор, с необходимостта да взима решения, с желанието да постига определени цели, както и с находчивостта да избягва евентуални нежелани резултати, съпътстващи новите технологии. Изключително важно е този аспект винаги да се има предвид, когато се оценява съвременната *дигитална икономика* и въздействието ѝ върху обществото, когато се взимат решения на всяко равнище в

управлението както на бизнеса, така и на обществото, когато се чертаят стратегии за развитието на всеки бизнес и всяка обществена сфера, когато се създават нови механизми и нови политики.

Литература

Дигитална стратегия Vs. Цифрова трансформация: Каква е разликата? 2019, available at: <https://bg.mort-sure.com/blog/digital-strategy-vs-digital-transformation-what-s-the-difference-c76379> (accessed 10.11.2019).

Главчев, Александър. СеBIT 2015: Дигитална икономика за всички, available at: https://computerworld.bg/it_liders/2015/02/05/3466924_cebit_2015_digitalna_ikonomika_zh_vsichki/ (accessed 15.11.2019).

Индустрия 4.0 предизвикателства и последици за икономическото и социалното развитие на България. 2019. С: Фондация Фридрих Еберт, БСК,

available at: <https://www.fes-bulgaria.org/bg/vesti/industrija-40-predizvikelstva-i-posledici-za-ikonomicheskoto-i-socialnoto-razvitie-na-blgarija/> (accessed 28.12.2019).

Концепция за цифрова трансформация на българската индустрия (Индустрия 4.0). 2017. available at:

https://www.mi.government.bg/files/useruploads/files/ip/kontseptsia_industria_4.0.pdf (accessed 20.12.2019).

Министерство на икономиката на Република България. Стратегия за участието на България в четвъртата индустриална революция (Индустрия 4.0). 2018, available at:

https://www.biabg.com/uploads/files/events/Industry_4.0/Strategy_Industry%204.0_draft_30%20March%202018.pdf (accessed 20.12.2019).

Шваб, К. Четвъртата индустриална революция. София, Хермес, 2016.

Boyett, J. H. and J. T. Boyett (2001) The Guru Guide to the Knowledge Economy. John Wiley & Sons.

Shapiro, C. and H. R. Varian (1999) Information Rules: A Strategic Guide to the Network Economy. Harvard Business School Press.

Tapscott, D. (1996) The Digital Economy. McGraw-Hill.

ИЗКУСТВЕНИЯТ ИНТЕЛЕКТ И ПРОМЕНИТЕ В ИКОНОМИКАТА. ПОГЛЕД ПРЕЗ БЪДЕЩЕТО НА ТРУДА И ПРОФЕСИИТЕ („Тесният изкуствен интелект“ в контекста на роботизацията, автоматизацията и края на част от професиите)

гл.ас. д-р Мариана Тодорова,
БАН, mariana_g_todorova@yahoo.com

Резюме

Статията разглежда как появата на „тесния изкуствен интелект“, който вече е факт, ще участва в процесите на трансформация, изчезване на някои професии и създаването на други. Текстът разкрива два сценария: оптимистичен и песимистичен, а така също и основните тези в дебата на тези проблеми. Тя предупреждава и за някои възможни рискове от имплементацията на изкуствения интелект в различните човешки области.

Ключови думи: тесен изкуствен интелект, бъдеще на професиите, трансформация на професиите, нови умения

Summary

The article reviews how the appearance of the „artificial narrow intelligence“, which is already a fact, will participate in the processes of the transformation, the disappearance of some jobs and the creation of others. The text reveals two scenarios: optimistic and pessimistic as well as the basic theses in the debate of these problems. It also warns about the possible risks of AI implementation in the different human realms.

Key words: Artificial narrow intelligence, future of jobs, jobs transformation, new skills

Сред най-дискутираните теми, свързани с новия тип производства в резултат от роботизацията, автоматизацията и изкуствения интелект, са трансформирането на икономиката, източниците на доходи и екзистенциалните въпроси за осмислянето на човешкия живот и съществуване, извън труда и професиите, както и алтернативните източници на доходи. По отношение на труда и професиите наблюдаваме два алтернативни сценария – оптимистичен и песимистичен.

1. Оптимистичен сценарий

Според Байрън Рииз (Reese, 2018) навлизането на нови технологии не е ново, безпрецедентно явление. Те са феномен от последните 250 години, а безработицата в САЩ, откакто се измерва, винаги е била между 5 – 10%. Тук към автора може да бъде отправена критика, тъй като макар това да не е централна теза, той не отчита множеството трайно неработещи (демотивирани) и бездомни хора. В последната си статия: „Изкуственият интелект ще създаде милиони повече работни места, отколкото ще унищожи. Ето как“ (Reese, 2019), авторът привеж-

да като най-актуален пример изобретяването на интернет преди 25 години и появата на първата търсачка на страници: „Мозаик“. Той смята, че ако към онзи момент са били питани хората: „какви биха били последиците след свързването на милиарди хора в гигантска мрежа“; „как ще се промени комуникацията чрез имейли“; „как ще научаваме информация и че ще се провокира явлението да четем по-малко на хартиени носители или дори, че ще пазаруваме онлайн“, то много хора биха предположили, че интернет ще унищожи работни места. От гледна точка на настоящето Рииз прави оценка какво се е случило в ретроспектива. Той признава, че има очевидни промени в профила на професиите и заетостта, но редом с това се появяват хиляди нови компании с нови концепции, които предизвикват създаването на нов тип работни профили, сред които „уеб-дизайнер“, „експерт по големите данни“, „онлайн маркетинг специалист“ и много други. За да подкрепи твърденията си, авторът разглежда казуса с масовото въвеждане на банкоматите в употреба, като твърди, че изобретяването им довежда до спестяване на много странични разходи на банките, с което те, всъщност, отварят повече физически клонове. В този контекст, според изследователя изкуственият интелект ще провокира възникването на милиони нов тип професии и работни места, които са отвъд нашето въображение.

Според Рииз друг пример от настоящето, който може да бъде показателен за бъдещите тенденции, е, че чрез адаптиран преводач – изкуствен интелект на различни езици, се отварят нови бизнес възможности на хората от цялото земно кълбо, но те ползват този тип услуги на изкуствения интелект за механичен превод на обикновено съдържание. За по-сложна комуникация за бизнес преговори те биха наели и вече го правят професионални преводачи.

Авторът обаче не допуска хипотезата, че изкуственият интелект с времето ще се усъвършенства и в сложните преводи, а на по-късен етап ще може дори да обслужва и преговорния процес. Това би било възможно, ако изначално допуснем, че изкуственият интелект ще еволюира към общ и суперизкуствен интелект.

В противовес на множеството прогнози за изчезването на монотонните и с повтарящи се функции професии Рииз отново, изхождайки от аналозиите си с преводаческите функции на изкуствения интелект, лансира тезата, че в бъдеще ще се търсят все повече: счетоводители, учени по правни въпроси, геолози, технически специалисти, оператори на ядрено-магнитен резонанс, диетолози, финансови специалисти, уебпрограмисти, кредитори, специалисти услуги клиенти. Според него тези професии ще преживеят възраждане и ще придобият нови функции и привлекателност чрез сътрудничеството с изкуствения интелект.

Авторът разглежда доклада¹ на Карл Фрей и Майкъл Озборн, които прогнозират, че скоро след 2020 г. 47% от работните места ще бъдат автоматизирани и роботизирани. Но според него само някои от множеството функции от тези професии ще бъдат заменени от изкуствени интелект, а не самите професии.

¹ <https://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/downloads/academic/future-of-employment.pdf>

Фрей и Озборн посочват като примери за застрашени професии асистенти в социалните науки, учени, изследващи атмосферата и космоса, фармацевти и др. Рииз обаче смята, че експертите просто ще придобият различни функции за сметка на онези, които вече са (им) иззети. Затова като по-достоверен той посочва доклада на ОИСР¹ от 2016 г., според който се губят само 9% от професиите в близък хоризонт. Той по-скоро прогнозира, че този процес би бил стимул хората да се преквалифицират в по-високи професионални нива, така както вече се е случвало по време на индустриализацията и урбанизацията.

В заключение Рииз очаква растеж на работни места като плод на новото сътрудничество между изкуствен интелект и хора. За частично валидни бихме могли да възприемем твърденията за оперирането на тесния, първичен изкуствен интелект, който би заел изчислителна, преводаческа и обработваща данни ниша, която да прави несравнимо бързи и непосилни за човека количествени обработки и анализи, отново на базата на причинно – следствените количествени връзки. Рииз е сред представителите на технологичните оптимисти, които избирателно съзират само позитивните възможности от технологиите и изкуствения интелект. Изследователят не отчита настоящата логика на капитализма за ефективност и бърза печалба. Съществуват противоположни дори взаимоизключващи се прогнози. От една страна, отново технологичните оптимисти заявяват, че много работни места и професии ще изчезнат, но това ще даде шанс да се появят нови, които са по-творчески и по-иновативни. Но от друга, големи организации, сред които Световния икономически форум, тръбят за необходимата спешна адаптация чрез редица мерки.

В този аспект обаче се пропуска, че машинното обучение и другите инженерни подходи напредват доста бързо и ще се усъвършенстват за извършването на все по-сложни дейности. Поради тази причина прогнозите сочат, че първо професии с монотонни и повтарящи се функции, а след това и такива, които обработват данни, като счетоводители, журналисти, правни съветници, лекари за диагностициране на елементарни заболявания постепенно ще бъдат изместени.

2. Песимистичен сценарий

В посочените сфери ще останат професионалистите за случаите, когато е необходимо комплексно решаване на проблеми, напр. писане или обработка на по-сложна информация, правене на по-комплексен правен анализ или при диагностициране на усложнено състояние от няколко заболявания, които взаимно си влияят. Ювал Харари в книгата си: „Homo Deus. A brief history of tomorrow“ говори, че човечеството преминава към „икономика на дехуманизацията“. Ако досега тя е на знанието и на интелигентността, то в бъдеще ще бъде на машини-

¹ https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/the-risk-of-automation-for-jobs-in-oecd-countries_5jlz9h56dvq7-en#page1

те и на изкуствения интелект и ще трябва да се търсят алтернативни източници за доходи.

Въпрос на глобален консенсус е тези производства да бъдат облагани с данъци, защото те на практика почти няма да струват нищо, а ще изместят все повече човешки труд. Те ще имат капацитета да работят денонощно, за тях няма да са необходими възнаграждения, социални и здравни осигуровки, а само първоначална инвестиция за закупуване на оборудването.

Интелект, който успешно премине теста на Тюринг или някой от неговите по-съвършени еквиваленти, с белези на зараждащо се (само)съзнание, би бил далеч по-конкурентоспособен и безалтернативен.

В последната си книга „Технологията срещу човечеството. Идващият сблъсък между човека и машината“¹ („Technology vs. Humanity. The coming clash between man and machine“) футурологът Герд Леонард прогнозира, че ни очакват по-голяма продуктивност и ръст, но по-малко работни места, както и повече на брой техномилионери и потъваща средна класа. Неговите възгледи относно заетостта са описани в главата „Автоматизиращото се общество“ (Leonard: 47 – 65)

Леонард гледа на автоматизацията като на силен двигател през последните два века от човешката история. Първоначално пазарите стават по-ефективни, цените падат, индустриите и икономиките растат, създават се нови сектори, а индустриалното общество не страда от безработица от ново поколение, заради новите изобретения и технологии. С всяка следваща вълна на индустриализацията технологиите позволяват да се развият нови сектори, които от своя страна създават достатъчно нови работни места, за да могат да заменят старите. Възнагражденията също се увеличават паралелно с производителността. Това според футуролога се случва преди да дойде ерата на интернет.

Според Леонард има трансформация от „информационна икономика“ и „икономика на знанието“ към „икономика на машинната интелигентност“. Той очаква заетостта да спадне, а несъответствието между производителността и средното заплащане да нараства в ущърб на трудещите се. Тоест новият тренд според него е, че вървим към икономика на намаляване на работните места и растеж без заетост. Леонард смята, че признаците на тези явления се забелязват още през 80-те години на миналия век с първите вълни на автоматизация в земеделието и фермерството, заваряването, автоматизираните колцентрове и др.

Изследователят застъпва твърдението, че новата тенденция свидетелства за настъпил обрат, а именно, че технологичният прогрес вече не е катализатор на доходи и работни места, както е в индустриалната или ранната интернет епоха. Ръстът на печалбите се увеличава, но той дава пример с шофьорите на камиони, които трудно биха се преквалифицирали в интерфейс дизайнери. В същото време неравенството нараства в глобален план. По негови прогнози около 50% от

¹ Leonhard, G. (2016) Technology vs. Humanity. The coming clash between man and machine. Fast Future Publishing Ltd.

професиите ще бъдат автоматизирани следващите десетилетия. Печалбите от предприемачество ще се увеличат многократно, но ще бъдат намалени заетите, като това явление ще се мултиплицира в многоиндустриални сектори.

Леонард също прогнозира, че ще станем свидетели на множество новосъздадени професии, които не съществуват сега като: „човек-машина интерфейс дизайнер“, „облачен биолог“, „супервайзър на изкуствен интелект“, „анализатор на човешкия геном“, „мениджър на личното пространство“ и много други. Въпреки това, Леонард счита, че стотици хиляди рутинни и механични професии, ще изчезнат. На практика, такива, които не изискват специфични човешки качества като: водене на преговори, творчество, съпричастност.

В промяната и трансформирането на професиите се крие едно от големите предизвикателство на човечеството срещу технологиите. Подготовката за него трябва да получи отражение в образованието, обучението за квалификации и преквалификации, правителствени стратегии, социални системи и публични политики. Постепенно изкуственият интелект ще заеме позиции на учените, лекарите, програмистите, журналистите.

Съзирайки и предимства, Леонард отбелязва, че много от нашите нужди ще бъдат на все по-ниска цена като храна, подслон, вода (ако се намери евтина технология за пречистване или обезсоляване). Машините ще са тези, които ще извършват тежката работа, като значително ще намалят и цената на услугите – транспортиране, банкиране, хранителна индустрия, медии. Според автора има шанс ще срещнем икономика на изобилието, заради която няма да се налага да работим, за да живеем. Но това ще изисква алтернативни източници на получаване на доходи като въвеждането на универсален или безусловен базов доход. Тоест ще се породят феноменът на отделянето на печеленето на пари от заетостта, което ще промени основни схващания за нашите ценности и идентичности.

Леонард обобщава, че вероятно ще се наложи да се борим за човешки квоти в тези сектори от професии, застрашени от замяна на труда от изкуствения интелект. Дилемата се състои не просто да кажем „да“ или „не“ на автоматизацията, бъдещото ни поведение касае ключови отговорности и е за превантивен подход, стремящ се към баланс и поставяне на нашите потребности на първо място. Ключовият въпрос не е дали и как технологиите ще автоматизират нещо, но по какъв начин резултатът ще кореспондира с човешките нужди, без да ги ошетява дали ще подпомагат и облагодетелстват, или ще доведат до по-големи проблеми, за които няма решение.

Позицията на Герхард Леонард е сред най-балансираните и обективни мнения по отношение на бъдещето на професиите и заетостта. Той съумява да изтъкне както предимствата на новите технологии, така и да предупреди за наличието на празнотата в неосмислените последици и възможните планове за действие. Изследователят на бъдещето вярва, че посредством тях ние ще решим много планетарни проблеми като храна, енергия, замърсяване, но не и социалните такива. Те са наша отговорност.

Ричард Ван Хойдонк е водещ нидерландски лектор и футуролог. В книгата си „Светът утре“¹ също демонстрира пределно оптимистична нагласа за бъдещето на професиите. Той оценява високо покачването на ефективността и печалбите и намаляването на разходите. Според него професиите, които са обречени, са: шофьор, фермер, касиер, фабричен работник, аптекар, рефер и спортен съдия, диспечер на фирма за таксито, овчар, хирург, пилот, журналист, войник, счетоводител др. Той също се солидаризира с констатацията на Делойт, „че учим за (вече) несъществуващи занятия“.

Хойдонк използва симетричен подход, като прави опит да прогнозира и дефинира профили на нови вероятни професии. Сред тях той подрежда: „мениджър на дигиталното умиране“ (за заличаване на дигиталния ни еквивалент), „психолог за работи“ (той ще анализира алгоритмите за учене и вземане на решение и ще се стреми към съответствие между тях и сценариите, разгръщащи се в истинския свят), „проектант на роботска личност“ (който главно ще направлява „емоционалното развитие“), „съдебен психолог за изкуствен интелект“, „планетозащитник“, „ментор и анализатор на машини“ и др.

Алтернативните професии, които Хойдонк предлага, не компенсират изчезващите, а демонстрират, че сега учащите се не са подготвени за тях. Авторът лаконично споменава за възможностите за базов доход или възприемане на работата просто като занимание и удоволствие, а не доходоносен източник, но далеч незадоволително и в разрез с осмислянето на всички възможни критични гледни точки.

Хойдонк умело дефинира какви да са „уменията на бъдещето“, така, че да сме успешни. Сред тях са:

- критично мислене – мотивирано с наличието на големи данни и необходимостта бързо да се извлича и анализира ценното от тях, а също така да се изградят критерии за боравене с новото;
- приспособимост – именно концепциите, касаещи решения в бързопроменяща се среда, ще принадлежат на успешните хора;
- сътрудничество с всекиго – споделянето на идеите и креативността на глобално равнище ще е от малкото печеливши подходи към комплексни ситуации;
- обществена и социална интелигентност – поради нарастващата автоматизация и преноса на общуване в социалните медии, ще е все по-важно да се развива емоционалната и социалната интелигентност;
- познаване на новите медии, сред които уикипедия, блогове, влогове, подкастове, Facebook, Twitter, приложения на телефона и др. Хойдонк акцентира върху тях, защото това е новата работна и социална инфраструктура. Прави силно впечатление, че качествата на бъдещето изискват задълбочаване и развитие на хуманността, емпатията, извличането на най-доброто от нашата човешка природа, а не точни и инженерни науки, например. Но в цялостност, липсва

¹ Хойдонк, Р. Светът утре. София, Кръгзор, 2019.

какъвто и да е икономически модел, които да посрещне нуждите на новите реалности освен роботизация, трансформация и „гигикономика“¹.

Един критичен поглед към тематика би предупредил и за рисковете, които биха съпътствали навлизането на (тесния) изкуствен интелект в труда и професиите. Сред тях са: **заплахата от загуба на човешки суверенитет, загуба на социална чувствителност, десоциализация и дехуманизация, размиване и прехвърляне на лична отговорност, закърняване на когнитивни способности и загуба на екзистенциален смисъл. Именно тези заплахи биха могли да послужат като удачна рамка, около която с да се прецизират моралните и философски категории на изкуствения интелект.**

Литература

Frey, C., Osborne, M. (2013) *The Future of Employment*. Oxford Martin School

Harai, U. (2016) *Hommo deus. A brief history of tomorrow*. Vintage

Leonhard, G. (2016) *Technology vs. Humanity. The coming clash between man and machine*. Fast Future Publishing Ltd.

Reese, B. (2019) AI will create millions of jobs than it will destroy. Here's how., in Singularity Hub, available at: <https://singularityhub.com/2019/01/01/ai-will-create-millions-more-jobs-than-it-will-destroy-heres-how/#sm.00001n5zh84rwtqdq4xqwie4ti5d8m> (accessed January 1, 2019).

Reese, B. (2018) *The Fourth Age: Smart Robots, Conscious Computers and the Future of Humanity*. New York Times.

Reese, Byron. AI Will Create Millions More Jobs Than It Will Destroy. Here's How, available at: <https://singularityhub.com/2019/01/01/ai-will-create-millions-more-jobs-than-it-will-destroy-heres-how/> (accessed January 1, 2019).

Hooijdonk, R. (2019) *The World Tomorrow*. Horizon.

¹ На самонаетите, нови и свободни професии.

ДИГИТАЛНАТА ИКОНОМИКА И ОТВОРЕНИЯТ КОД

доц. д-р Христина Амбарева,
БАН, ambareva@yahoo.com

Резюме

Основен проблем на настоящата статия е как движението за свободен софтуер (FOSS/FLOSS) се утвърждава в пазарна среда, след като концепцията за безплатен продукт на пазара е била толкова революционна и противоречаща на капиталистическата логика, когато се е появила през втората половина на XX век. Статията се състои от три части. В първата подчертавам културата като основа, която създава първото и базово ниво на устойчивост на движението за свободен софтуер. Във втората част разглеждам ролята на лицензите и фондациите, които институционализират идеята за свободен софтуер и отворен код и създават доверие към нея. В третата част коментирам въпроса дали движението за свободен софтуер наистина има антикапиталистически смисъл.

Ключови думи: дигитална икономика, дигитална култура, контракултура, движение за свободен и отворен софтуер, FOSS/FLOSS, лицензи за отворен код

Summary

The main question of the article is how the free and open-source software movement (FOSS/FLOSS) got established and strengthened in the market environment. In the second half of the 20th century, the concept of a free product on the market was very revolutionary and contradictory to the capitalist economy logic. The article consists of three parts. In the first one, I present culture as a base, which gives the first and grounding level of sustainability to the free software movement. In the second one, I present the role of licenses and foundations to institutionalize the idea of free software and open source and to build trust in it. In the third part, I comment on the question of whether free and open-source software movement has an anti-capitalist meaning.

Key words: digital economy, digital culture, counterculture, free and open-source software movement, FOSS/FLOSS, open-source licenses

Концепцията за отворен код и свободен софтуер е отличителна черта на дигиталната икономика. Доброволният труд е съществувал и в други епохи (предимно в рамките на религиозните практики), но в дигиталната епоха той за първи път е фактор за растежа на глобалната икономика и натрупването на капитал и богатство.

Основен проблем на настоящата статия е как движението за свободен софтуер се утвърждава в пазарна среда, след като концепцията за безплатен продукт на пазара е била толкова революционна и противоречаща на капиталистическата логика, когато се е появила през втората половина на XX век.

Статията се състои от няколко части. В първата подчертавам културата като основа, която създава базово ниво на устойчивост на движението за свободен софтуер. Във втората част разглеждам ролята на лицензите и фондациите, които

институционализират идеята за свободен софтуер и отворен код и създават доверие към нея. В третата част коментирам въпроса дали движението за свободен софтуер наистина има антикапиталистически смисъл.

1. Културна основа на движението за свободен софтуер

Източник на идеята за свободен софтуер е хакерската субкултура, която се оформя в близост до големи университетски центрове като Масачузетския технологичен институт, Станфордския университет и техните лаборатории за компютърни изследвания.

През първите десетилетия от своето възникване движението за свободен софтуер и отворен код представлява практики за споделяне на кода на софтуера, които не се базирани на пазарни механизми. Тези движения се развиват под влияние на отворената академична култура и идеята за свободен живот, наследена от контракултурата.

През 1967 г. Уилфред Вайзер, германски творец, който по това време живее в САЩ, създава иконични постер с текст „Make Love, Not War“. Постерът става популярен при антивоенните протести срещу войната във Виетнам и посланието му „правете любов, а не война“ със знака за мир става символ на контракултурата в края на 1960 г. Същият знак се появява 34 години по-късно в рекламите на IBM, поставен наред със символа за сърце и пингвина на Linux, с които компанията афишира подкрепата си за операционната система. През 2001 г. IBM инвестира 1 млн. долара в Linux движението и приемат Linux като операционна система за всички свои сървъри и софтуер. Подкрепата на IBM е сериозна и значима среща на отворения код с капитализма, която дава значима подкрепа за интегриране на свободния софтуер към пазара.

2. Стъпки към икономическа устойчивост

Интегрирането на „философията на свободата“ на хакерството към пазара изисква стъпки към създаване на икономическа устойчивост:

Практиката на свободния софтуер и отворения код, въпреки широката социална и културна основа, която има, не може да съществува на доверие и трябва да се формализира. Този проблем започва да се решава през 80-те години на XX в., когато Р. Столмън създава първия копиелефт лиценз за софтуер с отворен код GNU. Лицензът цели опазване на свободния софтуер от присвояване и гарантира публичната достъпност на отворения код и неговите модификации.

Втората необходима стъпка е финансовата устойчивост. Доброволците програмисти имат нужда от пари, за да живеят, а тези пари идват под формата на дарения. Така на второ място устойчивост създават фондациите за свободен и отворен софтуер, които осигуряват финансова подкрепа за проектите. Истори-

чески първа сред тях е Фондацията за свободен софтуер, създадена от Р. Столмън през 1985 г.

Трети необходим момент от развитието на устойчивост за отворения код е била промяната в мисленето. Независимо от наличието на лицензи и институции, е било нужно време, за да се утвърди идеята, че на капиталистическия пазар може да се разпространява безплатно продукт и той да бъде част от устойчива бизнес практика. Постепенната промяна в мисленето развива практиките за писане на отворен код от нивото на хакерската общност на хобистите до ИТ индустрията и големите ИТ компании. Във времето това не минава без компромиси и от двете страни. При всяка една стъпка отношенията са били трансформиращи за идеята за свободен и отворен софтуер.

3. Лицензите

Лицензите са първото решение за постигане на устойчивост чрез опазване на свободния софтуер от злоупотреби. Има непрекъсната борба между: 1) идеята за общия ресурс; 2) практиките на частната собственост, стремежа към печалба и натрупването на капитал.

Един от начините движението за свободен софтуер да се бори с лошите практики, да си създаде устойчивост и да не страда от ограничения за комерсиална употреба е било създаването на разнообразни лицензи.

Към момента са в сила над 80 лиценза, одобрени от фондацията „Инициатива за отворен код“ – OSI, които се съгласуват с нейната дефиниция за отворен код. Освен тях обаче има още няколкокостотин други лиценза за отворен код, които по различен начин уточняват правата, задълженията и забраните към потребителите.

Някои от най-известните лицензи днес са GNU General Public License (GPL), Публичният лиценз на Eclipse (EPL), Публичният лиценз на Microsoft (Ms-PL), лицензът за отворен код на Apache (ASF), Лицензът на МИТ. Те всички са съвместими с определението на фондацията „Инициатива за отворен код“.

Оригиналната идея за безплатен софтуер с отворен код се пази от Общия публичен лиценз на GNU – GNU General Public License (GPL). Той е най-строгият лиценз, който изисква пълно отваряне на кода, независимо от количеството GNU, което е използвано в производния софтуер. Условието изискват също лицензиране на производния софтуер под GNU и само отскоро се дава възможност за комерсиална употреба. Около GNU се оформя семейството на „копи-лефт“ лицензите като например EPL. EPL има по-слаба копи-лефт клауза и не изисква разкриване на целия код на производния софтуер, а само там където е ползван техен софтуер.

Разрешителните лицензи третираят свободно идеята за отворен код. Те не изискват производния софтуер да бъде лицензиран под същия лиценз като изходния код. Версия на Публичния лиценз на Microsoft т.нар. Ограничен публичен лиценз (Ms-LPL) не позволява кода да се използва свободно, а ограничава

приложението му само до Windows. Лицензът на МИТ е един от най-свободните и позволява техния код да бъде модифициран и разпространяван, включително със създаването на собственически софтуер.

Всички лицензи при определени условия позволяват комерсиална употреба на софтуера и неговите производни.

С лицензите се постига удобство и устойчивост на отворения код, но се трансформира идеята за свободен софтуер. В понятието за свободен софтуер, създадено от Р. Столмън през 80-те години на XX в., се говори за етическа и социална идея в него. Тази концепция се гради върху идеята, че се зачитат основните свободи на човека да използва, изучава, променя и разпространява софтуера, които пък промотират солидарност чрез споделянето и кооперирането. Столмън пише, че *„несвободният софтуер е социален проблем“* (Stallman, 2007 – 2016). Тоест свободният софтуер се разбира и като морален императив, и като философия. Думи на Столмън са, *„че свободният софтуер е свободен като свободата на речта“*.

Движението за отворен софтуер възниква след Движението за свободен софтуер през 90-те на XX в., като „орязва“ философската и моралната част от него. Отвореният софтуер запазва фокуса върху свободата да се прави софтуера по-добър, но не запазва идеята за свободата като право. Целта е концепцията за отворения код да се впише ефективно в бизнес практиката.

В наши дни практически разлики между двете движения почти няма, за тях се говори с общото наименование „FOSS“ („FLOSS“ („L“ добавя „Libre“ към името).

Разнообразието в лицензите на практика отваря много врати за комерсиализиране и затваряне на софтуера. Тече процес на съвместяване на свободния софтуер с пазара, при което се чуват възражения, че свободният софтуер не е нито безплатен, нито отворен.

4. Фондациите

Вторият фактор, който създава устойчивост за свободния софтуер, са фондациите. Те са центрове, които координират разработките на свободен софтуер и набират финансови средства за поддържането на определени проекти. Apache Software Foundation набира финансови средства за софтуера Apache, Linux Foundation – за програми с Linux. Тъй като много програмисти, които работят в големите компании, са стимулирани да участват там в проекти с отворен код, може да се каже, че големите компании спонсорират свободния софтуер и отворения код или финансово, или чрез труда на свои служители.

Днес съществуват много фондации: Linux Foundation, Open Stack Foundation, Apache Software Foundation, Cloud Native Computing Foundation, The Document Foundation, Eclipse Foundation, Free Software Foundation, GNOME Foundation, Mozilla Foundation, Open Source Automation Development Lab, Open Source For America, Open Source Initiative и др.

Фондация Linux е от най-големите и там членуват над 1000 компании, разделени на платинети, златни, сребърни и асоциирани членове. Сред платинетите са интернет гигантите: Google, IBM, Oracle, Microsoft, Huawei, Cisco, Hitachi, Intel, NEC, Tencent, Samsung, At&T, между „златните“ са: Facebook, Alibaba, Baidu, Panasonic, Toshiba, Uber, Toyota. Сребърните са American Express, Blockchain, китайски телекоми, доставчици на клаудуслуги, DreamWorks, Ebay, FedEx, GitHub, Goldman Sachs, Hewlett Packard, Lenovo, Netflix, Oticon, Pinterest, Sony. Асоциирани членове са голямо количество университети – Кеймбридж, Йеил и др.

Всички те са компании, които продават услуги и продукти на базата на отворения код. Сферите на дейност на компаниите са изключително разнообразни – клаудуслуги, софтуер, таксиметрови услуги, онлайн търговия, банки, образователни институции, протезиране и пр. Какви точно са техните интереси, за да участват активно с труд и пари в създаването на споделени продукти?

В известен смисъл отвореният софтуер като продукт се вписва отлично в законите на капиталистическия модел на пазара. Всяко нещо, което е по-евтино, може да измести по-скъпия продукт при свободна конкуренция. Свободният софтуер завзема пазар по простата причина, че е достатъчно добър и е безплатен. В икономически план той има редица предимства – голяма адаптивност, висока степен на сигурност, без разходи за поддържане на патентно право. Забавя тях комерсиалният и публичният сектор масово започват да работят със свободен софтуер.

Създаденият потребителски пазар на продукти с отворен код принуждава компаниите за собственически софтуер да мислят за съвместяване на своите продукти със свободния софтуер. Например за водеща компания като Microsoft е важно да задържи своя пазарен дял, затова предлага Windows, който може да работи с Linux.

От трета страна след като много компании са изградили продуктите и услугите си със свободен софтуер, поддръжката на свободния софтуер става необходимост за тях и начинът това да се случи е да го стимулират чрез труд или пари. Количеството код, което е създадено във времето, е нараснало дотолкова, че поддръжката е трудоемка и трябва да се заплаща.

Както големите, така и малките компании, които използват свободен софтуер, срещат основния риск: да се получи недостиг във финансирането на проекти, от които зависят критични услуги.

Пример за такъв случай е проблемът с протокола за криптиране OpenSSL (Oberhaus, Feb 14 2019). За да избегнат рискове, компаниите са заинтересовани да плащат за доброволния труд. Трудът е „добровolen“ в смисъл, че има висока степен на ангажираност на програмиста с даден проект, но може да е спонсиран от фондация или е добровolen принос на дадена компания към проект за отворен софтуер, като самата компания спонсорира времето на своите служите-

ли за работа по проекта. Не са изключени напълно безвъзмездни приноси, но те също има непряк икономически смисъл.

Компаниите имат и по-дългосрочни, стратегически причини, поради които участват в разработките на свободен софтуер.

Участието в отворени проекти, особено с водеща позиция, позволява на бизнеса да бъде иноватор, който определя правилата на играта. Всяка компания, която иска да бъде част от бъдещето на интернет на нещата, изкуствения интелект и пр., участва с идеята да си осигури водеща роля в бъдеще. Когато участват в големи съвместни проекти, компаниите имат по-добър контрол в производството на нов софтуер и неговата интеграция в съществуващата среда.

В резултат от присъствието на свободния софтуер на пазара се променя стратегията на компаниите, които трябва да се борят не само за директна печалба от продажби, но за по-голям пазарен дял, откъдето потенциално ще имат и повече постъпления.

Кои са най-големите контрибутори към проектите за свободен софтуер?

Диаграма въз основа на данни на сайта GitHub от 2018 г. (Hoffa, 24 October 2017) показва най-активните компании – интернет гигантите Google, Microsoft, IBM, Amazon, Apache и др. Парадоксално е, че най-яръкият символ на собственическия софтуер – Microsoft – в момента е на първо място по брой разработчици. Компанията е дотолкова отдадена на идеята, че през 2018 г. купува GitHub, представляваща най-голямата платформа в интернет за разработване и съхраняване на свободен софтуер. Същото прави IBM с друга много известна платформа – Red Hat.

Както се казва, от противоречието следва всичко. Големите компании са в печеливша ситуация. Например, като купува водеща платформа, компанията Microsoft инвестира в бъдещето на нещо, което има огромен пазарен дял и всички изгледи да участва в строежа на бъдещето. Купувайки GitHub, компанията има контрол върху най-големия депозитар на свободен труд в мрежата, достъпът, до който да бъде интегриран в други нейни продукти. От друга страна, ако Microsoft затвори платформата и започне да продава услугите там, вероятно юридическо основание за възражения няма да има.

Има няколко *положителни страни* от навлизането на големите корпорации в разработването на свободен софтуер: така се организират и поддържат много нови софтуерни проекти; чрез отворения код и парите на големите компании се оформя бъдещето на интернет на нещата и на изкуствения интелект, решава се въпросът с недофинансирането и липсата на работна ръка за големи и важни проекти; осигурява се по-добро взаимодействие между отворения софтуер и собственическия софтуер; в някои случаи даренията и дареният труд представят форма на редистрибуция на огромните доходи, които ИТ гигантите имат.

От друга страна обаче навлизането на едрите капиталисти в сектор, който до момента е бил приоритет на индивидуалисти и малки групи, повтаря много познат процес на окрупняване на земята като средство за производство. Сво-

бодният софтуер е свободен, но той се депозира и работи на платформи, които са частна собственост на голяма компания. Големите проекти се съсредоточават в малко на брой големи инвеститори, които правят невъзможно или трудно съществуването на дребни и средни проекти, за които често е трудно да се намери инвеститор и те страдат от недофинансиране. Така има: 1) процес на превръщане на индивидуалното предприемачество в труд по проекти на големите корпорации; 2) нарастващ контрол върху сфера на дейност, която е била извън влиянието на големите корпорации. Това е процес на обвързване на доброволния труд с пазарната икономика, който привързва създавания продукт към правилата на частната собственост и печалбата.

В историята на отворения код през последните десетилетия виждаме създаването на една културна реалност. Това е може би най-интересният аспект на свободния софтуер от културна гледна точка. Първоначално той е просто субкултурна, контратултурна, нереалистична идея, свързана с идеалите на младите хора за споделяне на ресурси. Той е концепция, която постига устойчивост като минава исторически през няколко етапа:

- създава широка социална база
- създава доверие чрез лицензи
- създава финансиращи и координиращи институции
- предлага качество на продукта
- в резултат от всички тях във времето получава голям пазарен дял
- принуждава ИТ индустрията да трансформира бизнес модела си
- превръща се в стандарт за ИТ индустрията.

Тъй като свободният софтуер успява въпреки теоретичната му невъзможност, това означава, че бизнес практиката се настройва към новото явление. Очевидно, контракултурното движение, което в исторически план „светва“ и „угасва“, в културен план не си отива и хакерите са преносители на една от неговите идеи от миналия век към наши дни. Предвид произхода на идеята за свободния софтуер и отворения код в контракултурата, академизма и левите социални идеи, един от важните въпроси е дали тази промяна е носител на антикапиталистически дух?

5. Има ли Движението за свободен софтуер и отворен код антикапиталистически смисъл?

С развитието на Движението за свободен софтуер и отворен код, конфликтът между собственическия и свободния софтуер върви между две концепции за производство и иновации: едната пазарно-капиталистическа, а другата – просоциалистическа. Той възражда марксисткия дебат за собствеността.

Свободният софтуер предлага обща собственост чрез достъп и свободно ползване на средствата за производство, което съответства на социалистическата гледна точка. Наред с него се утвърждават политики срещу социалното нера-

венство на базата на достъпа до интернет и компютър, което в съчетание със свободния софтуер дава равни възможности за участие в информационното пространство. Отвореният софтуер показва социален принос (икономически, образователен и политически). Той съкращава разходите на частни лица, компании, публични институции и може да се ползва от бедните, които имат компютри и интернет – те са свободни да ползват ресурсите на световната мрежа.

Сякаш конфликтът между леви и десни е бил разрешен след известни отстъпки от страна на частната собственост. Очевидно е обаче, че идеята за свободен софтуер не може да облагодетелства бедността под прага на притежание на интернет и компютър. Нещо повече, в глобален план икономиката продължава да генерира огромни неравенства.

Капиталистическата позиция в производството на софтуер в ИТ индустрията е добре изразена в производството на собственически софтуер. Производителите на свободен софтуер търсят възможност да печелят от него и напълно ограничителните лицензи не са приемливи за тях. Съществуват и паразитни практики, при които голяма компания купува платформа, изградена на принципа на свободния софтуер и я затваря, като продава услугата, която платформата предоставя. Всичко това създава условия да се реализира и поддържа стария бизнес модел, според който средствата за производство могат и трябва да бъдат притежавани. Всичко това налага граници върху първоначалната просоциалистическа идея за обща собственост.

Свободният софтуер гради устойчивост на капиталистическия пазар чрез компромиси и създаване на разнообразни бизнес решения за извличане на печалба. Съвместяването на елементи на просоциалистическия и прокапиталистическия подход не решава противоречията, водещи до поляризиране на бедността и богатството, затова и успехът в създаване на устойчивост е по-скоро относителен. Вероятно и самият подход да се търси отговор за влиянието на новия пазарен модел в рамките на два икономически модела – социалистически и капиталистически – също е недостатъчен за неговата оценка. Много ясно се оформя трета гледна точка към управлението и разпределението на благата в информационната епоха, която не е само социалистическа или само капиталистическа: меритократизма.

Принципът на меритократизма е дълбоко интегриран в информационното общество. Той е част от бизнес практиката, където рейтингите, измерванията и обратните връзки се прилагат стандартно и автоматизирано. Той е интегриран в системата на доброволчеството по проектите с отворен код: най-добрите получават работа и бъдеще. Той е интегриран в работата на социалните мрежи: инфлуенсърите имат инструменти за влияние в мрежата и принципът е всекиму според заслугата да генерира трафик. Интегриран е в онлайн търговията. Това е принцип, който потенциално може да бъде интегриран в много различни сфери като здравеопазването и ползването на социални услуги (Китай).

Заради присъствието, което има като част от управлението на проекти, мрежи и търговия, меритократизмът има сигурно бъдеще в информационната икономика. За бъдещето му от Азия до САЩ няма значение как се решава формата на собствеността – просоциалистически или прокапиталистически. Затова ще бъде продуктивно да се мисли как класическият дебат между капитализма и социализма ще бъде усложнен от измерването на „заслуги“, каквото и да означават те, от удобната функционалност, предоставена от дигиталните технологии в организацията на дигитализираните общества.

Литература

Hoffa, F. (2017) Who contributed the most to open source in 2017 and 2018? Let's analyze GitHub's data and find out. available at: <https://www.freecodecamp.org/news/the-top-contributors-to-github-2017-be98ab854e87/> (accessed: 15.12.2019).

Markoff, J. (2005) What the Dormouse said: How the sixties counterculture shaped the personal computer industry. Penguin Books.

Oberhaus, D. (2019) Motherboard. The Internet Was Built on the Free Labor of Open Source Developers. Is That Sustainable?, available at: https://www.vice.com/en_us/article/43zak3/the-internet-was-built-on-the-free-labor-of-open-source-developers-is-that-sustainable (accessed 15.12.2019).

Open Source Initiative, официална страница, available at: <https://opensource.org/licenses/alphabetical> (accessed 15.12.2019).

Schalit (2002). When the Open Source Movement Got in Bed with Capitalism, Ed. Joel Schalit. The Anti-capitalism Reader: Imagining a Geography of Opposition. Akashic Books.

Stallman, R. (2007, 2010, 2012, 2015, 2016) Why Open Source misses the point of Free Software, available at: <https://www.gnu.org/philosophy/open-source-misses-the-point.html> (accessed 15.12.2019).

White Source. URL: <https://resources.whitesourcesoftware.com/white-papers/the-complete-guide-for-open-source-licenses-2019> (accessed 15.12.2019).

ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА ПРИ ДЕЙНОСТТА НА БАНКИТЕ В БЪЛГАРИЯ

гл.ас. д-р Аглика Кънева,
катедра „Финанси“, УНСС,
aglika.kaneva@abv.bg

Резюме

В доклада се представят тенденциите при обема на плащанията с банкови карти. Проследяват се измененията при плащанията с ПОС терминал. Анализират се тенденциите при покупките онлайн. Изследва се дейността на fintech компаниите в България.

Ключови думи: банки, дигитализация, банкови карти, България

Summary

In this paper, tendencies of the amount of payments by bank cards have been presented. Changes in payments by point-of-sale terminals have been examined. Trends in online purchases have been analysed. Fintech companies' activities have been studied.

Key words: banks, digitalization, bank cards, Bulgaria

Тенденцията на увеличение на плащанията с банкови карти е стабилна. Също така за пръв път през 2017 г. банковите карти са се използвали по-често за плащане на ПОС, отколкото за теглене на банкомат. Развитието на плащанията през ПОС е значително в рамките на последните пет години. Трансакциите през ПОС са повече, но за по-малка средна сума на плащане. Над една четвърт от потребителите вече предпочитат да уредят плащането онлайн с банкова карта.

Бързото развитие на тази индустрия доведе и до предлагането у нас в началото на миналата година на ПОС терминали, които не са обвързани с банкови институции. При плащане с ПОС терминал трансакционната такса се заплаща от продавача, за да може да договори ниски такси с банката – оператор на ПОС, той трябва да има голям оборот. По-малките търговци обаче нямат тази възможност, поради което се появиха оператори, които се опитват да осигурят предлагане на тази ниша. Британската компания SumUp например осигурява ПОС терминали без месечна такса за обслужване срещу 1,95% разход при извършена трансакция. Българската компания MyPOS също осигурява терминали без абонамент, но при тях, както и при банките, процентът на разхода за трансакция се договаря в зависимост от обемите и типа бизнес.

Таблица 1. Показатели за плащанията с банкови карти за България през периода 2014 – 2018 г. (брой в млн.; стойност в млрд. лв.)

Показатели	2014 г.		2015 г.		2016 г.		2017 г.		2018 г.	
	Брой	Стойност	Брой	Стойност	Брой	Стойност	Брой	Стойност	Брой	Стойност
Плащания с карти	65.2	4.5	79.6	5.5	93.7	6.2	129.7	10	160.9	10.2
Картови плащания към България	51.9	3.1	62.6	3.7	72.2	4.1	101	7.3	123.1	6.7
Картови плащания към други държави	13.3	1.4	17.1	1.8	21.5	2.2	28.7	2.8	37.8	3.4
Инициирани чрез физическо терминално устройство ПОС	51.6	3.5	64.5	4.4	77.2	4.9	108	8	133.4	7.8
Инициирани дистанционно (през интернет)	13.7	1	15.2	1.1	16.5	1.3	21.8	2.1	27.5	2.4

Източник: <https://www.bnb.bg/>

От няколко години Mastercard не издава нови карти Maestro, които при изтичане се подновяват с безконтактни карти Mastercard. Картите Visa отговарят за повече от 50% от плащанията, въпреки че по брой изостават от тези на Mastercard (<https://www.capital.bg>).

Таблица 2. Показатели за плащанията за България през периода 2014 – 2018 г.

Показатели	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2017 г.	2018 г.
Карти с дебитна функция (брой в хил.)	6,286	6,206	6,280	6,406	6,189
Карти с кредитна функция (брой в хил.)	938	944	1,216	1,150	1,240
Терминални устройства АТМ в България (брой)	5,615	5,616	5,751	5,731	5,604
Терминални устройства ПОС в България (брой)	75,623	81,513	86,663	91,518	95,408

Източник: <https://www.bnb.bg/>

Безконтактната технология на плащане, която позволява по-бързо приключване на трансакцията с карта или дори плащане без карта, а с друго устройство, което има възможност за свързаност с безконтактен ПОС терминал, като например смартфон, се развива бързо. Този процес е продължителен, като много

голяма част от ПОС терминалите в България са собственост на обслужващите банки и съответно това представлява тяхна инвестиция.

Онлайн пазарът в България значително е нараснал, но делът на онлайн купувачите общо в населението остава малък в сравнение със стойностите на показателя в Европейския съюз (<https://www.euromonitor.com>). Успоредно с увеличението на онлайн купувачите нараства и броят на онлайн магазините. Тенденцията през последните години е да се закупуват по-скъпи стоки онлайн. От физическите магазини клиентите най-често купуват на изплащане мобилни телефони, домакински електроуреди и черна техника. Изборът на стоки, които се финансират с кредит при пазаруване онлайн, е сходен. Към момента делът на покупките онлайн с кредит е сравнително нисък в сравнение с този във физическите магазини, но прогнозите са той да нараства. Тенденцията към увеличение на дела на онлайн покупките налага необходимостта от по-бърз и лесен достъп до финансиране (<https://www.unicreditbulbank.bg>).

Fintech компанията с най-голям опит ePay има и най-голям оборот. Около 90% от всички наредени през платформата ѝ плащания са за погасяване на сметки към комунални оператори, останалите се разпределят между ваучери за отстъпки, преводи към легално регистрирани у нас хазартни сайтове и плащания за пътувания и резервации. Въпреки че компанията е на пазара от 15 години, отбелязва голям ръст на плащанията, който се обяснява с навлизането на мобилните плащания. ePay също така се опитва да разшири дейността си с нови платежни платформи, които например позволяват да се организират събития със споделен бюджет или продажба на билети ePayGo и Speed.Bar, с която се изпълняват покупки по време на музикални фестивали. Към момента от 4500 търговци реално около 2000 редовно използват електронните разплащания на компанията.

Българското представителство на литовската компания за електронни плащания Paysera е специализирано в осъществяването на евтини парични трансфери, като например валутните преводи в рамките на SEPA се таксуват с фиксирана сума от 0,15 евро вместо с 0,2% от прехвърляната сума, както е при голяма част от търговските банки в България. Фирмата започва дейността си в страната през 2016 г. Към момента дружеството има 1300 клиенти юридически лица и около 7000 клиенти физически лица. Компанията планира да въведе още допълнителни услуги, като например SEPA незабавни преводи, които се потвърждават в рамките на секунди и захранване на банкова сметка чрез вноска на каса. В момента това става чрез нареждане на вътрешнобанков кредит. В скандинавските държави обаче компанията майка вече използва преимуществата на новата платежна директива на Европейския съюз PSD2. Според нея и добрите практики, наложени от централната банка на Литва, не се налага клиентът да прехвърля отделно средства от банковата си сметка към сметката си в Paysera, за да извърши паричен трансфер. Вместо това Paysera директно препраща потребителя към неговото онлайн банкиране, където след въвеждане на данните за

идентификация на входа, цялата информация за паричния превод автоматично се зарежда, за да се извърши трансакцията. Това е т.нар. услуга по инициране на плащания.

Груповото финансиране ще се развива в бъдеще в Източна Европа. Докато във Великобритания за една година чрез краудфъндинг се набират на 500 млн. евро, в страните от Източна Европа се набират не повече от 2 млн. евро. От една страна, компаниите, които искат да се финансират по този начин, обикновено са новосъздадени и не са изградили доверие в инвеститорите. От друга страна, фирмите, които разбират технологията на набиране на средства, обикновено се насочват към пазари, на които е натрупан опит и се прилагат ясни регулации. Българската платформа за peer-to-peer кредитиране Iuvo е осигурила кредитиране за около 10 млн. евро и вече има клиенти от 84 страни.

Благодарение на оптимизирания процес по управление на средствата другата местна компания за групово финансиране Klear може да предложи среден лихвен процент по кредитите с 15 – 20% по-нисък от този при търговските банки. Доходността, която тези компании осигуряват на клиентите си, е между 5 и 9% и зависи от диверсификацията на инвестицията.

Народното събрание прие промени в Закона за платежните услуги и платежните системи. С тях българското законодателство се хармонизира с обновената Директива на Европейския съюз – PSD2, която регулира платежните услуги и дава възможност fintech компании да имат достъп до банкови сметки. Основните промени в директивата са насочени към създаване на благоприятни условия за развитие на нови технологии във финансовия сектор. Те следва да позволят платежните услуги да станат по-евтини, по-бързи и да има възможност за повече аналитичност, която да помага на клиентите по-добре да управляват средствата си.

До момента единствено банките имат достъп до информацията от банковите сметки на своите клиенти. Съгласно разпоредбите на Директива за платежните услуги на Европейския съюз клиентите ще могат да споделят тази информация с компании, които им предлагат по-конкурентни и по-евтини платежни услуги или отстъпки при пазаруване (Directive (EU) 2015/2366 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2015 on payment services in the internal market, amending Directives 2002/65/EC, 2009/110/EC and 2013/36/EU and Regulation (EU) No 1093/2010, and repealing Directive 2007/64/EC).

Директивата за платежните услуги на Европейския съюз въвежда два типа доставчици на платежни услуги, които имат достъп до информация от банковите сметки, могат да анализират данните за платежните операции и да съветват клиентите да управляват средствата си по-ефективно и доставчици на платежни услуги, които ще могат да иницират плащания. По този начин ще се създаде възможност клиентите да предоставят достъп до банковата си сметка на fintech компании, които извършват трансгранични преводи в пъти по-евтино в сравнение с банките. Например, ако досега потребител иска да извърши евтин трансграничен превод с fintech компания, трябва първо да прехвърли средствата в

сметка на fintech компанията, които след това се превеждат в чужбина. С новите правила fintech компания ще може да разработи продукт, който директно се свързва с банковата сметка на клиента и нарежда плащане вместо него.

Директивата за платежните услуги на Европейския съюз задължава банките да позволят на лицензирани компании да получат достъп до банковите сметки на техните клиенти. Достъпът до банковите сметки ще става единствено при изрично разрешение от страна на клиентите. Българската народна банка ще лицензира платежните институции, които извършват такъв тип услуги, и ще поддържа публични регистри за доставчиците на услуги по предоставяне на информация за банкова сметка. В Закона са записани и редица капиталови изисквания за тези дружества (Закон за платежните услуги и платежните системи).

Такъв тип услуги вероятно ще влизат в България от чужбина, тъй като местният пазар е малък и традиционен, за да се извършват подобни инвестиции. В България „Сосиете Женерал Експресбанк“ АД предлага продукт на базата на обновената платежна директива. Той е BankHub, който е наличен за потребителите, които използват smart пакет за интернет банкиране на банката. Продуктът позволява банкови сметки в различни финансови институции да се агрегират на едно място. Той не предполага нареждане на плащания, а е само с информационна цел (www.sgeb.bg/elektronno-bankirane/bank-hub).

Според регулациите при всеки проблем с плащания или блокирани средства банките следва да разполагат с разписана процедура за реагиране. На всяко оплакване от клиент следва да бъде отговорено писмено от страна на банката в рамките на 15 дни. Също така според директивата търговците и банките нямат право да таксуват плащането с карта.

Към Директивата за платежните услуги на Европейския съюз се отправят критики както от страна на банките, така и от страна на fintech компаниите. Според банките тя ги задължава да споделят информация за банковите сметки на клиенти с доставчици на услуги, които не могат да защитят тази информация, тъй като не са подложени на същите регулации като банките. Според fintech компаниите в сегашния си вариант Директивата за платежните услуги на Европейския съюз дава предимство на банките и има възможност те да ограничат споделянето на информация или да го направят прекалено скъпо.

Навлизането на нови технологии е свързано с ефекти върху някои от рисковете в дейността на банките. Две области, където е възможно fintech да е свързан с нарастване на рисковете, а не с оптимизирането или по-доброто им управление са сигурността и защитата на личните данни, и оценката на кредитния риск. Съществуват области, където fintech е възможно да повиши ефективността на финансовите институции. Те могат да оптимизират отчетността и предоставянето на данни, както и да имат положителен принос в променящата се среда на предлагане и разпространение на продукти и услуги.

Литература

Закон за платежните услуги и платежните системи.

Directive (EU) 2015/2366 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2015 on payment services in the internal market, amending Directives 2002/65/EC, 2009/110/EC and 2013/36/EU and Regulation (EU) No 1093/2010, and repealing Directive 2007/64/EC.

<https://www.bnb.bg/>

<https://www.capital.bg>

<https://www.euromonitor.com/>

<https://www.unicreditbulbank.bg>

www.sgeb.bg/elektronno-bankirane/bank-hub

ТЕХНОЛОГИЧНАТА БЕЗРАБОТИЦА И БАЗОВИЯТ ДОХОД

докторант Васос Псаропулос,
катедра „Икономически науки“, ПУ „Паусий Хилендарски“,
vpsaropulos@yahoo.com

Резюме

Бързата и многопластова дигитализация предизвиква промени, измерими както в абсолютни икономически показатели като повишаването на процента на безработицата и нарастване на неравенството, така и във възможността за удовлетворяването субективните социално-психологичните потребности на индивида, чрез труда. Напредъкът както в софтуера, така и в хардуера, създава нови блага, съставлящи съвършено нов сектор от икономиката, но наред с това и прекратява такива. Тази структурна безработица е предизвикателство към съвременните дигитални икономики, което налага преглед на познати вградени стабилизатори и способността им да се справят с интензитета на очакваните вълни от безработица вследствие от изчезването не само на конкретни професии, но и на отделни сектори и замяната им с нови. Статията представя видовете базов доход и способността им да отговорят на предизвикателствата на дигиталната икономика, предимствата пред класическите трансфери и натрупания международен опит.

Ключови думи: дигитална икономика, институционална промяна, структурна безработица, базови доходи, преразпределение, национално богатство, неравенство

Summary

The rapid and multidimensional digitalization causes changes, measurable in both absolute economic indicators such as the rising unemployment rate and inequality, as well as the subjective satisfaction of an individual's socio-psychological needs, through labor. Progress in both software and hardware creates new goods that make up a completely new sector of the economy, but it is also terminates existing ones. This structural unemployment is a challenge to today's digital economies, that calls for a review of the built-in stabilizers and their ability to address the intensity of the expected waves of unemployment as a result of the loss of not only specific professions, but entire sectors that are being replaced with new ones. The paper introduces the types of Basic Income and their ability to meet the challenges of the digital economy, their benefits and the international experience.

Key words: digital economy, institutional change, structural unemployment, basic income – the family of models under a common name, social redistribution of the national wealth, inequality

Двигател на технологичния прогрес винаги са били любопитството и леността на човека. Създаването на дигитални блага открива нова фаза на хиперективност и възможности за стабилен икономически растеж за националните икономики. Дигитализацията в този смисъл е целевият връх на последователна човешка дейност, но достигането му е едновременно примагличава перспектива и предизвикателство. За националната икономика това са структурната безработица и неравенството, а за индивида – заплахата за ключови аспекти, присъщи

на труда като удовлетворяване на потребността за личностно изграждане и социално признание, както и способността му да бъде жизнеспособен участник в икономиката. Отчитайки неизменната природа на двигателя на технологичния прогрес, отделните национални икономики трябва да намерят решение, адекватно за настоящия етап на дигитална икономика, което е едновременно икономически ефективно и социално справедливо.

„Дигиталната икономика е хиперсвързана икономика, характеризираща се с нарастваща взаимосвързаност на хора, организация и машини чрез мрежата и чрез използването на средствата на цифровите технологии, които включват: модерно производство, роботизация и автоматизация на фабриката, нови източници на данни от мобилна и повсеместна интернет връзка, облачни изчисления и други анализи на големи данни и изкуствен интелект.“ (Mundula Luigi, Auci Sabrina, 2019)

Свърхоефективността на дигиталните блага ги прави конкурентоспособни. Дигиталността означава нулеви маргинални разходи и практически неизчерпаемо производство, нулеви трансакционни разходи и достъп до световния пазар дори за микропредприятията, водещи до невиждана конкуренция.

Докато материалните блага се амортизират с времето, природата на дигиталните блага е тяхната ефикасност и ефективност да се увеличават в хода на времето и с нарастването на броя на потребителите, добавяйки към нетната им стойност. Феномен, известен като мрежов ефект. (Banton Caroline, Oct. 15, 2019)

Влиянието на технологията върху производителността, потреблението, размяната, труда, стойността и печалбата винаги е водило до трайни структурни изменения. Историята помни редица професии, при които индивидите са отстъпили на машини. Темпът на тези промени е без прецедент. (Ford Martin, 2016, chapter 2)

Световният тренд е към навлизане на дигитализацията във все повече отрасли. Бързата и многопластова дигитализация прави възможно осъществяването на редица дейности изцяло без човешка намеса. Застрашени са нискоквалифицираните работници, заети в транспорта, спедицията, строителството, индустрията за бързо хранене, както и високкоквалифицирани работници, тесни специалисти, извършващи разнородни и дори комплексни дейности. Изкуственият интелект се доказва не просто като по-ефективен, но и по-ефикасен от индивида в редица сфери.

Изкуствен интелект се използва за доставката на пратки по въздух от независими дроневи от „Амазон“ от 7 декември 2016 г. (Amazon, 2016)

Напредъкът на изкуствения интелект, постигнат чрез „дълбокото учене“, позволява откриването на заболявания и диагностициране на техния стадий по-бързо и по-успешно от квалифицирани рентгенолози с дългогодишен опит. Не само, че технологията е имунизирана от намалена работоспособност, причинена от умора и загуба на концентрация, но със своите сензори е способна да надмине границите на постижимото за биологичния индивид. (Hosny Ahmed, Parmar Chintan, Quackenbush John, Schwartz h. Lawrence, Aerts Hugo, 15.11.2019)

Разбирането и боравенето с комплексни логически конструкции, непостижими доскоро за изкуствения интелект, му позволява да анализира договори, споразумения, които със своя обем и комплексност се оказват предизвикателство за голям брой квалифицирани специалисти. Приложението „Алфалоу“ (Alpha law) опосредства обжалването на актове за административни нарушения в САЩ като анализира акта, открива пороците в него и съставя жалба, базирана на тях, и я изпраща до компетентния орган. (Ben-Ari Daniel, Frish Yael, Lazovski Adam, Eldan Uriel, & Greenbaum Dov, 2017, chapter VI.)

Както Маркс предсказва „Създаването на прекалено много полезни неща води до много ненужни хора“ (Marks, 1844). Подобно на всеки предходен етап от еволюцията на съвременните икономики, дигитализацията предизвиква крупни промени, които могат да засегнат стабилния икономически растеж. Въпреки мащабната автоматизация, пазарът, допълван от вградените стабилизатори, винаги е намирал начин, по който да се адаптира.

Освен заетостта в новите индустрии, които технологията създава, основна причина за това е значението, което трудът има за индивида – „Трудът е намиране на социална идентичност, статус и житейски смисъл“. (Thibozo Guy, 1998 цитиран в Сотирова Мария, 2006: 5)

В ера на мобилна работна сила, която трябва да се конкурира с технологията, която е не само по-ефективна, но и по-успешна, сигурността, гарантирана от правилен избор на професия, изчезва.

Докато за отделните национални икономики разработването на дигитални блага може да се окаже единствен начин за растеж, то за работната сила е промяна или дори прекратяване на настоящото обществено устройство, където удовлетворяването на естественото желание на индивида да се труди и да може да участва в икономическия живот е поставено под заплахата. По данни на Световната банка, включени в доклад на МОТ за 2016 г., две трети от заетите в развиващия се свят могат да бъдат заменени от дигитализацията. (ILO, 2017b: 19)

Познанията и уменията, необходими за включване в дигиталната икономика, са трудно и бавно усвоими в сравнение с темпа на развитието и навлизането на дигиталните блага и безработицата, която те създават. Скокът в технологиите, необходими за работа, означава квалифицирани работници да заемат неподходяща, нископлатена работа, а за нискоквалифицираните да останат без работа.

Дигитализацията означава, че нискоквалифицираната евтина работна ръка ще се превърне от сравнително предимство в недостатък. И макар дигиталните блага да са по-приложими в развити икономики с висока цена на труда и квалифицирана работна сила, необходимостта от усвояване на нови знания и придобиване на нови умения ще бъде повсеместна.

С промяната на характера на труда и замяната на множество професии, критичен елемент за създаването и улавянето на стойност в дигиталната икономика е създаването на програми за учене през целия живот, които да направят работната сила по-подготвена, по-устойчива на промени и по-адаптивна.

Задължение на правителствата, работниците и работодателите, както и на образователните институции, е да създадат ефективна и финансово адекватна система за учене през целия живот и да осигурят на младите хора подкрепа във все по-трудния преход от образование към заетост и на по-възрастните работници широки възможности, които да им позволят да останат икономически активни, докато пожелаят. „Това ще създаде общество на активност през целия живот, осигурявайки универсална социална защита от раждане до старост. Бъдещото на труда изисква силна и отговорна система за социална защита, базирана на принципите за солидарност и споделяне на риска, което подкрепя нуждите на индивидите през жизнения цикъл. Това изисква социален поднаблюдение за защита за всеки в нужда.“ (ILO, 2018a: 12). В този контекст МОТ и създава на Световен съвет за бъдещето на труда (Global Commission on the Future of Work) за разработване на система за споделяне на постигнатото от икономическия прогрес чрез универсален базов доход.

Ето защо създаването на подходяща икономическа структура чрез подходяща данъчна и социална политика е ключово, за да подпомогне прехода на работната сила в дигиталната икономика. Новите сектори създават заетост и потребление и бележат нов етап в създаването и разпределението на националното богатство. Постигнатият растеж поставя въпроса за необходимостта от тези промени.

Всяко общество е структурирано въз основа на обществен договор за това как да се разпределят благата, произведени в него. Използваните обществени ресурси са основанието за възникване на преразпределителната функция в резултат от избраната политика на правителството за това какво да се произведе в икономиката. Така ползите се споделят между всичките му членове. Когато се достигне неприемливо ниво на неравенство, правителството трябва да се намеси, за да осигури дългосрочното устойчиво развитие на икономиката и да реши пазарните провали.

Печалбата на отделния индивид/фирма се превръща в устойчив растеж за икономиката, когато е подкрепена от добри нива на икономически показатели като заетост (пазарния механизъм) или данъци и трансферни плащания (преразпределителната функция). Макар новите сектори да създават стойност, разпределението ѝ не е адекватно на приноса за създаването ѝ.

„Създаването на стойност, както за индивидите, така и за обществото, е диктувано от това как дигитализацията влияе на заетостта и на условията на работа. Докато глобалните дигитални платформи увеличават нетната си стойност, техният принос към заетостта не е толкова значим.“ (UNCTAD, 2019: 96)

Постигнатият растеж на производителността и начинът, по който индивидите създават и увеличават стойността на дигиталните блага, поставя и въпроса за разпределението на богатството, осъществявано чрез механизма на търговията на свободния пазар и на нарастващото неравенство, което предизвикват. „Технологичният прогрес е съпътстван от по-високо равнище на неравенство и по-голяма поляризация на пазара.“ (ILO, 2018: 21).

Това допълва необходимостта от институционална промяна във формата на държавна намеса, осъществявана чрез механизма на данъчното облагане и трансферните плащания.

Обичаен кандидат за разрешаване на тези проблеми, сочен от множество източници, е Базовият доход.

Добилото широка популярност понятие „базов доход“ обединява многообразието от модели, драстично различаващи се помежду си. Разграничаваме универсален базов доход, безусловен базов доход, гарантиран и гарантиран минимален базов доход и първообраза на всички тях – базов доход социален дивидент.

Валидна за всички дефиниция включва елементите трансферен платеж, основан на принципа за солидарност за устойчиво развитие и изграждане на държавата на благосъстоянието.

Различното основание за държавна намеса определя и различния кръг бенефициенти, размер, гарантираност на платежа и източници на финансиране.

Исторически бедността е първият проблем, залегнал в основата на базовия доход. Томас Мур го определя като начин за превенция на кражбите. Освен социална, това е и икономически ефективна мярка. Той сочи, че „последниците от бедността имат по-високи социални разходи от субсидията, която я предотвратява.“ (Thomas More, 1516: 43-44.) Проблем, който не е загубил своята актуалност – по данни на МОТ 300 милиона от заетите живеят в изключителна бедност. (ILO, 2018b: 8)

Проблемът се допълва от феномена „работещи бедни“. В тази дефиниция попадат заети, живеещи на прага на бедността или под него. (Marx Ive, 2012: 7) Това допълнително разклаща доверието в пазарния механизъм и осигуряване на държава на благосъстоянието, както и способността на труда да удовлетвори потребностите на съвременните индивиди. Базов доход, чиято цел е да осигури задоволяването на екзистенциалните нужди на индивида и да предотврати попадането му в на капана на бедността, характеризираме като минимален базов доход.

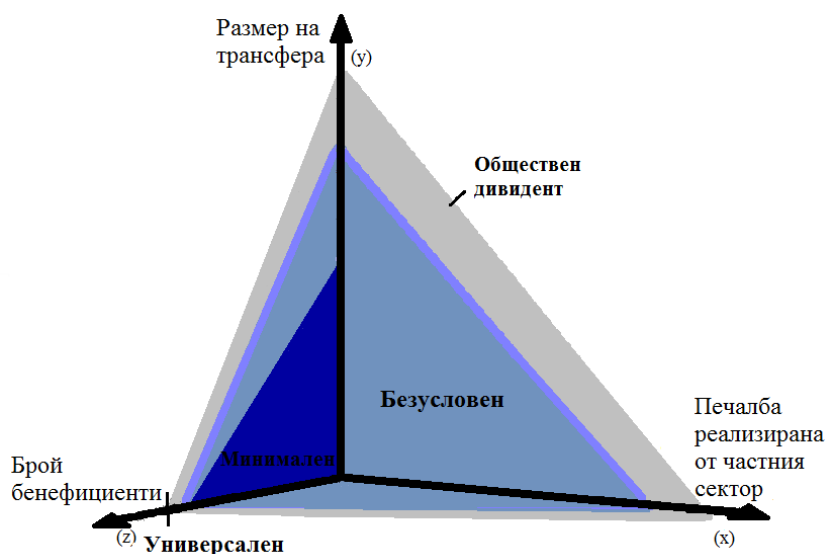
Безработицата е проблем, понастоящем адресиран от условните трансфери. Тяхна алтернатива е Безусловният базов доход. Преимуществото на базовия доход е неговата ефективност. Поддръжниците сочат парите, загубени към бюрократия, към тези, достигащи до бенефициентите, налагат необходимостта от промяна. Наред с това класическите трансфери имат недостатъка, че убиват инициативата за търсене на работа. Известно като „капан на благосъстоянието“/ „welfare trap“. За бенефициентите на трансферни платежи всеки реализиран приход означава загуба на цялата финансова помощ. (Widerquist Karl, Noguera José, Vanderborcht Yannick, Wispelaere Jurgen, 2013)

Базов доход от типа гарантиран базов доход, универсален базов доход и базов доход социален дивидент имат за цел намаляване на нарастващото неравенство. Характеризирани като най-прогресивни, тази група базови доходи възприемат дигитализацията като целеният етап на социално развитие. При тях стабилният растеж е опосредстван от намаляващите общи разходи за производст-

во. Те на свой ред означават понижаване на цените, което резултира в повишаване на стандарта за живот. Създаваната технологична безработица моделът адресира чрез трансфери, които преразпределят дохода, чрез данъци върху печалбата, постигнати от автоматизация по един от следните начини: акции и дялово участие за конкретните служители на фирмите, въвели дигитални технологии – подход, по-близък до пазарния механизъм, или на макро ниво чрез пряка държавна намеса.

В зависимост от кръга бенефициенти на този държавен трансфер отграничаваме универсален базов доход и селективен базов доход. Според времевия период на получаване на трансфера различаваме Базов доход социален дивидент, за който обикновено е характерен продължителен времеви период или временна субсидия, която да подпомогне адаптацията към дигиталната икономика до момента на стабилен растеж.

Графично типовете базов доход могат да бъдат представени по следния начин:

Използвайки оста (z) *Брой бенефициенти* бележим Универсален базов доход.

В зависимост от размера на трансфера, означен на оста (y) *Размер на трансфера* разграничаваме минималния базов доход, чиято цел е борбата с абсолютната бедност. Каквито са пилотните изследвания в Омитара, Намибия; Куантига Вело, Бразилия; Медея, Индия; Кения; Уганда; Окланд и Онтарио, Канада. Той е универсален, когато е получаван от всички резиденти на конкретната икономика. Всяко ниво преди това характеризираме като селективен базов доход.

Всяко равнище над минималния базов доход определяме като безусловен базов доход. Негова цел е не само да се избегне капана на благосъстоянието, но и да повлияе положително на относителната бедност. Базовият доход е безусловен

вен, защото надминава задоволяването на екзистенциалните нужди и следователно индивидът разполага с реалния избор дали да го потреби, или спести. Този тип базов доход е безусловен и по отношение на величината *Печалба, реализирана от частния сектор (x)*. Понастоящем няма пилотни изследвания, отговарящи на тези критерии. Условни трансфери за безработица, ненадвишаващи значително прага на бедността, неправилно са назовавани базов доход, именно проведените в Кела, Финландия с размер на трансфера 596 американски долара месечно и Ватен Ват Веркт, Нидерландия с размер на трансфера 1100 американски долара месечно.

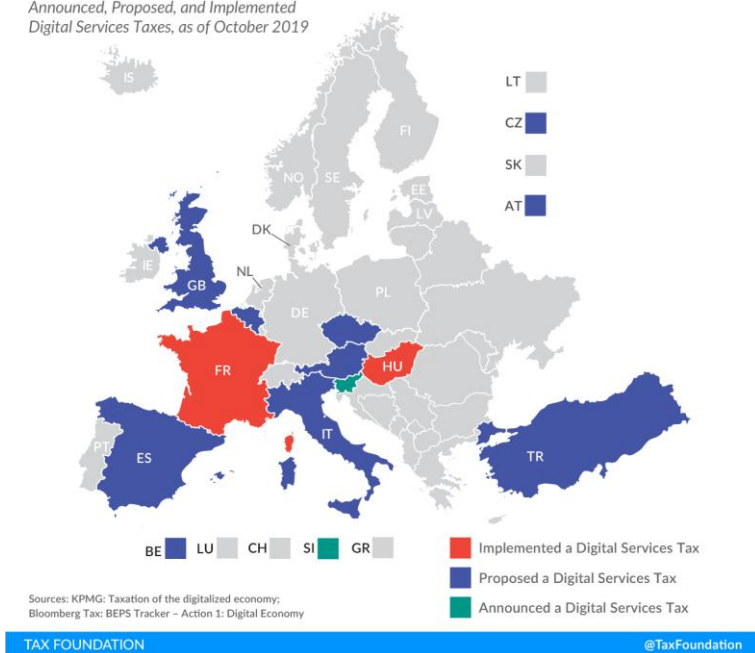
Базов доход, конструиран в съответствие с реализираните приходи от частния сектор, е първообразът на всички типове базов доход – социален дивидент. Размерът на трансфера може да надминава Минималния доход и Безусловния доход, но размерът на трансфера е обвързан с реалното състояние на икономиката. В естеството на този модел е трансферът да бъде изплащан на всички резиденти, кореспондиращо на означеното на оста (z) на равнище универсален доход. Сред множеството пилотни проучвания, които можем да характеризираме като базов доход социален дивидент, са Фондът за приходи от печалбата на казина на източните индианци чероки, функциониращ от 1996 г. в Северна Каролина, САЩ с размер на трансфера 7000 – 12 000 американски долара годишно и Перманентният фонд в Аляска, функциониращ от 1982 г. с размер на трансфера 1000 – 2000 американски долара годишно.

Независимо от различията, всички трансфери целят поддържане и развитие на работната сила. Трансферите за безработица, здравеопазване, образование, равенство и благоденствие целят да намалят трусовете в икономиката и да развият работната сила и да осигурят устойчив растеж. В тази връзка се прави и вероятно най-значимото разграничение на базовите доходи, а именно дали те са алтернатива, или надбавка на функциониращите системи за здравеопазване и социално осигуряване. Този избор трябва да бъде направен в контекста на специфични показатели на икономиката, като БВП и множеството измерители за социално благосъстояние.

Разрешаването на глобални проблеми, причинени от негативните ефекти и пазарни провали, като замърсяването на въздуха и парниковия ефект, предизвикани от начина на задоволяване на енергийните нужди, е възможно поради естеството на проблема, единствено чрез съвместни действия. Навлизането в дигиталната икономика с високи енергийни нужди прави този проблем все по-актуален. Това подхранва международен диалог за въвеждането на въглеродни данъци, приходите от които могат да бъдат използвани за разрешаване на негативните последици от дигитализацията и възможен източник за финансиране на базов доход. Пионери в областта са Великобритания, Ирландия, Австрия, Чили, Швеция, Финландия и Нова Зеландия. (Carbontaxorg)

Digital Services Taxes in Europe

Announced, Proposed, and Implemented
Digital Services Taxes, as of October 2019

Опасността от технологична безработица е добре осъзната в международен план, ето защо освен множеството законопроекти, първите дигитални данъци са факт. Франция облага дигиталния интерфейс и таргетираното рекламиране от началото на 2019 г. с дигитален данък от 3%. С праг са реализирани глобални приходи за 2019 г. от 750 милиона евро и национални приходи от 25 милиона евро. Австрия планира въвеждането на дигитални данъци от януари 2020 г., наред с Република Чехия и Италия.

Проблем е определянето на данъчното събитие. Поради нематериалния характер на благата и неяснотата около това къде е създадена стойността, компаниите лесно местят печалбите си в икономики с ниски данъчни ставки. Примери са глобални платформи като Майкрософт, чиито лицензи са в Ирландия, Пуерто Рико и Сингапур. Способността за предоставяне на услуги по интернет прави нормите по-малко ограничаващи. Най-тежък е ударът за развиващите се икономики. Правят се изчисления, че 100 милиарда данъчни приходи ежегодно се губят чрез този начин на данъчно избягване от интернационалните компании. Те разполагат с по-големи възможности за избягване на данъци от по-малките национални компании, които понасят цялото данъчно бреме. (UNCTAD, 2015c)

Достигането на настоящия етап на дигитална икономика, характеризирана от нематериални блага с нулеви маргинални разходи и оспорваща конвенционалните методи за производство, предизвиква законодателите да отговорят на новите нужди на пазара и да подпомогнат индивида в прехода към новите етапи

от социално-икономическата еволюция на националните икономики, откривайки с всеки следващ етап формите за осъществяване на подходящата държавна намеса, които да превърнат предизвикателствата в растеж и на перспективата за технологичната безработица са социално приемливо, икономически ефективно и устойчиво решение, каквото може да бъде форма на базов доход, адаптиран към специфичните нужди на конкретната национална икономика за осигуряване на конкурентна работна сила, стабилен икономически растеж, висок стандарт на живот и приемливи равнища на неравенство.

Литература

Amazon, available at: <https://www.amazon.com/Amazon-Prime-Air/b?ie=UTF8&node=8037720011>

Banton Caroline, available at: <https://www.investopedia.com/terms/n/network-effect.asp> Oct 15, 2019.

Ben-Ari Daniel, Frish Yael, Lazovski Adam, Eldan Uriel, & Greenbaum Dov, 2017, chapter VI.

Carbontaxorg, available at: <https://www.carbontax.org/where-carbon-is-taxed/>

ILO, 2017b: 19, available at: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/-cabinet/documents/publication/wcms_662410.pdf

ILO, 2018a: 12

ILO, 2018b: 21

Ford Martin, 2016, chapter 2.

Hosny Ahmed, Parmar Chintan, Quackenbush John, Schwartz h. Lawrence, Aerts Hugo.

Mundula Luigi (University of Cagliari, Italy) and Auci Sabrina (University of Palermo, Italy).

Institutional Entrepreneurship, Trust, and Regulatory Capture in the Digital Economy 2019.

Marx Karl, Economic and Philosophical Manuscripts of 1844, Human Requirements and Division of Labour Under the Rule of Private Property, available at: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1844/manuscripts/needs.htm> (accessed November 5, 2019).

Handbook on In-Work Poverty, Eds. Henning Lohmann and Ive Marx, Edward Elgar Pub, 2018.

Thomas More, Utopia 1516 (translation by Paul Turner, Harmondsworth): Penguin Classics, 1963: 43-44.

UNCTAD, Digital economy report 2019, Value creation and capture. Implications for developing countries, available at: https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/der2019_en.pdf (accessed November 5, 2019).

Widerquist Karl, Noguera José, Vanderborght Yannick, Wispelaere Jurgen, Basic Income An Anthology of Contemporary Research, Wiley-Blackwell, 2013.

ЧОВЕШКАТА ГРУПОВОСТ СИМВОЛ НА „СКРИВАМ СЕ“ ИЛИ КАК ВИРТУАЛНИЯТ ЧОВЕК СИМУЛИРА ТЕЛЕСНОСТ

докторант Илинита Маркова,
Философски факултет, ВТ „Св. св. Кирил и Методий“,
ida.markova@gmail.com

Резюме

Човешкото същество се изправя пред няколко предизвикателства: да се подчини на конформистките нагласи, да осъзнае себе си като a-moralis, да се вгледа във „вътрешната си виртуалност“ или да разбира илюзорността на собственото си битие. Изменяемостта на човешкия свят постоянно ни поднася примери за това, че човечеството сякаш не се е развило драстично бързо или драстично много и няма адекватни тълкувания на тези проблеми.

Постмодерното като търсен ефект и символ, като автопоезис, наратив и приобщеност на човека, всъщност лишава този човек от идентичността му. Постчовекът няма ясна граничност между телесно съществуване и компютърна симулация, между кибернетичен механизъм и биологичен организъм. Това е „постчовек с премахната въплътеност“.

Ключови думи: дигитален, виртуален, homo virtualis, постчовек, автопоезис, наратив и кибернаратив

Summary

The human being faces several challenges: to conform to conformist attitudes, to become conscious of itself as a-moralis, to peer at its „inner virtuality“ or to realize the illusory nature of its own being. The mutability of the human world constantly gives us examples of the fact that humanity/the human race/ has not seemed to have evolved dramatically fast or drastically much and there are no adequate interpretations of these issues.

Postmodernity, as a sought-after effect and symbol, as autopoiesis, narrative and uniting of person, actually deprives that person of its identity. Posthuman has no clear boundary between physical existence and computer simulation, between cybernetic mechanism and biological organism. This is a „posthuman with removed incarnation“.

Key words: digital, virtual, homo virtualis, postmodern person, autopoiesis, narrative and cyber-narrative

Традиционно дигиталното се свързва с натрупването на електронни бази данни, които биват събирани при сърфирането ни в интернет и обработвани чрез индуктивно-дедуктивни методи, превръщайки виртуалното пространство в постоянен източник на дигитална информация. Всички тези закономерности се свързват преди всичко с компютъра, но новите технологии позволяват все по-голяма мобилност на устройствата, осигуряващи достъп до тази информация. Компютърната виртуалност не би била възможна, ако нямаше предшестваща човешка виртуалност. Виртуалната природа на човека във философската антропология се разглежда като „вътрешното пространство“. В този контекст усетът

за „очовечаване“, който неизменно притежаваме, е резултат от притежаването на тази „виртуалност“. Човешкото същество може да си позволи да култивира благодарение на тази виртуалност. То би могло да размества пластове на собственото си битие, създавайки илюзията, че те могат да бъдат и променяни, съобразно собствените му желания. Именно преходът към „употребяване“ на вече налични „употребени“ от другите човеци пластове, провокира и желанието на човека да се обединява със себеподобните. Конформизмът не се разглежда като негатив, символ на *a-moralis*, а като позитив, лишен от телесност, но въпреки това изцяло приобщен към телесността на груповостта. В Средновековието примерите за подобно групиране са известни като корпорации или университети (което е всъщност латинския термин за организация, общност, група) – имало университет на шивачите, университет на ковачите и т.н. (Смит, 2010а:123)

Формирането на всяка група може да се постигне само ако личността надскочи собствената си „материалност“, отъждествявана с уникалността и предостави тази материалност на другите. Отказът от себе си бива възприет бързо и експлоатиран още по-бързо. Неговите проявления търсят почва в непосредственото, в константното, за да удовлетворят желанието за приобщеност.

Как става формирането на виртуална група? За целта на нашия анализ трябва да се спрем и на същността и механизмите, работещи в организационна структура, която тук ще наречем „виртуална група“. Във времето на дигитализацията на всяко битие не бива да пропускаме и възможността да се дигитализира и социалното битие в неговите разнообразни конфигурации. Съществен за виртуалното пространство остава фактът, че „в него“ човек не е сам. Тоест, ако усамотението е желан модус и критерий за интелект от гледна точка на Шопенхауеровата самота, то от гледна точка на виртуалния век то е не само вредно, но и потенциално опасно, тъй като се тълкува като причинител на депресивни състояния. Това веднага налага търсене и намиране на нова среда за споделяне, за предпазване и за информация. Напредъкът на обществото се обуславя от такава нова среда, но най-вече от развитието на техниката. Колкото по-бързи са нейните темпове на развитие, толкова по-голямо ще е производството, респ. толкова по-голяма ще е полезността. В икономически аспект например това води до срив в цените на произведеното, което наричаме символ на прогрес. (Смит, 2010б: 242)

Обичайното потребителско поведение не носи следите на емоционалното преживяване на предизвикателството от съревнованието между хората, които „омайват подобно на игра на покер или празник“. (Бодрияр, 1996а: 115)

Разглеждайки еволюцията на потреблението, бихме могли да се спрем на класическия модел на Джерами Бентам за т.нар. Паноптикум. Затворът – система за дисциплиниране (Солъв, 2010:38) и контрол. Наблюдението е централизирано, а като такова то е играло винаги голяма роля в оцеляването на властта. Модерната държава, макар и в своя идеален вид да се отличава с демократизация, също има своите централизирани и централизиращи институции. Същест-

веното в нея е, че тази централизация би могла да бъде и неформална именно защото е демократична. В дигиталното обаче ситуацията изглежда по различен начин. Постмодерната държава е децентрализирана, не защото има анархични основания, а защото е дала на гражданите си правото да се самоуправляват. И макар да е парадоксално, днес се оказва, че колкото по-децентрализирана е една общност или държава, толкова по-сериозен контрол може да упражнява тя над гражданите си. Отвъд процеса на „купувам“ остава процесът „изразходвам“, който все пак предполага съревнование и жертви, т.е. наличие на виртуална общност от равни помежду си хора и паралелно с това съществуване на „аристократична мярка на стойността“ (Бодрияр, 1996б: 115). Така демократичното се отъждествява с дигиталното, което е търсеното от масовия човек с идеята, че това го прави аристократичен. Потребителският идеал е обвързан с прагматизма, но не по формулата „полза за нас“, а като „полза за мен“. В името на потребяването стават изискуеми средствата за дисциплиниране, неминуемо обвързани със средствата за наблюдение. Така самоуправлението включва в себе си процеса на масовизация и го превръща в оръжие за потребителска удовлетвореност.

Като участник в различни групи човекът е, от една страна, централизирано регулиран, а от друга – оставен на самия себе си привидно, а в действителност – наблюдаван, но под прикритието на децентрализацията. Поставен в такава парадоксална среда човекът среща затруднения, които произлизат от „субективния фактор“ при решаване на проблеми. Проблемността произлиза не от липсата на знания за същността на проблема или на знания за поведението и предсказуемостта на човека, попаднал в провокиращи ситуации, но и от недостатъчните ни представи за онтологията на неговия вътрешен свят. (Пронин, 194 – 196) Пронин смята, че виртуалността задава идеална концепция за „виртуалния човек“, който има онтологичен статус, ключов за феноменологичното разбиране на формирането на групите. Защото в конструкцията „виртуален човек“ се включват следните елементи: виртуалната реалност на телесността, съзнанието, Азът, волята, т.е. тялото и душата на човека. Многообразието, което е характерно за отделните елементи, дава възможност за създаване и на разнообразни погледи към принципите и особеностите при формирането на групите. Тук могат да се разгледат духът на групата, колективната воля, формирането на субективната воля и т.н.

Този полионтизъм е предполагащ разглеждането на психиката като съвкупност от онтологично различни, но сводими една към друга реалности. Ще разгледаме примера, използван от Катрин Хейлз в нейната книга (Хейлз, 2005а: 9 – 11), реализиран като експеримент от Алън Тюринг.

Седиш сам в стая. Имаш два компютърни терминала. Използваш тези терминали, за да общуваш с две същества, които не можеш да видиш, намиращи се в други стаи. Използвайки своите въпроси и техните отговори, се опитваш да разбереш кое е човек и кое машина или кое е мъж и кое – жена. Едно от съществата иска да ти помогне да отгатнеш правилно. Неговата стратегия би била да от-

говаря честно на въпросите ти. Другото същество би искало да те подведе. Твоята задача е да задаваш такива въпроси, чиито отговори могат да разграничат вербалното представяне от въплътената реалност. Ако не успееш да разграничиш интелигентната машина от интелигентния човек, провалът ти доказва, че машината може да мисли.

Днес, в постмодерната визия на виртуално и реално, въплътеността на реалното се изтрива, а интелигентността се превръща в притежание на формалната манипулация на символите, т.е. на информационните структури. На база това Клод Шанън и Норберт Винер формулират определение за информация, според което тя е „същност, разграничена от субстратите, които я носят“ (Хейлз, 2005б: 9 – 11) или както допълва Хейлз „остава малка крачка до това информацията да се мисли като вид безтелесен флуид, който може да протече между различни субстрати, без да загуби смисъл или форма“. (Хейлз, 2005в: 9 – 11) Мисълта обаче има по-широк когнитивен спектър на действие от интелекта на машината, именно заради въплътеността си.

Според Хейлз (Хейлз, 2005 г., 9 – 11) тестът на Тюринг всъщност ни дава насока, свързана с това да се почувстваш „потопен“ в мрежата, изградена между твоята воля, желание и възприятия и волята, желанията и възприятията на събеседниците ти и всички онези, които като теб са част от когнитивната система. Именно това превръща човека в постчовек. В същото време на този постчовек не трябва да се гледа като на нещо онтологически изначално ново, защото идеите от миналото, свързани със същия този човек изобщо, не са престанали да съществуват. Неслучайно Ихаб Хасан в своята книга „Разчленяването на Орфей“ споделя, че „съзнанието все още е проникнато от мощните културни теории, създадени например от Дарвин, Маркс,... Ницше,... Фройд и Айнщайн. Безспорно тези теории са били преформулирани – и то неведнъж – иначе историята би се повтаряла.“ Постмодерният човек е преодоляване на елитарното влияние в модернистичното говорене. Високият стил на научния език, на научното разбиране, както и хората, притежава „воля за власт“. Както казва Ихаб Хасан „един нов термин разкрива в езика пространство за тези, които го предлагат... Битката на книгите е и екзистенциална битка срещу смъртта. Може би затова Макс Планк счита, че „човек никога не би могъл да убеди опонентите си – дори в областта на теоретичната физика! – той просто се опитва да ги надживее“. Уилям Джеймс описва същия процес не чак толкова песимистично: новостите отначало се отхвърлят като безсмислици, после се обявяват за очевидни и накрая се присвояват като лични открития от бившите си отрицатели.“ (Хасан, 1982а) Видно е, че подмяната в тълкуването и промяната в йерархията от ценности всъщност се обявяват за „мода“, от една страна, но от друга, биха могли да се обвържат с културна необходимост, приличаща много на страх. В контекста на страха (страховете) на цивилизования човек, първото и неизменно негово задължение е съобразяване с природата, защитата от нея и евентуалното и конт-

ролиране. И тук визираме не само природата като околна среда, а и природата „вътре“ в човека. Това става с механизмите на „присъединяването към...“

Чувството за безпомощност, което е предназначено да направи човешката маса все по-гъвкава и зависима от сложни функционални социални структури и детайлно да се регулира нейното приемливо поведение в крайна сметка има за цел същата тази маса да се научи да изчаква и да се подчинява. Така един период може да се възприема и като разрив и като приемственост (Хасан, 1982б).

Как става преходът от човек към постчовек? Какво го предполага и какво го провокира? Изменяемостта на човешкия свят постоянно ни поднася примери за това, че човечеството като че ли не се е развило драстично бързо или драстично много. Познанието е безкраен процес, обвързан с възможността да се разширява, навлизайки в дебрите на непознатото, но и ограничен процес, отнасяйки се до крайността на човешкия разум и пребиваване в света. Диалектичката визия за познанието ни дава сигнал, че ние бихме могли да го развиваме, но със същия ефект бихме могли и да сме в застой. Възможно е обречеността на познавателното ни начинание да ни е накарала да предпочетем застоя или в по-оптимистичния вариант – бавните темпове на познавателните процеси. Така или иначе познанието е процес на информираност. Информацията от своя страна се е превърнала в безтелесна същност, поток от импулси и сигнали, който канализирано и непрекъснато достига до своя потребител. Въплъщението вече е второстепенно. Ако културният човек на модерността е виждал смисъл в утилитарността от гледна точка на нейната роля да го издигне над другите в йерархичната стълбичка, то културният човек на постмодерността изобщо не е носител на „културата“ в нейния класически смисъл, а по-скоро е носител на масовото единство от обща воля и страсти, които формирайки квазикултура, гарантират голям брой участия. Количеството се е превърнало в критерий за качество. Именно елемент от това количество е постмодерният човек. Той не проявява интерес към „богвдъхновеното“ или „богооткровеното“, предпочита информационната системна структура пред въплътеността на философско-етическия дискурс. Това до голяма степен „развързва“ действията на постчовека. Той е свободен в своите мотиви и целъ да артикулира човека като интелигентна машина. Както твърди Хейлз, при постчовека няма ясна демаркация между телесно съществуване и компютърна симулация, между кибернетичен механизъм и биологичен организъм, между андройдска телеология и човешки цели. (Хейлз, 2005д: 15) Няма въплътен човек. Има постчовек с премахната въплътеност. Това донякъде напомня на идеите на либералния човек – той е „общ-човек“, Азът не съществува в името на универсалността, масовостта, общото. На неговото тяло се гледа като на обект за моделиране, а не като на „божествена“ природа, т.е. на хората трябва да се гледа като на същности, обработващи информация (Хейлз, 2005е: 15). Човекът вече е наблюдател на системи, който може сам да се превърне в информационно затворена система и да бъде наблюдаван.

Според Умберто Матурана и Франциско Варел системите се опират на понятието „автопоезис“, използвано в естествените науки за изследване на живите системи. Автопоезисната система сама твори елементите, от които е съставена и сама управлява собствените си операции. Може да се каже, че всеки продукт на обществото е такава система. В този смисъл това означава, че икономиката и икономическия цикъл не са изключение, но трябва да бъдат разглеждани не като отделна сфера на цивилизационна еволюция, а като паралелно развиваща се с всички други сфери. Автопоезисът в буквален смисъл предполага самопроизводство, самосътворение. Терминът е въведен през 1972 – 1973 г. „Автопоезическата машина – това е машина, организирана и определяема като единство, като мрежа от процеси на производство, чрез чиито компоненти: 1) се осъществява взаимодействие и трансформация непрекъснато регенериращи и реализиращи мрежови процеси или отношения; 2) чиито компоненти я образуват като машина, като конкретно единство в пространството, в което те, компонентите, съществуват, определяйки топологичните области на тяхната реализация като мрежа.“ (Князева, 2014, 64)

Според Никлас Луман автопоезисните системи се характеризират със: саморепродукция (сами създават елементите, от които се изграждат); самоотнасяне (операциите в тях са свързани само с други операции в тях); самоорганизация (сами организират структурите си); саморегулация (сами управляват операциите си).

Тук трябва да отбележим, че виртуалното също така самостоятелно, без външна намеса, създава своите организационни структури, регулативни механизми и системи от норми и може самостоятелно да се променя, стъпвайки на цифрови данни за всички дейности и събития, касаещи човека. Такава система не задължава, не е йерархична, защото всички нейни елементи са с еднаква необходимост за функционирането ѝ. Също като в природата. Важно е обаче, че такава система може да съществува само в най-развитите общества, защото сама по себе си автопоезисната система не е характеристика на всички системи, а етап от еволюционното им развитие. Причината е симбиотичната връзка между отделните представители в системата: развитието на един от тях, води до развитие на останалите и обратно. Обществената система се характеризира от такава операция, в хода на която се произвежда и възпроизвежда обществото и тази операция е комуникацията. По този начин под „комуникация“ Луман разбира такава операция, която има историчност, зависи от контекста на тази историчност, а не е просто регулатор на речта.

За Луман индивидуалните действия и системата от действия не са едно и също. Обединението от лица създава колективни действия и колективни ефекти. „Трябва“ не е нито субективен факт на психиката, нито обективна наличност в действителността. „Трябва“ е общо поле на осмисляне на преживявания и действия, от което се оформят личности. То е резултат от съвместно координиране. Важно е обаче, че всяка организация съществува в среда, в която се съдържат повече възможности от реализираните. Това е валидно и за човешкото общество

– в него хората не осъществяват целия си потенциал и шансове, които им предоставя средата. Обратно – човешката дейност се разглежда като напрежение между шансове, рискове, неуспехи. То изисква модели на поведение за стабилизация, образци, които да предпазват от разочарования.

Дейността на индивидите се осъществява винаги в координация с дейността на околните, поради това всеки индивид има очакване не само от моделите, но и от другите индивиди, следователно има взаимна регулация. Системата е отворена (Луман, 2008а: 41). Липсата на координация в действията води до социален хаос, което поражда необходимостта от обществен ред. Това е характерно и за елементите на автопоезисната система: те са взаимозависими и взаимосвързани (Луман, 2004, 35 – 37).

Броят и вариациите на очакванията е безкрайно число, което може да доведе до системни грешки. За да се избегне това, се прибегва до нормите. Те са надличностни и редуцират личностните очаквания. Така нормите се превръщат във факти, в абстракции за разрешаване на конкретики например в икономическата теория. Така се постига и стабилността на системата. Според Луман (Луман, 2008б: 44) нестабилната реалност е причина за съмненията за постигане на икономическо равновесие като стабилно състояние на системата. Дисбалансът може да се разглежда като почва за баланс.

Днес, стигайки до виртуалното – артефакт на постчовека, бихме могли да сложим знак на равенство между Postmodern Man и Homo Virtualis. Според Хейлз виртуалната среда е културна перцепция, която интерпретира материалните обекти чрез информационни структури, но не разглежда само като психологическо явление, а и като материализирана от технологиите. (Хейлз, 2005ж: 25) Тъй като реалният и виртуалният свят се пресичат в много точки, се появяват и много точки на подмяната на единия с другия, като местата се сменят постоянно. Това води и до чести „обърквания“ на присъстващия ту в единия, ту в другия свят виртуален човек. Разбира се, развитието на перцепциите е резултат от развитието на технологиите, но да не забравяме, че закърняването на перцептивните възможности на човека също е резултат от развитието на технологиите. В същото време развитието на идеите на свой ред е резултат от развитието на технологиите. Тази кръгова симбиоза позволява да се наблюдава всяка система в т.ч. и виртуалната не като „система отвъд“, а като „система, в която съм“. Паралелно с това се отчита и ролята на кумулативните процеси. Когато постепенно информацията като по-мобилна, по-съществена и по-гъвкава, замени материалността и това впечатление стане част от културата на индивида, то това означава, че той е във виртуалността. Става ясно, че виртуалните технологии влияят силно върху реалния живот (тук правим уговорката, че под „реален живот“ разбираме реална реалност, доколкото може да е реална тя, а не илюзия или симулация на живот).

Живеейки, човешкото същество се подчинява на закономерности от всякакъв характер. Именно това обозначава систематичността на живеенето. Виртуална-

та реалност крие в себе си потенцията на медиатор – от една страна, тя е причина да „виждаме“ присъствие, а от друга, да „виждаме“ отсъствие. В нея присъствието и отсъствието са едно и също незначително нещо. Използването на мултисензорни устройства в различни реалистични симулации подчертава все по-ярко субективната разсеяност в мрежата. Наличието на аватар подкрепя това – той съществува и не съществува едновременно. Азът е Той и не-Той. Промяната от материален субстрат към нематериална информация се отразява и на характеристиките между субекта и обекта, т.е. в промяната на посланието. И тук няма значение дали обектът е икономически, културен, политически или друг.

Едно от отчетливите явления във виртуалната реалност, без чието тълкуване не бихме могли да разберем тази реалност, е наративът. Разумът ни „казва“, че компютърната програма и субектът имат общи основи, с които си взаимодействат. Комбинацията от субективна телесност, текстово тяло и безтелесна идея дава възможност на *homo virtualis* да разбира виртуалното като реалност. Киберпространството се явява арена на колективното битие. Всеки наратив съдържа взаимовръзки между отделните елементи в него. Така кибернаративът също е изпълнен с графове, изразяващи еднакви по своята същност, но различни по своята „материалност“ идеи. Наличието на подобни структурни разклонения пресъздава потока на невроните връзки в когнитивните възможности. Наративът от реален, телесен се превръща в безтелесен също като аватара, който го „разказва“. Тази негова безтелесност позволява той да преминава през хронотопа фино, като в същото време оставя дълбока „следа“ в съзнанието. Наличието на наративи предполага наличие на „говорещ“, на „присъствие“. Преходът от говорещ към пишещ човек е бил символ на интелектуалния катарзис, преживян от човека, на неговото издигане над природата на сетивното и постигането на Аз-изказа като споделен и „оставащ“ във времето наратив. Преходът от пишещ към виртуален човек (и тук под „виртуален“ нямаме предвид *virtus* тълкуван като „добродетелен“), като че ли връща човека отново в сферата на сетивното, примитивното, онова, което бива разтълкувано първосигнално и за чието присъствие са необходими не толкова когнитивни умения, колкото инстинкти, доставящи удоволствие.

Разказвачът във виртуалното вече не е класическият „говорещ“. Той разкрива възможността разказаната история да „не се намира“ в определен топос. Тя от своя страна се състои от дигитализирани символи, които се предават от разказвача към други субекти в киберпространството. Достигането до аудиторията е под формата на закодирани съобщения, чиито смисли стават „видими“ само от познаващия кодовете. Хейлз смята, че спазвайки този принцип, не само разказвачът, но и читателят преминава през етапите слушател – читател – декодиращ. (Хейлз, 2005з:57) Защото, ако разказвачът може да се „обезтелеси“, защо читателят да не може.

Очевидно е, че ако едно безтелесно съществуващо иска да пренесе някаква дума към друго, то пренесеното не би могло да има материален характер. То

също трябва да е безтелесно и това именно е информацията. Конкретното спира да съществува, а възприемането му зависи от степента на абстрактност. Оказва се, че преносът на абстрактната информация и на информацията изобщо зависи от скоростта и обема ѝ. Както казва Норберт Винер „основната идея на информацията е съобщението ... и основният елемент на съобщението е решението.“ (Хейлз, 2005и: 60) Решенията от своя страна произвеждат нова информация и т.н. За Клод Шанън (Хейлз, 2005к: 62) информацията е стратегически избор. Това дава основание да гледаме на нея като на печеливша възможност за постигане най-често на икономически цели. Т.е. превръщаме себе си и нея в онтологически абсолюти, които не са натоварени с ценности, а с ползи, които се осмислят чрез прагматичното. Терминът „икономическо“ вече е субект и предикат едновременно, а това елиминира всички останали сфери в системата, т.е. настъпва автопоезисен дисбаланс – характеристика на примитивизма.

Литература

Бодрияр, Жан. Към критика на политическата икономия на знака. София, „Критика и хуманизъм“, 1996, стр. 240.

Князева, Елена. *Энактивизм: новая форма конструктивизма в эпистемологии*. Москва, ЦГИ Принт, 2014, стр. 500 [онлайн] shorturl.at/drIOU [преглед 28.08.2019].

Луман, Никлас. *Введение в системната теория*. София, „Критика и хуманизъм“, 2008, стр. 345.

Луман, Никлас. *Общество как социальная система*. Москва, Логос, 2004, стр. 35 – 37.

Пронин, М. А. *Биоэтика и гуманитарная экспертиза*. Выпуск 6. Москва, РАН ИФ, стр. 194 – 196.

Смит, Адам. *Богатството на народите*. София, Рата, 2010, стр. 904.

Солъв, Даниъл. *Дигиталната личност*. София, Планета 3, 2010, стр. 272.

Хасан, Ихаб. *Разчленяването на Орфей. Напред към постмодерната литература*. Ihab Habib Hassan, *The Dismemberment of Orpheus: Toward a Postmodern Literature*, 1971, 1982 (Разчленяването на Орфей: Напред към постмодерна литература) [онлайн] shorturl.at/efmG6 [преглед 01.2019].

Хейлз, Н. Катрин. *Как ние се превърнахме в постчовеци. Виртуалните тела в кибернетиката, литературата и информатиката*. София, СемаРШ, 2005, стр. 296.

ЗНАЧИМОСТ НА ЕМПАТИЯТА ЗА УСПЕШНОТО РЕАЛИЗИРАНЕ НА СОЦИАЛНО ОТГОВОРНИ ИНИЦИАТИВИ НА БИЗНЕС ОРГАНИЗАЦИЯТА В ДИГИТАЛНАТА СРЕДА

*докторант Павлета Ванкова,
катедра „Управление“, УНСС,
pvankova@abv.bg*

Резюме

Настоящият доклад представя значимостта и ефекта на човешката емпатия за успешното реализиране на социално отговорни инициативи на бизнес организацията в дигитална среда. Изследването проучва реакциите на потребителите на компаниите от гледна точка на тяхната емпатична емоция – съпричастността към доброто дело и в практически аспект представя резултатите от благотворителните дейности на организациите, комуникирани чрез ресурсите на дигиталното пространство. Целта на доклада е да докаже на базата на различни социално отговорни инициативи, провеждани в интернет, че емпатията на потребителите повлиява положително на техните реакции и поведение при вземането на решение за покупка на продукт от компанията, провеждаща тези инициативи.

В изследването се използват няколко изследователски метода, за да се проверят неговите работни хипотези. Основен теоретичен принос на изследването представляват причинно-следствените връзки между потребителската емоция – емпатия (съпричастност) и когнитивната теория. В заключението на настоящото проучване се препоръчва бизнес организациите да използват интензивно инструментариума на дигиталната среда и да прилагат маркетинг, свързан с каузата, за да намалят потребителските подозрения, че компаниите не преследват само и единствено печалбата от своята дейност, а и реализират благотворителни дейности, както и да увеличат доверието на потребителите към компаниите, провеждащи такива социално отговорни инициативи.

Ключови думи: емпатия, социално отговорни инициативи, управление на КСО, дигитални инструменти за комуникация

Summary

This report presents the importance and impact of human empathy for the successful implementation of socially responsible business organization initiatives in a digital environment. The study examines the reactions of users of companies in terms of their empathic emotion – commitment to good work and in practical terms presents the results of charitable activities of organizations communicated through the resources of the digital space. The purpose of the report is to demonstrate, on the basis of various socially responsible initiatives conducted on the Internet, that consumer empowerment positively influences their reactions and behavior when deciding to purchase a product from the company that implements those initiatives.

The study uses several research methods to test its working hypotheses. The main theoretical contribution of the study is the causal relationships between consumer emotion – empathy and cognitive theory. The conclusion of this study recommends that business organizations make intensive use of the digital environment toolkit and apply marketing related to the cause to reduce consumer suspicion that companies are not only pursuing the profits of their business, but also pursuing charitable activities, as and increase consumer confidence in companies pursuing such social responsible initiatives.

Key words: empathy, socially responsible initiatives, CSR management, digital communication tools

Увод

През изминалите две десетилетия корпоративната социална отговорност (КСО) се превърна в неделим елемент от бизнес стратегиите на организациите в различни сектори на икономическия живот. Корпоративната социална отговорност е пресечна точка между собствения интерес на компанията към постигането на максимална печалба и увеличаване стойността на своя бранд и интереса на обществото към удовлетворяване на различни нужди на неговите членове.

Когато една бизнес организация реши да има социално отговорно поведение, то тя се ангажира с извършването на редица дейности (добри дела), излизайки извън полето на нейната специфична икономическа дейност, като благотворителност, спонсорство, опазване на околната среда, разумно използване на природните ресурси и т.н. От друга страна, чрез осъществяване на социално отговорни инициативи, компаниите не само допринасят за разрешаването на определени проблеми в социален аспект, но и косвено увеличават стойността на своя бранд, като оказват позитивно влияние върху общата оценка за себе си, която получават като следствие на извършената от тях работа в посока удовлетворяване на обществения интерес.

За популяризирането на своите социално отговорни инициативи най-естествено е бизнесът да фокусира вниманието си върху най-мощния комуникационен канал на нашето съвремие и наличните дигитални инструменти като: корпоративния уебсайт, блога, социалните медии – Facebook, Instagram, Twitter, Pinterest, видеоканала Youtube, рекламните имейл кампании и дигитални платформи (мобилни приложения). Няколко са причините за този факт. На първо място това е един наистина евтин, специално за популяризиране на този тип дейности на бизнеса канал. На второ място в интернет организацията може да достигне всички (или почти всички) заинтересовани страни – служители, доставчици, потребители, държавни и общински органи и неправителствени организации и др. Третата причина е, че в интернет организацията разполага с богат арсенал от типове съдържание и от многообразни начини за достигане до различни аудитории. И четвърта (но не на последно място) причина за използване на интернет от организациите за комуникация и популяризиране на социално отговорни инициативи е интерактивността и мигновената обратна връзка от потребителите. В днешния динамичен свят компанията може да изгради благоприятен имидж и да повиши стойността на бранда си чрез проява на съпричастност и разбиране към живота на своите потребители. Емпатията влияе на потребителската преценка и подпомага компанията в нейните усилия при реализиране на успешна социално отговорна инициатива в дигиталната среда.

Докладът представя значимостта и ефекта на човешката емпатия за успешно реализиране на социално отговорни инициативи на бизнес организацията в дигиталната среда. Изследването проучва реакциите на потребителите на продуктите на компанията от гледна точка на тяхната емпатична емоция – съпри-

частността към доброто дело и в практически аспект представя резултатите на благотворителните дейности на организациите, комуникирани чрез ресурсите на дигиталното пространство. Целта на доклада е да докаже на базата на различни социално отговорни инициативи в интернет, че емпатията на потребителите повлиява положително на техните реакции и поведение при вземането на решение за покупка на продукт от компанията, провеждаща тези инициативи.

Предметът на изследване са емпатичните емоции на потребителите, а обектът – социално отговорните инициативи на компаниите.

Използваните изследователски методи са: 1) индуктивният подход – при прилагането му генералните предположения и хипотези се движат от частното към общото; 2) социологическият подход – посредством него се открояват взаимоотношенията между компаниите и потребителите, в частност потребителските емпатични емоции, които служат като опорна точка в стратегията за популяризиране на социално отговорна инициатива.

1. Значимост на човешката емпатия за успешното реализиране на социално отговорни инициативи на бизнес организацията в дигитална среда

1.1. Същност и етимология на понятието „емпатия“

Понастоящем мениджърите на бизнес организациите сякаш са обсебени от цифровите данни. Те са всичко за тях и определят решенията за дългосрочните бизнес стратегии и политики, имайки влияние върху цялостната брандингова идентичност на компанията. Нещо повече – чрез интернет тези цифрови данни правят така, че всяко събитие в живота на обикновения човек го превръща в удобна мишена за оферти за нови продукти, намаления, отстъпки, т.е. потребителят се превръща в „куче касичка“, която периодично трябва да бъде източвана чрез примамливи предложения и оферти от страна на компаниите, които присъстват и оперират в интернет. Дори се стига до там, че в момента, в който например млада жена публикува статус в социалните мрежи, че се е омъжила, бива засипвана с оферти за продукти за бебета, започва да получава по имейл ваучери за намаления от големи брандове и всякакви други подаръци. Така се стига до ситуация, в която на тази жена не ѝ се оставя възможност да се наслади на медения си месец с любимия човек, защото ѝ се напомня за следващата стъпка в живота. Вероятно голяма част от младоженците планират да имат деца, но не и веднага след сключването на брака. Те имат да изживеят прекрасни моменти заедно, да се радват на първата си семейна ваканция, да разширят професионалните си хоризонти и натрупат ценен личен опит в различни житейски ситуации заедно.

В тази примерна ситуация, човешките емоции изобщо не се вземат предвид от мениджърите на компаниите, които следят и анализират данните, които постъпват чрез различните дигитални платформи и инструменти и те решават да атакуват аудиторията чрез различни примамливи предложения и оферти. За тях

са важни числата. Определено този управленски подход, който не оставя въздух в живота на съвременните дигитални потребители, често не дава положителни резултати или дава някакъв резултат, но той е с краткосрочен характер. А основната причина за това е, че не се обръща внимание на преживяванията на хората и техните нужди, а се преследва само и единствено печалба и изгода за компанията.

Какво би станало, ако се направи точно обратното – **компанията се обогати чрез проява на съпричастност и разбиране към живота на нейните потребители и вторачването в числата на нейните мениджъри остане на заден план?**

За да се даде отговор на този въпрос, е необходимо на първо място да се знае какво представлява емпатията и как тя може да бъде използвана при популяризирането на социално отговорни инициативи.

Думата „емпатия“ не идва от психологията или от социологията, а за първи път тя бива описана като емоционална връзка на човека с изкуството през 1873 г. от германския философ Роберт Вишер. Той се опитал да впечатли професорите при защита на своя дисертационен труд, като измисля нова дума *Einfühlung*, която означава **съ-причастие, съ-преживяване** или буквално **навлизане в чувствата на някой друг**.

При задаване на търсене в „Гугъл“ с ключова дума „емпатия“ се показват 126 000 резултата, а при търсене на английски език „empathy“ резултатите са над 51 800 000. Естествено, след толкова години от първата му употреба, понятието претърпява разширение и понастоящем не се свързва само с изкуството, с връзката между хората. Съществуват много определения за емпатия, които са с различно значение, но едно от най-точните е от изследване, публикувано в електронното издание „Палиейтив Медисин“ (*Palliative Medicine*). В него е направен опит да се представят разликите между съчувствие, милост и емпатия в контекста на палиативната грижа за пациенти с тежки заболявания.

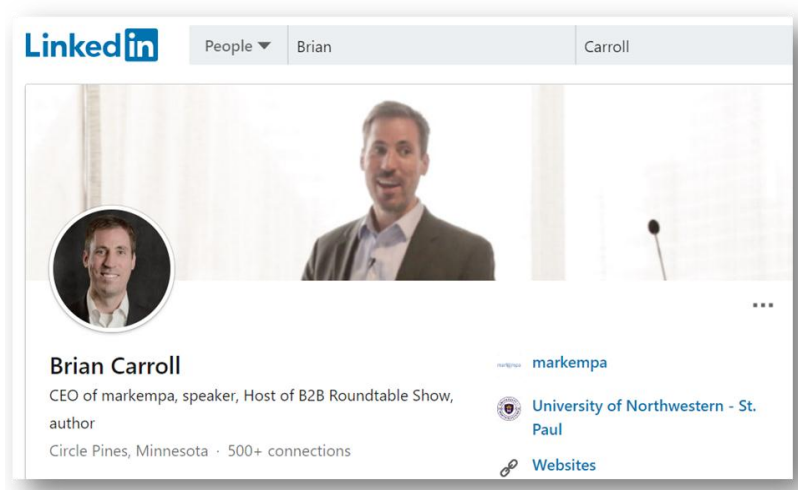
В това електронно издание за емпатията се дава определението: **„афективен отговор, който признава и се опитва да разбере страданието на човек чрез емоционален резонанс“**. В конкретната ситуация на тежко болни емпатията се откроява твърде добре от съчувствието. Тя е **акт на истинско преживяване на болката на другия човек**. От представените дефиниции, буквално емпатията означава „*да се влезе в обувките на другия, независимо дали са високи и малко убиват*“.¹

1.2. Използване на емпатията за успешното реализиране и популяризиране на социално отговорни инициативи на бизнес организацията в дигиталната среда

Защо да използваме емпатията при реализиране и популяризиране на социално отговорни инициативи на бизнес организацията в дигиталната среда?

¹ Shane Sinclair, Kate Beamer, Thomas Hack (2016) Sympathy, empathy, and compassion: A grounded theory study of palliative care patients' understandings, experiences, and preferences, Available <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0269216316663499> (accessed 17.09. 2019).

За успешното реализиране на социално отговорна инициатива на бизнес организацията в дигитална среда е необходимо мениджърите да знаят и да разбират потребителя. От тази гледна точка трябва да се следи подробно всяко действие на потребителя, за да се направи съвършената потребителска пътека (Customer Journey), което включва подробен анализ на действията на потребителя, преди да направи някаква покупка и има ли проява на емоция след това. В повечето случаи потребителят базира своето решение за покупка на конкретен продукт не на фактите, а на своите емоции. Консултантът Брайън Карол дава пояснение по този въпрос в профила си в професионалната социална мрежа LinkedIn: *„Ако попитате клиентите през какви стъпки са минали в процеса на покупка на конкретен продукт, ще видите, че те не разбират съвсем точно как вземат решения. 90% от решенията са на подсъзнателно ниво. Емоцията води, а след това потребителят оправдава покупката с логика. Тоест, колкото повече се разбира емоционалната страна от живота на потребителите на компанията, толкова по-лесно ще можете да им предложите по-добро преживяване и популяризиране на компанията“* (вж. фиг. 1).

Фиг. 1. Профил в професионалната социална мрежа LinkedIn на Брайън Карол (<https://www.linkedin.com/in/brianjcarroll/>)

В статията на Harvard Business Review „Новата наука за емоциите на клиентите“ („The New Science of Customer Emotions“) става въпрос за финансовата стойност на клиентите, които имат емоционална връзка с бранда на компанията. Според проведеното проучване те дават средно 52% повече стойност за компанията от типичните клиенти с „висока степен на удовлетвореност“. Нещо повече – процентът скача до 103 за определени продуктови категории като почи-

ващи средства за дома например. Изводът от това проучване е, че компаниите определено са използвали емпатията в двете най-важни посоки¹:

- *Навлизане по-добре в емоционалния свят на клиента;*
- *Установяване на връзка с клиента по приятен и уникален начин.*

2. Свързване на емпатията със социално отговорните инициативи на бизнес организацията в дигитална среда

Творческият директор на американската рекламна агенция Олсън – Кевин Маккеон дава есенцията за приложението на емпатията при реализиране на дигитални активности на компаниите. Според Маккеон компанията трябва да използва емпатията, за да отговори на нуждите на хората. Той съветва компаниите, че за успеха им е необходимо да правят неща, които, за да направят деня на хората по-приятен и да добавят стойност в живота им. Това ще накара хората да обикнат бранда, защото той мисли за тях. Стъпките, с които компанията ще превърне човешката емпатия във верен съюзник на бизнеса си, са:

- *Използване на човешките чувства като катализатор.*
- *Чуваемост на болката и нуждите на аудиторията на компанията.*
- *Показване на разбиране от страна на компанията към проблемите на потребителите ѝ.*
- *Решаване на проблемите чрез експертно мнение на специалистите на организацията.*

Професорът по икономика от Колумбийския университет Джон О'Шонеси оспорва твърдението, че ако компанията познава емоциите на потребителите, тя може да разчете емоционалния „сценарий“, който започва от интригуващо събитие, минава през мисълта, чувството и приключва с действието. Основният аргумент на проф. О'Шонеси е, че вземането на решение е повлияно и от ситуационни фактори.²

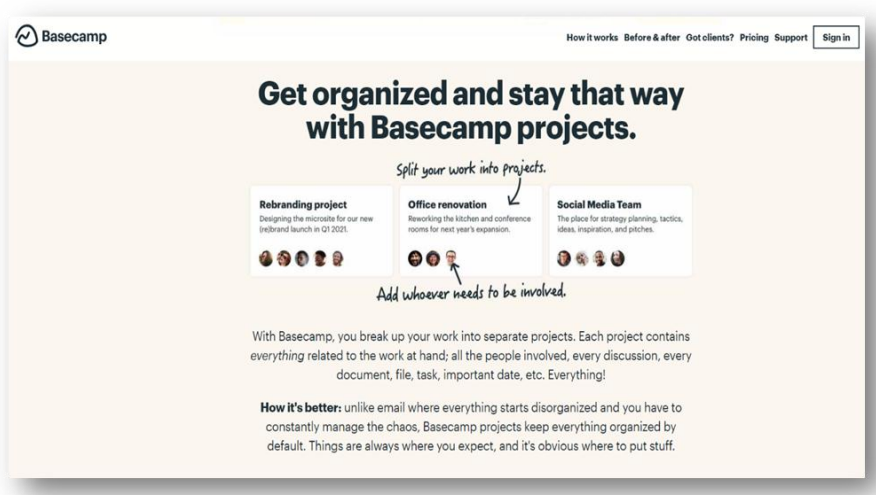
За вземането на управленски решения относно реализирането и популяризирането на социално отговорни инициативи на компанията чрез емпатията на помощ идват дигиталните технологии. Особено популярен е **софтуерът за регистриране и разпознаване на емоциите, който дава оценка на настроенията, като комбинира визуална (лице), семантична (думи) и звукова (говор) част**. Според доклад на Маркетсанд Маркетс (MarketsandMarkets) този сектор до 2021 г. ще представлява пазар за \$36 милиарда. Някои компании вече полз-

¹ Scott Magids, Alan Zorfas, Daniel Leemon (2015) The New Science of Customer Emotions, Available at: <https://hbr.org/2015/11/the-new-science-of-customer-emotions> (accessed 26.09.2019).

² O'Shaughnessy, J. (2013) Consumer Behavior: Perspectives, Findings & Explanations. Palgrave, Macmillan.

ват софтуера да тестват своите продажбени кампании, а в бъдеще това ще помага да се проверява степента на отклик на потребителите в реално време.¹

От съществено значение за свързването на емпатията със социално отговорните инициативи на бизнес организацията в дигитална среда е и аспектът по изтъкване на ползите от предложението (продукта) на компанията. Добър пример за това е дигиталната платформа за управление на проекти Basecamp (<https://basecamp.com/>). Посланието, което изпращат основателите и разработчиците е: „През миналата година Basecamp е помогнала на над 285 000 компании да завършат повече от 2 000 000 проекта.“ Това послание кореспондира с желанието на всяка фирма да успее да приключи успешно проектите си и как платформата помага да се реши този проблем. Всъщност Basecamp е нещо повече от дигитален инструмент за управление на проекти – това е по-добър начин за работа, при който екипите, които преминават към Basecamp, са по-продуктивни и по-добре организирани. Те общуват по-добре и изискват по-малко срещи. Те са далеч по-ефективни от преди време (вж. фиг. 2).

Фиг. 2. Дигиталната платформа Basecamp за управление на бизнес проекти
<https://basecamp.com>

Заклучение

Понастоящем значимостта на човешката емпатия е от особено значение за успешното реализиране на социално отговорни инициативи на бизнес организациите в дигиталната среда. Докладът отразява съпричастността към доброто дело и благотворителните дейности на организациите, комуникирани чрез ре-

¹ Доклад на Маркетсанд Маркетс (MarketsandMarkets), available at: <https://www.marketsandmarkets.com/telecom-and-IT-market-research-113.html> (accessed 26.09.2019).

сурсите на дигиталното пространство. При различните социално отговорни инициативи, провеждани в интернет, емпатията на потребителите влияе положително на техните реакции и поведение при вземането на решение за покупка на продукт от компанията, провеждаща тези инициативи. Основен принос на изследването представляват причинно-следствените връзки между потребителската емоция – емпатия (съпричастност) и когнитивната теория.

Използвайки инструментариумът на дигиталната среда на бизнес организациите, се препоръчва да използват интензивно и да прилагат маркетинг, свързан с каузата, за да намалят потребителските подозрения, че компаниите не преследват само и единствено печалбата от своята дейност, а и реализират благотворителни дейности, както и да увеличат доверието на потребителите към компаниите, провеждащи такива социално отговорни инициативи.

Литература

1. Котлър, Ф., Н. Лий. Корпоративна социална отговорност. Най-доброто за вашата компания и вашата кауза, РОЙ Комюникейшън, 2011.
2. Котлър, Ф., Н. Лий, Д. Хескил. Добри дела. Бизнесът може да се развива, докато прави добро. София, Сиела, 2011.
3. Томс, Ж., М. Стефанова. Корпоративна социална отговорност и комуникации за устойчиво развитие. София, Сиела, 2014.
4. Харизанова, М., Н. Миронова. Комуникации в управлението. София, Авангард Прима, 2008.
5. Дигитална платформа Basecamp за управление на бизнес проекти <https://basecamp.com>
6. Доклад на Маркетсанд Маркетс (MarketsandMarkets), Available at: <https://www.marketsandmarkets.com/telecom-and-IT-market-research-113.html> (accessed 26.09.2019).
7. Профил в професионалната социална мрежа LinkedIn на Брайън Карол, <https://www.linkedin.com/in/brianjcarroll/>
8. Профил в професионалната социална мрежа LinkedIn на Кевин Маккеон, <https://www.linkedin.com/in/kevinmckeon/>
9. Scott Magids, Alan Zorfas, Daniel Leemon (2015) The New Science of Customer Emotions, Available at: <https://hbr.org/2015/11/the-new-science-of-customer-emotions> (accessed 26.09.2019).
10. Shane Sinclair, Kate Beamer, Thomas F Hack (2016) Sympathy, empathy, and compassion: A grounded theory study of palliative care patients' understandings, experiences, and preferences, Available at: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0269216316663499> (accessed 17.09.2019).
11. O'Shaughnessy, J. (2013) Consumer Behavior: Perspectives, Findings & Explanations. Palgrave, Macmillan.

РОЛЯТА НА ЦИФРОВИЯ СУВЕРЕНИТЕТ КАТО СРЕДСТВО ЗА ЗАЩИТА НА РАЗВИТИЕТО НА ЦИФРОВАТА ИКОНОМИКА

*Вероника Преждарова,
Российская академия народного хозяйства
и государственной службы при президенте РФ,
veronika_prejdarova@abv.bg*

Резюме

Развитието и приложението на технологиите на Четвъртата индустриална революция и формиращият се процес на деглобализация оказват влияние и върху суверенитета на държавите. Той се явява важна негова съставляваща за функционирането както на политическото управление, така и на националната икономика в рамките на държавата.

Днес сме свидетели на развитието на многополярен свят, в който чрез засилване на цифровите и националните суверенитети държавите се борят за надмощие. Една от тези сили е Китай, който чрез своята национална политика, култура и икономика успява да изгради един силен цифров суверенитет, с помощта на който да стане до 2030 г. водеща свръхдържава на изкуствения интелект.

Ключови думи: националнодържавен суверенитет, цифров суверенитет, национална икономика, цифрова икономика, Четвърта индустриална революция

Summary

The Fourth Industrial revolution development and application of technologies and the emerging process of deglobalization influence the sovereignty of states. It is an important component of sovereignty for functioning of both political government and the national economy within the state. Modern society can witness the development of a multipolar world in which states, by reinforcing digital and national sovereignty, struggle for supremacy. One of these forces is China, which through its national politics, culture and economy, manages to build a strong digital sovereignty with the help of which, by 2030, it will become the leading superpower of artificial intelligence.

Key words: national-state sovereignty, digital sovereignty, national economy, digital economy, fourth industrial revolution

Исторически суверенитетът се развива и утвърждава след 1648 г. с подписването на Вестфалския мирен договор. Тогава теоретическите основи за суверенитета положени преди това от Жан Боден биват практически приложени в реалния политически живот на западноевропейските държави (Проданов, 1999а: 205).

Холандия, която става световен хегемон по това време, е държавата, налагаща идеята за суверенитета. В своята същност най-общо суверенитетът може да бъде интерпретиран като развитие на вътрешната сигурност и независимост на държавата, в които нямат право да се намесват други държави, както и тя няма

право да се намесва във вътрешната политика на другите държави (Проданов, 2017а: 171).

При налагането на суверенитета все още формата на държавно управление е свързана с монарха, който водещ се от определени закони взима политически решения и притежава властта като най-висш суверен на дадена територия.

Впоследствие със смяната на световния хегемон наблюдаваме и промяна във формата на суверенитета. При хегемонството на Англия по време на Първата индустриална революция част от пълномощията на суверена се делегират върху народа на съответната държава. Появяват се и първите конституции на държавите, където това е описано и узаконено.

Според конституцията на демократичната държава гражданите ѝ като суверен имат право да гласуват кой да ги представлява политически.

Така се появява национална държава, в която суверен са всички нейни поданици, които, владеейки един и същ език, религия, история култура, се идентифицират с определена нация (Проданов, 1999б: 212). Благодарение на средствата за масова информация гражданите (суверенът) се информират, за да направят своя политически избор.

По времето на Първата индустриална революция правото на избор не се притежава от всеки гражданин. Тогава имат право на глас хората, които притежават определен социален статус като например образование, имот и пол (Нанева 2008). Всеки друг гражданин, който няма този статус, съответно няма право и на глас. Така и по времето на Първата индустриална революция не само възниква огромно политическо неравенство, а и социално и икономическо между бедни и богати.

По време на прехода към Втора индустриална революция се вземат необходимите мерки по изравняването на възникналите вследствие от Първата индустриална революция социални, икономически и политически неравенства, като избираемите права се дават на всички граждани без значение какъв е техният статус.

В рамките на Втората индустриална революция се развива социалната държава, в която за суверена започват да се полагат определени грижи – развиват се синдикатите, които го защитават в работен план, отпускат се социални осигуровки и други. Социалната държава се намесва по-силно с регулации на свободния пазар, който е оставен до това време да се саморегулира чрез своята „невидима ръка“ (Кулигин, 2014: 142). Така държавата от „нощен страж“ (Мусина, 2015: 138) се превръща в активен играч, който генерира средства под формата на фискална политика чрез данъци, такси и др.

По това време светът се разделя на две части, като в първата част действат кейнсианските модели на управление, в които доминираща е идеята за социална демокрация. Тези модели на държавно управление се срещат в Западна Европа, а пък в Източна Европа и СССР и някои азиатски държави се развиват форми на държавен социализъм (Проданов, 1999в: 218).

Общото между двете форми – социална демокрация и държавен социализъм – от гледната точка на суверенитета е, че и двете се базират на теоретическите рамки в своите конституции на идеите на Ж.-Ж. Русо, в които демокрацията е водещата идея за развитие (Ебзеев, 2017а: 17 – 18).

В рамките на Втората индустриална революция технологиите, които се развиват, са радиото, двигателят с вътрешно горене, конвейерното управление на Форд и др. Тези технологии имат възможността да генерират печалба вътре в рамките на държавата чрез възможностите им да произвеждат огромно количество еднародна продукция. Държавата провежда силна протекционистка политика със силен националнодържавен суверенитет, като сама определя лихвения процент, данъците и общественото мнение на своята територия (Проданов, 2018а: 31).

С развитието на технологиите на Третата индустриална революция капиталът натрупан от времето на Втората индустриална революция започва да излиза от рамките на държавата, а общественото мнение на суверена (гражданите) започва да се формира от външни информационни източници.

Така се формира и процесът на глобализация, която с помощта на инструментите на неолиберализма освобождава от държавен контрол лихвения процент, а размерът на данъците и таксите, организацията на синдикатите, социални грижи и други елементи на държавната система, които преди това са били под държавен контрол, сега все повече стават зависими от външни субекти.

Външните субекти с пряко влияние върху националната икономика и държавния суверенитет са транснационалните корпорации, междуправителствените организации и неправителствените организации, функциониращи в рамките на държавата, но с външно финансиране (Проданов, 2018б: 41 – 43). Всички изброени субекти имат недържавен статус и с тяхна помощ, заедно с новите цифрови технологии се осъществява ерозия на националнодържавния суверенитет на държавите (Шарифов, 2009: 40).

След прехода към Третата индустриална революция и след разпада на социалната държава и СССР много от държавите променят конституциите си като в тях се залага неолибералната идея на отвореност към глобалния свят. Суверенитетът продължава своето законно съществуване в конституциите, но в условия на откритост към глобалния свят. Затова новите конституции стават един от символите за разпад на силния националнодържавен суверенитет (Ебзеев, 2017б: 19).

Технологиите на Третата индустриална революция са телевизорът, интернетът и компютърът. Те спомагат за разрушението на териториалния характер на суверенитета, утвърден от времето на Вестфалския мирен договор. Вследствие от тези технологии финансовите средства, които до преди това имат материален характер, сега се превръщат в цифрови единици, които без значение на териториалните граници напускат териториите на държавите, контролирайки се от

глобалните финансови организации като Международния валутен фонд и Световната търговска организация със седалище в САЩ и други банкови корпорации.

Характерът на икономиката също се изменя, като се превръща в икономика на знанието и информацията в рамките на развиващото се постиндустриално общество. Преимущество става интелектът на човека и затова масово се наблюдава явлението „изтичане на мозъци“ от периферните и полупериферните към развитите страни. Провеждат се политики на мултикултурализъм за привличане на евтина работна ръка от изостаналите страни (Проданов, 1999: 223).

Новите технологии също така способстват за демасификация на националния суверенитет заради диференцираната информация, постъпваща от външни източници (Проданов, 2012: 94).

Технологиите на външно влияние с помощта на социалните мрежи, блогите, търсачките и енциклопедиите в интернет пространството се нарича „цифрова дипломация“ (Зиновьева, 2013а: 213). Чрез нея се разпространяват идеите за либерална демокрация на САЩ като част от технологиите на „меката сила“ (Воронова, 2019а: 83) на Дж. Най, чиято основна цел е субектът на управление да се подчини доброволно чрез убеждение и пропаганда на културни и политически ценности, наложени от тях. По този начин, правейки своя избор, обектът на управление не осъзнава всъщност, че това, което е избрал, не съответства на неговите интереси и ценности, а – на интересите на външни сили (Воронова, 2019б: 83).

През 2010 г. в „Стратегия за национална безопасност“, публикувана от администрацията на Б. Обама, цифровото пространство се смята за ново бойно поле (Зиновьева, 2013б: 215). Цифровото бойно пространство става равно с въздушното, земното, водното и космическото пространство и използва различни технологии на меката сила, за да влияе предимно върху общественото мнение на населението, което се отразява върху националната икономика и политиката на държавата.

Например чрез влияние върху общественото мнение на гражданите, имащи суверенното право да гласуват за правителство на своята територия, става един от начините за избиране на „марионетъчни правителства“, които да изпълняват външни поръчки в собствените си държави (Воронова, 2019в).

Друг такъв способ е технологията на „цветните революции“ (Воронова, 2019г: 53), като чрез социалните мрежи успяват бързо да се организират голямо количество хора, които да свалят правителството на определена държава, което според САЩ е авторитарно и трябва да бъде заменено с демократично. Тези протестни движения се отразяват и върху икономиката на държавата, създавайки несигурност за инвеститорите.

Чрез инструментите на меката сила един, от които е цифровата дипломация САЩ успяват да въздействат върху вътрешните дела на правителствата на квазисуверенните държави в света, за да запазят световното си лидерство.

Държави като Китай, Русия, Иран и други успяват да противодействат на цифровата дипломация на САЩ, наричана още „цифров меч“ (Зорина, 2017а: 347) с изграждането на цифров суверенитет, наричан още „цифров щит“ (Зорина, 2017б: 347). По този начин правителствата на силните суверенни държави в условията на Четвърта индустриална революция успяват да противодействат на господството на САЩ.

Чрез цифровия суверенитет се провежда цензура върху съдържанието на определени сайтове, които съдържат в себе вредна за формирането на общественото мнение на гражданина информация. С помощта на образованието се формира критическо мислене сред младежите, които да се самоконтролират в цифровото пространство, а те от своя страна се явяват бъдещите специалисти, изграждащи новата цифрова национална икономика и политика на държавата (Винник, 2015).

Една от основните цели на цифровата дипломация е да се бори против тези дигитално-защитени държави, като си поставя задачите да организира протестни младежки движения и дисидентски движения против цифровия суверенитет, както и финансиране на проекти за създаване на нови технологии, с които да може да се заобиколи цензурата и да се добие достъп до забранените за страната сайтове (Зиновьева, 2013в: 214).

Цифровата дипломация се реализира не само чрез правителството на САЩ, а чрез транснационалните корпорации и неправителствените организации финансирани от тях. Те са насочени не към въздействието на политическия елит, а към манипулация на идентичността на гражданите, разпространявайки масово популярната култура, което води до разпад на националния суверенитет на държавата. Затова и в последните години наблюдаваме нарастване на националистки настроени политически вълни по света, които се борят за защита на националния си суверенитет (Зиновьева, 2013г: 222).

Всички тези фактори са признак, че в света съзрява процес на деглобализация, в който държавите се самозатварят, търсейки начин да съхранят националните си идентичности, за да могат да продължат да съществуват като национални държави (Проданов, 2017б: 19).

Сега светът е в състояние на преход от еднополярно подчинение на една глобална сила САЩ към многополярност. В този многополярен свят развитите държави се борят за надмощие помежду си, за да се възвърне отново еднополюсният модел, в който една водеща държава да определя трендовете на развитие в света.

Настоящата ситуация на самозатваряне на държавите прилича на тази от времето на Втората индустриална революция, но с тази разлика, че днес сме свидетели на Четвърта индустриална революция, в рамките на която е трудно да се запази националното богатство. Основната причина за това е, че новият ресурс, който се произвежда от технологиите на Четвъртата индустриална рево-

люция са данните, а те могат трудно да бъдат задържани на определена територия след като имат нематериален характер.

Сред основните технологии на Четвъртата индустриална революция са изкуственият интелект, 3D принтерите, интернет на нещата, роботите, квантовите компютри, супер компютрите и др. Вследствие от тяхното приложение реалният свят се подчинява на цифровия. Националните икономики се трансформират като се превръщат в цифрови (Проданов, 2018в: 47 – 48). За да се съхранят в рамките на държавата и да се развият като национални цифрови икономики им е нужен цифровия суверенитет. Той може да ги защити от хакерски и терористични атаки, което ще увеличи и доверието към тях от инвеститорите. За това се наблюдава нарастващо търсене на специалисти по киберсигурност и киберзащита както в икономиката така и в политиката (Изследование ООН: Електронно правителство, 2018: 69).

Развитите държави, които притежават цифров суверенитет на своята територия и използват в производството си технологиите на Четвъртата индустриална революция автоматизират своето производство. Благодарение на алгоритми, обработващи данните изкуствения интелект успява да функционира без необходимостта от голямо количество работна ръка (Проданов, 2018г: 51). Затова през последните години се наблюдава процес на реиндустриализация, в който корпорациите се завръщат в развитите държави, от които произлизат и образуват „циклична икономика“ (Шваб, 2016: 19).

В настояще време вследствие от процесите на цифровизация в националните икономики имаме тенденции към съкращаване на работната сила и намаляване на работните заплати за голямо количество хора, от което следва увеличаване на социалното и икономическото неравенство (Ли, 2019а: 148).

След 2016 г. в света започва да се развива цифров елит от най-богатите транснационални корпорации, които провеждат своята дейност в сферата на цифровизацията като четири от най-богатите ТНК са американски – Google, Facebook, Amazon, Microsoft, но след тях три от компаниите са китайски – Baidu, Alibaba и Tencent (Ли, 2019б: 89). Засега САЩ запазват водещите си позиции в развитието на изкуствения интелект (ИИ), като четири от водещите в тази област корпорации са американски, но на следващите три места са китайските цифрови гиганти, които по много индикатори започват да изпреварват американските корпорации (Ли, 2019в: 111).

САЩ и Китай в лицето на изброените ТНК успяват да поддържат влиянието си над света, събирайки данните на своите клиенти, а обработвайки ги те успяват да контролират поведението на хората както на пазара на потребление, така и на политическите избори.

Пример в това направление е случаят с Cambridge Analytica и използването на личните данни на потребителите на Facebook за препрограмиране на тяхното поведение на президентските избори в САЩ. В икономиката пример е как след търсене на определена стока започват да се предлагат на потребителя подобни

реклами и стоки. Тъй като политиката е подчинена на икономиката чрез икономическия империализъм, се забелязва как инструментариумите от икономиката се прилагат и върху политиката.

Данните се превръщат в новия производствен ресурс, защото служат за развитието на обучението на изкуствения интелект. Колкото повече данни се събират и обработват от него, толкова повече той се развива, самообучавайки се до момента, в който стане автономен във вземането на решения (Ли, 2019г: 134).

Китайският учен Кай-Фу Ли разделя четири вълни на изкуствения интелект (ИИ):

Първа вълна на ИИ Кай-Фу Ли нарича „ИИ на интернет“ (Ли 2019д: 111), която започва своето активно развитие през 2012 г. „ИИ на интернет“ представлява съвкупност от алгоритми, които изучават предпочитанията на потребителя в интернет, предлагайки му впоследствие подобен контент. Ефективността му зависи от количеството данни, с които в момента разполагат големите транснационални корпорации. Всяко едно харесване на определено съдържание обучава изкуствения интелект, за да може той все повече да се усъвършенства и да предлага все по-подходящ и свързан с интересите на потребителя контент.

Втора вълна на ИИ е развитието на „ИИ на бизнеса“ (Ли, 2019е: 115). ИИ използва скрити корелации, които на пръв поглед за човек може да изглеждат несвързани, но компютърът, който обработва огромни масиви от информация намира тези корелации и така взема решения и се обучава.

САЩ успешно прилагат „ИИ на бизнеса“, като събират огромни бази данни, които структурират и прилагат в областта на бизнеса чрез своите ТНК. Затова в момента те са лидери по приложението на „ИИ на бизнеса“.

Трета вълна на ИИ е „ИИ на възприятията“ (Ли, 2019ж: 121) – това е постоянното увеличаване на възможностите на ИИ да разпознава обекти от реалния свят. Например, ако преди снимките, качени в интернет, са представлявали хаотично подредена информация, то сега те не са хаотични за ИИ, а той ги разпознава и използва тази информация, за да се обучава, прониквайки все по-дълбоко в живота на хората.

Четвърта вълна на ИИ е „Автономен ИИ“ (Ли, 2019з: 131) – ИИ интегрира всички постижения на предходните три вълни като придобива възможността не само да разбира и разпознава обкръжаващия го свят, а да го изменя, взимайки самостоятелно решения.

Двата лидера в света по развитие на ИИ са САЩ и Китай, като имат различни преимущества в различните вълни на развитие на ИИ. Например в Китай трета вълна на ИИ е по-развита, а в САЩ се развиват по-добре първа, втора и четвърта. Обаче развитието на ИИ не би било възможно без поддръжката на техните правителства.

Китай успява да се развива в сферата на ИИ благодарение на своята протекционистка политика по създаване на цифров суверенитет. Затова китайците се самозатварят, изграждайки своя независима интернет мрежа, чието функциони-

ране копират от световната мрежа и така създават свой аналог на интернет и своя социална мрежа като WeeChat и други сайтове, които наподобяват съществуващите като Таобао, която има функциите на eBay и други (Ли, 2019и: 43 – 44).

Източната китайска култура още от Древността насочва хората да следват заветите на мъдреците и техния исторически пример, докато в същото време Сократ в западната култура съветва учениците си да търсят и поставят винаги под съмнение истината. В съвършеното копиране на нещата за китайците е пътят към майсторството. Това е манталитетът, върху който се гради културата на копиране.

Западът създава иновациите, а Китай успешно ги копира и прилага с голяма прецизност. Затова техните продукти се разпространяват с висока скорост по света. Това се отнася и в сферата на интернет и цифровите технологии, където Китай завзема азиатския пазар (Ли, 2019й: 39 – 40).

През 2017 г. в Китай е приет План за разработка на изкуствен интелект от ново поколение, в който са разписани множество съвети за приложението на ИИ и обозначени ориентири за развитието на Китай, стремящ се към статуса на „свръхдържава на ИИ“ (Ли 2019ж: 102). Целите са до 2020 г. Китай да стане една от силните икономики, построена на базата на ИИ, през 2025 г. да извърши фундаментални открития в сферата на ИИ, през 2030 г. да стане световен лидер на ИИ.

Благодарение на развитието на цифровия суверенитет Китай успява да съхрани и развие растежа на националната си цифрова икономика както и се стреми да стане световен хегемон до 2030 г.

Проследявайки исторически как с всеки един хегемон се изменя системата на политическо управление, а заедно с нея и формата на защита на държавите, т.е. техния суверенитет, може да направим заключението, че днес суверенитетът еволюира, като се трансформира в цифров, защитавайки цифровото политическо управление и цифровите национални икономики на държавата.

Литература

1. Нанева, Д. Политическите идеологии. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
2. Проданов, В. Глобалните промени и съдбата на България. София, Христо Ботев, 1999.
3. Проданов, В. Системни цикли и бъдещето на историята: Накъде върви светът? София, Захарий Стоянов, 2017.
4. Проданов, Х. Дигиталната икономика и бъдещето на капитализма. София. ИК – УНСС, 2018.
5. Проданов, Х. Дигиталната политика. Второ електронно издание. В. Търново. Фабер, 2012.
6. Винник, Д. В. Цифровой суверенитет: Политические и правовые режимы фильтрации данных, Философия науки, № 2 (61), 2014.

7. Воронова, О. Е. Информационно-психологическая безопасность России в условиях новых глобальных угроз. Москва, Аспект Пресс, 2019.
8. Эбзеев, Б. С. Великая российская революция: идейные истоки и конституционное устройство власти и свободы, Электоральная демократия: российский опыт, Под общей ред. Б. С. Эбзеева, Москва, РЦОИТ, 2017.
9. Зиновьева, Е. Цифровая дипломатия, международная безопасность и возможности для России, Индекс Безопасности, № 1 (104), 2013.
10. Зорина, Е. Г. Информационный суверенитет современного государства и основные инструменты его обеспечения, Известия Саратовского университета. Новая Серия. Серия: Социология. Политология, № 3 (17), 2017.
11. Кулигин, В. Д. „Невидимая рука“ Адама Смита, Университета (Государственный университет управления), № 2, 2014.
12. Ли, Кай-Фу. Сверхдержавы искусственного интеллекта. Китай, Кремниевая долина и новый мировой порядок, Манн, Иванов и Фербер, Москва.
13. Мусина, Л. М. 2015, Трансформация роли государства в экономике, Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки, № 11, 2019.
14. Организация объединенных наций. Департамент по экономическим и социальным вопросам, Исследование ООН: Электронное правительство 2018. Применение электронного правительства для формирования устойчивого и гибкого общества. Нью-Йорк, 2018.
15. Шарифов, М. Ш. Суверенная власть в киберпространстве и в сетевом пространстве, Государственно-правовые отношения. Современное право, № 6. Москва, 2009.
16. Шваб, К. Четвертая промышленная революция. Москва, Эксмо, 2016.

ЕВОЛЮЦИОННАТА КОНЦЕПЦИЯ НА ДЖЕФРИ ХОДЖСЪН ЗА ФИРМАТА

проф. д-р Пламен Чинев,
ПУ „П. Хилендарски“ и БАН,
tchipev@iki.bas.bg

Резюме

Интересът към проблемите на фирмата, породен от основополагащия труд на Р. Коуз, не стихна с развитието на неoinституционалния подход. Напротив – подлагайки го на критика, привържениците на еволюционния икономикс, възраждайки до голяма степен класическия Вебленов анализ и обогатявайки го с историческа и социална перспектива, добавиха нов, много различен подход към обекта на изследване.

Настоящият доклад прави критичен преглед на идеи и концепции върху еволюционната теория на фирмата, трансакционните разходи и фирмената еволюция, „възела на Коуз“ и др., лансирани в трудовете на Джефри Ходжсън. Подходът в концепцията на Ходжсън дава възможност теорията на Коуз да бъде разгледана в сравнителна перспектива и оценена значително по-богато, широко и многоаспектно.

Ключови думи: Роналд Коуз, Джефри Ходжсън, теория на фирмата, трансакционни разходи, еволюционна политическа икономия

Summary

The interest toward problems of the Firm generated by the founding paper of Ronald Coase has not subside with the development of the neo-institutional approach. Just the opposite, while criticizing it, the supporters of the evolutionary economists revived, to a large extent, the classical Veblen's analysis and enriching it with a historical and social perspective, added a new, very different approach to the subject.

The paper presented provides a critical overview of ideas and concepts on the evolutionary theory of the Firm – transaction costs and firm's evolution, the Coase tangle, etc., launched in some works of Jeffrey Hodgson. The Hodgson's approach allows us to consider Coase's concept and appreciate in a substantially richer and broader comparative perspective.

Key words: Ronald Coase, Jeffrey Hodgson, Theory of the Firm, Transaction costs, Evolutionary Political Economy

Поставеният от Роналд Коуз проблем за фирмата (Коуз, 2003) е развит детайлно от Оливър Уилямсън, и обособен в неoinституционализма, който има претенция за базисен, широкообхванат подход. Въпреки това, академичните търсения не спряха дотам. Подлагайки на критика този, станал вече традиционен, подход, учените, специализиращи в *еволюционния*, и по-широко – *хетеродоксалния* икономикс, прибавиха и своя принос. Възраждайки до голяма степен класическия Вебленов анализ, обогатявайки го с историческа и социална перспектива, тази школа добавя нов, много различен подход към обекта на изследване.

Представеният тук критичен преглед на концепции върху еволюционната теория на фирмата, трансакционните разходи, „възела на Коуз“ и др. идеи, развити от Джефри Ходжсън, е базиран върху поредица от статии от периода 1993 – 1998 г. и събрани по-късно в *Еволюция и институции* (Hodgson, 1999). Концепцията на Ходжсън лансира различен подход, даващ възможност теорията на Коуз да бъде разгледана в *сравнителна перспектива* и оценена значително по-богато, широко и многоаспектно.

1. Еволюционна рамка и критика на представите за „едносубектната“ фирма

Основният проблем при анализа на фирмата за Ходжсън е преодоляването на неoinституционалната рамка на анализа. Чрез верига от предпоставяния Ходжсън аргументира, че фирмата трябва да се разглежда в духа на Веблен и Комънс, изоставящ допускането за хедонистичния индивид, т.е. да се изостави представянето на фирмите, като разходно-минимизиращи единици. Тогава тяхното оптимизиращо поведение може (според него) да се приеме само като процес на еволюционна селекция.

Тази именно цел се открива практически във всеки аспект на неговия анализ на фирмата – при дефинирането ѝ, включващо и структурата, при централния проблем (или същността), и съответно при определянето на функцията ѝ. И този анализ е по необходимост критика както към Коуз, който изрично декларира, привързаността си към неокласическата парадигма, така и към Уилямсън, чийто (нео)институционален подход не излиза извън рамките на тази парадигма, а просто добавя някакви „институционални“ параметри към различните оптимизационни модели, но не променя принципната им природа.

За Джефри Ходжсън проблемът на Коуз (повторен и продължен по-нататък от Уилямсън) е *концептуалното* разграничаване между *фирма и пазар*, което Коуз показва като **необяснено** (и *необяснимо*?) от доминантната теория *алокиране* на ресурси от фирмата вместо пазара.¹

За изходна точка на своя анализ върху фирмената концепция на Коуз, Ходжсън избира малко необичайно критиката на друг автор. Фредерик Фурие развива тезата, че след като център на фирмата е *производството* (или *дистрибутирането*), и Коуз бил приел това, то тя очевидно не може да бъде алтернативна на пазара, тъй като последния не произвежда; двете категории отразяват просто различни, и несъпоставими явления (Fourie, 1989).

¹ Разграничението е доведено по-късно от Уилямсън до обявяването на *не-пазарни* (*non-market*) институции за трансакционно-разходно минимизиращи и фирмата е интерпретирана като не-пазарна институция, но ние тук ще се ограничим с възгледите на Коуз.

Ходжсън смята, че Фурие просто не разбира концепцията на Коуз¹, защото приема, че производството *винаги* предполага фирми, което не било случая на Коуз. И лансира друга версия за дебата: въпреки че управлението на производството е централно за фирмите, то невинаги изисква тяхното наличие. Затова пък фирмите винаги включват организиране и координиране на *няколко* агенти, т.е. фирмата, по същността си е *мултисубектна*. За Ходжсън, виждането на Коуз, винаги предполага организация, включваща дори и само един човек (sic!)². Съответно признава за логична тезата му, че *пазарът е* алтернативен начин за организиране на производството спрямо фирмата, защото „(и)ма поне две възможности: *или* общество от самонаети производители организирани от пазара, *или* капиталистическа фирма, организираща същия сегмент от производствена дейност чрез наемни отношения.“ (Hodgson, 1999, с. 202; *к.м. П.Ч.*). И това е главната цел на Ходжсън – прилагайки тезата си към примера на *самонаети производители*, Ходжсън твърди, че те са изключени от фирмената концепция на Коуз, докато за Фурие *самонаетият производител* е също вид *фирма* и затова спорът е безпредметен.

Като обобщение – Ходжсън прави кратко позитивно въвеждане на своето разбиране на фирмата – „...трайна производствена организация на две и повече лица. С тази дефиниция на фирмата е очевидно, че всички активни фирми се ангажират с производство, но не всяко производство въвлича фирми по необходимост.“ (Hodgson, 1999, р. 203). Това е достатъчно на Ходжсън, за да направи следващата стъпка и да заключи, че и Коуз и Уилямсън включват фирми, в които има множество субекти организирани по всякакъв начин – йерархични, дружествени, U-тип, M-тип, или каквито и да е (стига това да не е чрез пазара), но не и единичните *самонаети* производители. Трябва да отбележим, че Ходжсън смята, че Коуз (и Уилямсън) реферират главно върху *капиталистическата фирма*, която той третира (по Марксов маниер!), като институция въвличаща *наемни* отношения между работници и капиталисти.

Тази представа на дебата между Фурие и Коуз ни дава няколко интересни точки за позицията на самия Ходжсън. Още тук се вижда интересна разлика в конструирането на полярните двойки. За Ходжсън многосубектният производител (който съответства на фирмена организация) е противопоставен на индивидуалния производител, който изисква пазарна организация. Обстоятелството, че пазарната организация е представена (и наложителна) и при многосубектните фирми, въобще не е отчетено. Липсва обсъждане, дори и само като евентуал-

¹ Според Ходжсън отговорността, макар и частично, затова е на самия Коуз, който в текста си от 1937 г. бил предпоставил за център на фирмата *наемните отношения*, докато във версията от 1988 г. бил определил същността на фирмата в *организационна координация* (вж. следващия раздел за повече подробности).

² Вероятно има предвид поне един нает в нея.

ност, ситуация за производствена организация *без* пазарни отношения.¹ Това прави разбирането му за алтернативата фирма – пазар *различно, несъпоставимо*, с разбирането на Коуз, което е съществен извод от нашия анализ.

2. Критика на централния проблем и функция на фирмата у Коуз

Вторият важен момент на критика е разграничаването между *дефиниция* за фирмата и анализ на *същността (природата)* на фирмата. Ходжсън обвинява Коуз, че не очертава добре тази разлика. Въпросът е методологичен и Ходжсън му отделя значително място, затова ще приведем неговия аргумент. Дефиницията трябва да предлага определен *принцип на разграничаване*, но не непременно да представя най-важните особености на обекта (Hodgson, 1999, р. 223), което според него прави Коуз, занимавайки се, по-скоро, с *природата* (видно от самото заглавие на статията), отколкото с дефиницията ѝ. Ходжсън критикува отсъствието на ясно посочен такъв принцип. Според него първоначално Коуз е поставил отношението *наемащ/нает* като център на фирмата (Coase, 1937), но впоследствие, в ретроспекцията за 50-годишен юбилей на статията си (Coase, 1988)², се е дистанцирал от този принцип, изтъквайки, че това отношение може да е само необходимо, но не и достатъчно условие.³

Коуз цели да внуши, че същността на фирмата е в „*организационното координиране*“ (Hodgson, 1999, р. 223). Ходжсън определя това, като неисторичен подход и развива детайлно този пункт, който за него има ключово значение къде Коуз греши: така се затваря пътят за различаване на *фирма* от *пазар*. „... (Б)ез това разграничаване между контракт *наемащ/нает*, от една страна, и контрактите за *продажби и самонаемане*, от друга, фирмата сама по себе си е недиференцируема – поне в термините на Коуз – от пазара“ (Hodgson, 1999, р. 226; *к.а. П.Ч.*). И тъй като това разграничаване липсва у Коуз, *наетите* работници стават идентични със *самонаетите* агенти продаващи своите услуги. Именно тази липса на разграничение (според него) е причина Алчин и Димшиц да твърдят, че фирмата няма повече власт от пазара – „да кажеш на работника да направи нещо е същото, като да поискаш бакалина да ти продаде това, вмес-то онова нещо“ (Alchian & Demsetz, 1972; цит. по Hodgson, 1999, р. 226).

Този момент е ключов (според мен) за разбиране на разликата между логиката на Коуз и тази на Ходжсън. Ходжсън се стреми да докаже, че фирмата не включва едноличните фирми (едноличния производител; контракти за самонаемане и пр.) Нещо повече. Той смята, че това е гледната точка и на Коуз (как-

¹ Коуз напротив дискутира възможността от отпадане на тези отношения в случай на суперфирма, тъждествена с цялата икономика, но го отхвърля чрез теорията си за *размера* на фирмата.

² Вкл. и в личната им кореспонденция от 1996 г.

³ Самият Ходжсън твърди, предвид своите дефиниции, че нито е необходимо, нито е достатъчно условие (Hodgson., 1999, р. 224).

то показвахме при анализа на възгледите на Фурие) и търси подходящ критерий, който да отчете тази разлика. Такъв вижда в наличието на *наемни отношения* (наемен контракт)¹, като централна характеристика на фирмата.

Разликата между контрактите Ходжсън определя описателно донякъде противоречиво и не съвсем ясно. Подчертава, че в наемния договор наемателят получава контрол над действията на наетия, който не е типичен в договорите за продажби. И макар че посочва и изключения и неколккратно добавя, че не в контрола е същността, общо взето това е основното в неговото обяснение за разликата между договорите и оттам за наличието или отсъствието на фирма между два икономически субекта влизащи в производствени отношения.

Следващ момент от критиката на Ходжсън е насочен по същество към разбирането на Коуз за *функцията* на фирмата. Цитирайки израза, „координиране на различните фактори за производство“ (Coase, 1937, р. 388), Ходжсън критикува неокласическото „симетрично“ разглеждане на труда и капитала, игнориращо разликите помежду им. Неговото разбиране е, че трудът не е просто фактор, а е притежание на индивид, който винаги е контрактор и че производството е *създаване* (творческо), а не просто *алокирание* на ресурси (цитира места в които има преки референции в този смисъл).

Тук се усеща друга принципна разлика между неговата концепция за фирмата и тази на Коуз.

За Коуз *фирмата* е средството, механизмът, институцията за координиране на производството, на която е противопоставена другата координираща институция, другото средство, другия механизъм – *пазарът*.

За Ходжсън координиращ е „*предприемачът координатор*“, който изпълнява тази функция чрез два вида договори – със собственика на капитала, и със собственика на труда, който продава своята способност да се труди, като и капиталът и трудът се купуват и продават от „лица“. Наличието на втория тип договор е (почти) задължително, ако вземем предвид и анализа представен в предния раздел. Това е принципно различно разбиране, при което, ако продължим логиката в тази посока, можем да сведем фирмата до наличие на предприемач.

Дебатът за разликата в характеристиката на труда спрямо другите фактори има също методологически характер. Справедливостта към тезата на Коуз изисква да отчетем, че той посочва изрично (и *отстоява* с анализ!), че стои в рамките на неокласическата парадигма, което е една от главните заслуги на Коуз – последователността на неговия анализ. Ходжсън го критикува, като на места директно реферира към характеристики, като експлоатация и пр., които въобще не са вписват в тази парадигма, макар да не я отхвърля директно. Това прави критиката му проблематична, защото логическата издържаност на анализа на Коуз е проблем, различен от проблема за смяна на парадигмата.

¹ Вярно, той оставя някои уговорки, че става дума за „повечето“, за „реалните“, „съвременните“ и пр. фирми (Hodgson, 1999, pp. 223 – 224), но не ги въвежда в анализа си.

В крайна сметка обаче важният извод е другаде. Закрепването на координиращата функция в производствения процес към предприемача отрича такава функция на фирмата! А това е основният белег, който използва Коуз – *алокацията на ресурсите* в хода на производството за да постулира, както разликата ѝ спрямо пазара, така и причината за съществуването ѝ. Това отново прави двата подхода и на Коуз, и на Ходжсън несъпоставими. В смисъла на настоящия доклад това отклонява посоката на търсене на Ходжсън встрани от постановката на Коуз, което не значи че лансираната от него хипотеза за фирмата е невярна или пък, че ние не я приемаме.

3. Концепция на Ходжсън за капиталистическата фирма

При изграждането на собствена концепция за фирмата Джефри Ходжсън изхожда от принципа, че основният проблем на неокласическия анализ е опитът да изгради надисторична картина за икономиката. Без да навлизаме в тази важна, но странична за нашия проблем дискусия, ще отбележим, че той обосновава това с два принципа. *Първият*, чертите на конкретна социално-икономическа система не могат да бъдат анализирани изцяло от концепции извлечени от същата система – нужно е да се ползват и идеи с по-широка приложимост – говорейки за капитализма е необходимо да го съотнасяме с други системи. *Вторият*, обратно на първия, не позволява анализът да се прави само в универсални понятия, защото иначе губи връзка с реалността, както е с неокласическите аксиоми от рода на „избор, полезност и оскъдност“ (Hodgson, 1999, p. 231). Така той обосновава избора на изходна точка – *капиталистическата фирма*, която изгражда икономическата система през последните двеста години, за която са характерни: наемни отношения, при това, с работник под контрол на капиталиста; труд и продукта на този труд принадлежащи на капиталиста; дейност насочена към продажби и печалба. Комбинирайки трите белега Ходжсън заключава, че фирмата: предполага наемни отношения и частна собственост, изключва едноличните и кооперативните форми, и запазва правата над остатъчния доход за капиталистите (*residual claimants*). Тази дефиниция според него има формални, правни, културни и информационни аспекти. И поради това, че съвременната фирма в повечето случаи е инкорпорирана, може да включва и институции освен индивидите чрез концепцията за „юридическото лице“.

В крайна сметка Ходжсън постулира, че капиталистическата фирма включва всички, организации, които отговарят на посочените характеристики – произвеждат стоки и ги продават, имат наемни отношения (дори и в случай на само един нает¹), при това от „марксов“ тип с отчужден от работника труд, който е притежание на капиталиста, като остатъчен доход.

¹ Но добавя той, ако тя стигне до екстремна форма и не остави нито един работник или мениджър по наемен договор, тя престава да бъде капиталистическа (Hodgson, 1999, p. 233).

Веднага става очевидно, че са налице и други производствени единици, които или не продават продукта си (благотворителни) или наемните отношения са от „немарксов“ тип (кооперативи¹; самонаети; стопанства с робски труд) или не продават продукта си (домакинства, самодостатъчни селски структури) и пр. Така Ходжсън се изправя пред необходимостта да въведе един *втори, по-широк* критерий, спрямо който капиталистическата фирма ще се яви като подсистема. Тук е нужно да добавим, че Ходжсън не разглежда дефиницията на Коуз, в този по-широк смисъл, а обратното, смята я несъвършена, защото докато визирала капиталистическата фирма, изпускала важни нейни характеристики.

В крайна сметка Ходжсън лансира два критерия, един историческо-специфичен и втори – обхващащ всички типове на производителни организации.

4. Широка дефиниция, предложена от Джефри Ходжсън

Подходът на Ходжсън е определено аналитичен, като той опитва да въведе идея за това какво е фирма и ясно заявява, че такива невинаги и навсякъде в историята съществуват, просто защото в някои общества, напр. за ловците в праисторическите, отсъстват белезите, чрез които да отграничим дейността им от която и да е друга дейност. Затова подхода, който той предлага, е идентификация на широк кръг обекти, чрез определени *есенциални атрибути*, сред който след това чрез субкатегоризация да определим специфични типове. Тези атрибути трябва да предполагат социално-икономически системи, имащи: 1) развита индивидуална или групова собственост с добре дефинирани договори и права на собственост, позволяваща *купуване* и *продаване*; 2) правна система, разпознаваща „юридически лица“, които правят трансакции и имат свобода за решение и избор; 3) субекти, можещи да влизат в договори с други такива.

Исторически тези атрибути предполагат общества с държава, бранеща собствеността, регулираща договорите и решаваща диспутите. И Ходжсън сочи като такива наследилите системата на римското право общества в Италия, от XII в. насетне с характерната средновековна семейна фирма (Hodgson, 1999, p. 236).

Ходжсън отхвърля няколко популярни алтернативни определения за фирмата. Например, че фирмата не може да се сведе до „активите които притежава“ (Grossman & Hart, 1986), защото, ако консорциум от собственици отдават капитала си под наем за производство на екип от мениджъри и наетите от тях, то *последните са* фирмата, понеже *са* собственици на продукта. Отхвърля и друго широко разпространено разбиране, че фирмата е „*мрежа от взаимни договори* между индивиди ... с цел за ефективно организиране на производството“

¹ Твърди, че Маркс ги е отделил изрично, но социално-икономическата характеристика на кооперацията е далеч по-сложна, ако си припомним знаменитата фраза на Ленин, че в условията на частна собственост върху средствата на производство кооперацията на всяка крачка ражда капитализъм.

(Furobotn & Richter, 1997; цит. по Hodgson, 1999, p. 237), защото не можем да ги разграничим, определяйки първото, като частен случай на второто. Това може да стане само ако припознаем фирмата за самостоятелно юридическо лице, способно да се договаря с другите чрез мрежи, пазари или другояче.

Ходжсъновата широка дефиниция характеризира фирмата и като *организация*. Последната предполага също власт и контрол, а присъщите ѝ черти включват: множественост на субектите в нея, суверенитет и верига на подчинение. Така Ходжсън отново, макар и по-друг път, изключва едноличните субекти от кръга на фирмите, защото ги приема за *не-организации*. В същото време чрез организациите изключва и възможността за пазарни отношения вътре във фирмата. Ако такива са налице между отделни дивизии във фирмата (със съответните им счетоводство и профитцентрове), то критерият за тяхното дефиниране е наличието на *отделен* правен статус, като „юридически лица“ и тези дивизии са фирми, независимо, че са юридически притежавани и подчинени на други компании (Hodgson, 1999, p. 237).

В крайна сметка Ходжсън предлага сложна и пространна дефиниция: *„Фирмата се определя като интегрирана и трайна организация от хора и други активи, действаща, гласно или не, като „юридическо лице“, създадена да произвежда стоки или услуги, с възможности да ги продава или отдава на клиенти, и с асоциирани, признати законни корпоративни права и задължения. Тези корпоративни права включват право на законно притежание на стоките като собственост, преди да се разменят и право на законно получаване на договорно възнаграждение за услугите. Корпоративните юридически отговорности могат да възникнат при производството или предоставянето на тези стоки или услуги“* (Hodgson, 1999, p. 238).

В крайна сметка различните видове производствени структури се разгръщат като концентрични кръгове съгласно определени белези, централният – е зает от *капиталистическата фирма*, а всеки следващ, включва предишният, но е допълнен и от структури, които не притежават всички белези на предишния. Индивидуалните производители са в най-външния кръг, защото се приемат не само като *не-фирми*, но дори и като *не-организации*.

Очевидно е, че подобна сложна и разгърната дефиниция изисква множество квалификации, допълнения и изключения, за които мястото и поставената цел не позволяват да ги представим тук детайлно.¹ Капиталистическата фирма е субкатегория на фирмите, при която са налице и допълнителни изисквания. В същото време домакинството не е фирма, защото в него никой не притежава продукта гледане на деца или пък не е притежател на домакинството, като цяло и дохода го получава (типично) индивидът, а не домакинството, макар то да се грижи за индивида. Обратното – услугите на публичните училища и болници са притежание на тях, а не на докторите и затова те са фирми и пр. и пр.

¹ Самият Ходжсън реферира към друг свой труд за подробности (Hodgson, 1988).

Тези квалификации могат да продължат доста дълго на практика, тъй като почти за всяка по-необичайна, или по-сложна единица могат да възникнат много въпроси.

Макар и косвено, Ходжсън още веднъж засяга въпроса за съотнасянето на неговата теория с концепцията на Коуз. Изхождайки от предпоставката си, за историчност на категорията фирма, той утвърждава, че обществата, в които тази дефиниция е релевантна са достатъчно сложни и могат да предложат и *алтернативни* производствени подредби, т.е. организиране на производство извън фирмите. Според него, тъй като дефиницията, предложена от него, изисква фирмата да е собственик на своя продукт, това изключва индивидуалните покупки и продажби на полуготови продукти вътре във фирмата. „(Ф)ирмата сама по себе си не може да е организирана като пазар дори да се случват някакви вътрешни трансфери. Но нищо не пречи принципно на разтварянето (*dissolution*) на фирмата, и заместването ѝ от пазар на самонаети производители – знаменития мислен експеримент на Коуз в есето му през 1937 г. (Hodgson, 1999, p. 239).

Ако опитаме да направим извод – за Ходжсън фирмата (т.е. многосубектната структура), е нормалното състояние на производството, възникнало още в XII век и носещо отличителните характеристика на капиталистическата фирма. Останалите видове фирми или парафирмени структури се появяват по-скоро като някакви особени структури, задоволяващи някакви специфики било в продукта, било в организацията и пр. Пазарът не е универсална, противопоставена винаги на фирмата на институция, а е по-скоро частен случай, при който фирмите са се разпадали и са позволили на индивидуалните производители да разменят продуктите си непосредствено. Нещо повече, той заявява и че пазарът всъщност „избледнява“ и че е по-добре да се използва по-общият термин размяна, в който освен чист трансфер на стоки и услуги, се отразяват и определени отношения на собственост. Така между съвременните фирми протичат комплексни обвързани размени, които понякога водят до по-слабо изразени трансакции и отношения на взаимно доверие и ангажираност. Така според Ходжсън границите между фирма и размяна стават *избледнели и разкаляни*.

Независимо от „разкаляната“ действителност обаче Ходжсън настоява да бъде запазена „концептуалната разлика“ между двете категории като „идеални типове“, в рамките на които въпросите поставени от Коуз и Уилямсън остават валидни – още повече, че модерната социално икономическа система, според него не е достигнала до точката на тяхното отричане.

5. Ходжсън и концепцията за „трансакционните разходи“

Критикувайки концепцията за фирмата, Ходжсън критикува и самата концепция за *трансакционни разходи* (TP)¹, които и за Коуз, и за Уилямсън са реалното основание на нейното съществуване. Определяйки ги като „неясни“, той цитира едни от най-язвителните мнения по въпроса: Фишер заявява, че „почти всичко може да бъде рационализирано чрез привикване на удобно специфицирани трансакционни разходи“ (Fischer, 1977, п. 5). А Далман направо определя *трансакционните разходи* като „все-поглъщаща фраза“ (Dahlman, 1979, р. 144) и посочва, че математическата им интерпретация в икономикса като процент над стойността на разменяните стоки не ги отличава съществено от транспортните разходи.

По важна обаче е критиката му за същността на тези разходи. Най-напред отхвърля възможността те да бъдат сведени до липса на информация, било за сделки, било за договаряне или до изпълнение на сделките. При това доста логично – опитите информацията да бъде разгледана като всеки друг разход се сблъскват с невъзможност за оценка в смисъла на неокласическата парадигма, просто защото не може да се оцени пределната възвращаемост на нещо, което липсва. А и няма причини набавянето на информация да изисква наличие на фирмена организация. В доказателство Ходжсън предлага отново модела на *самонаети индивидуални агенти* търгуващи си полуфабрикати един с друг и оптимизиращи всеки поотделно необходимите му разходи за информация. В тази ситуация той допуска, че е възможно да се постигне *икономизиране* на тези разходи чрез организиране на производителите под шапката на някаква институция, но последната въобще не е необходимо да бъде фирма, а – форма на асоциация, събираща необходимата *за всички* информация. И дори предполага, че тази асоциация може да договори различните видове информация с различни субекти – маркетингови агенти, консултанти и пр., но при всички случаи от името на никакви съюзи (syndicates) на независимите, т.е. неинкорпорирани производители. Макар според Ходжсън проблемите да са доста по-комплицирани, дори и това е достатъчно да се отхвърли необходимостта, ако *трансакционните разходи* се свеждат до информация, това да води до непременно възникване на фирмата, като инструмент за минимизацията им.

Що се отнася до свързването на трансакционните разходи с неопределеността, Ходжсън я разглежда в духа на класическата дихотомия на Найт (Knight, 1921), като представяща *риск* и *неопределеност*. Съответно заключава, че „*вероятностният риск*“, определен още като „параметрична“ неопределеност, не би могъл да обясни фирмата.

¹ При Коуз те се наричат *маркетингови* и едва по-късно е формиран съвременният термин.

Единствената възможност за такава причинност той вижда при наличието на „истинска“ или *радикална* неопределеност, която понякога дори се определя като „неопределеност на Нйт“ в смисъл на пълно отсъствие на информация за възможен изход или настъпване на дадено събитие. В този случай трансакционните разходи могат или не да останат като междинен момент в дебата, но (и Ходжсън подчертава това) *радикалната* „неопределеност е необходимата (но не и достатъчна) концепция за обясняване на какъвто и да е вид фирма“ (Hodgson, 1999, p. 207).

С това Ходжсън обобщава, че идеята за *минимизация на трансакционните разходи* няма пряка връзка с възникването на фирмата, а проблемът трябва да се търси в неопределеността на стопанските процеси, макар и тя да не е крайна изчерпателна причина.

Заклучение

Анализът на концепцията на Джефри Ходжсън за определянето, същността, функциите и причините за съществуване на фирмата показва няколко важни извода. Преди всичко това е опит за преодоляване на неокласическата концепция и включва преразглеждане не само на разбирането, че фирмата е разходно-минимизираща единица, но и разбирането за нейната алтернативност спрямо пазара и не последно място, че трансакционните разходи не са универсалната причина за нейното съществуване.

Важна особеност е, че анализът е извършен в задочен диалог с теорията на Роналд Коуз, което има двойко значение. От една страна, Ходжсън стъпва върху най-последователния, цялостен и непротиворечив анализ за теорията на фирмата, което му придава значителна стойност. От друга, валидира тази стойност и за самата теория на Коуз, която запазва значимостта си независимо от критиките.

Вглеждането в аргументите потвърждава това – независимо постоянното рефериране към тезата на Коуз, двете концепции са теоретично и методологично несъпоставими. На ясения и еднозначен критерий на Коуз Ходжсън противопоставя сложен многоаспектен критерий, който довежда до дълга, описателна дефиниция с множество уточнени квалификации и пр. в *тесен* и *широк* смисъл, което не способства за оперативното му използване в други области на теорията. Това дава отражение и на третирането на *пазара* като икономическа категория, както и на съпоставката на двете категории в тяхното институционално значение. В крайна сметка е трудно да се приеме, че анализът на Ходжсън успява да преодолее теорията на Коуз и да се субстанциира, като базисна теория за фирмата.

Литература

Коуз, Р. Природата на фирмата. *Икономическа мисъл*, кн. 3, 2003, с. 32 – 49.

Чипев, П. За мястото на собствеността в системата на производствените отношения, *Философска мисъл*, кн. 12, 1988, стр. 10 – 17.

Coase, R. H. (1988) The nature of the firm: Origin, pp. 34 – 47, in: Williamson, O., & Winter, S. (1993) *The nature of the firm: origins, evolution, and development*. Oxford University Press.

Dahlman, C. (1979) The problem of externality, *Journal of Law and Economics*, 22 (1), April, 141 – 162.

Fisher, S. (1977) Long-Term Contracting, Sticky Prices, and Monetary policy: Comment. *Journal of Monetary Economics*, 3(3), 317 – 323.

Fourie, F. (1989) The nature of Firms and Markets: Do Transactions Approaches Help?, *South African Journal of Economics*, 57(2), 142 – 60.

Grossman, S. J., & Hart, O. D. (1986) The Costs and Benefits of Ownership: A Theory of Vertical and Lateral Integration. *Journal of Political Economy*, 94(4), 691 – 719.

Hodgson, G. M. (1988) *Economics and Institutions: A Manifesto for a Modern Institutional Economics*. Cambridge: Polity.

Hodgson, G. M. (1999) *Evolution and Institutions* (1 Ed edition). Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA: Edward Elgar Pub.

ДИГИТАЛИЗАЦИЯ НА ОБРАЗОВАНИЕТО В БЪЛГАРИЯ

*магистър Гергана Костурска,
катедра „Политическа икономия“, УНСС,
gergana_kosturska@abv.bg*

Резюме

Дигитализацията води до бързи промени в образователната област. Интернет вече е основният механизъм, чрез който студентите събират, разпространяват идеи и търсят икономически възможности. Без необходимите услуги за поддръжка на съответните приложения образователните институции няма да могат да посрещнат нуждите на учениците за бързи, сигурни и винаги достъпни знания и информация. Основен проблем е липсата на средства за модернизация в учебните заведения. Наличните педагози имат нужда от повишаване на квалификацията, от обучения за използване на информационни и комуникационни технологии в преподаването. Съвременното българско училище трябва да следва развитието на технологиите и да се адаптира към тях. Именно използването на новите технологии с активното участие на учениците оказват положително влияние върху способността им за свързване на теоретични знания с решаването на практически проблеми.

Ключови думи: дигитализация, училища, образование, технологии, информация, модернизация

Summary

Digitalization is bringing about sweeping changes in the education sector. The Internet is now the principal enabling mechanism by which students assemble, spread ideas and look for economic opportunities. Without the necessary services to support applications, education institutions will not be able to meet the students' needs for fast, secure and always available apps and information. The main problem is the lack of funds for modernization of schools. Available teachers need continuous training in the use of information and communication technologies in teaching. The modern Bulgarian school should follow the development of technologies and adapt to them. The use of new technologies with the active participation of students has a positive impact on their ability to relate theoretical knowledge to problem solving.

Key words: digitalization, schools, education, technologies, information, modernization

Увод

Дигитализацията все повече оформя и променя живота и работата на хората по света. Училищата са централно място на образованието и затова младите хора трябва да придобият знанията и уменията, за да отразяват и да могат да разчитат на сигурна информационна база в живота си.

Обществото и икономиката стават все по-дигитални. Междувременно дигитализацията обхваща почти всички области на живота. Следователно цифровото образование се разглежда като основна предпоставка – особено в професионалния живот.

Не само уменията, които могат да бъдат полезни в ежедневието, посредничат в дигиталното образование. От операционните системи до ИТ, управлението и сигурността, до телекомуникациите, анализа на данните и сътрудничеството има голямо разнообразие от възможности за обучение.

Дигиталният свят засяга всички – млади и стари. Следователно дигиталното образование е интересно за всички. По-специално младите хора могат да се възползват от обучение в областта на дигитализацията, тъй като бъдещите възможности за кариера са особено големи. Всяка компания, която иска да продължи да съществува в бъдеще, ще трябва да разчита на цифрови приложения и оферти през следващите години. Това обаче изисква компетентен персонал, който има добро образование и подходяща квалификация.

Образованието и обучението в областта на дигиталния свят изисква определено желание за учене. Само тогава могат да се предадат необходимите знания и да има успех.

1. Дигиталното образование в България

Развитието на технологиите и интернет променят начина на живот и общуване на много хора по света. Установено е, че интернет, телевизията и останалите форми на електронно общуване се отразяват върху начина на мислене на подрастващите. Днешните ученици все по-активно присъстват в интернет пространството. Ето защо е важно от ранна детска възраст те да бъдат насърчавани и стимулирани да използват различни програми и интернет при изпълнението на своите класови и домашни занятия.

Благодарение на европейските програми за развитие на образованието има промени в някои от българските училища, но те съвсем не са достатъчни. Учебната среда трябва да поощрява ученето и да дава възможност на учениците да излязат в реална среда. Интегрирането на технологиите в процеса на учене е изключително важно, тъй като допринася за оценка на личностното развитие на учениците. Технологиите променят начина на преподаване, те са новият път в образованието, който страната ни трябва да следва и подкрепя.

Децата възприемат визуално информацията много по-лесно. Когато още в училищна възраст те могат да разчитат таблици, схеми, диаграми, това дава резултат и в по-нататъшното им развитие.

Без технологии модерните ученици по трудно биха разбрали, че образованието е изключително важно за тяхното бъдеще. Когато един ученик не вижда в класната стая никакво приложение на технологии, той не може да свърже образованието с реалния живот.

„Времената, в които в училищата имаше компютърни кабинети, които се заключват, вече са отминали. Технологиията винаги присъства в класната стая, но тя е невидима – било то прожектор за презентация или нещо друго. Техноло-

гията има смисъл само когато прави процеса на обучение по-ефективен.¹ Повишаването на равнището на мотивацията за учене влияе позитивно върху личната удовлетвореност от постиженията, обуславя ниското равнище на тревожност и отразява постоянните усилия за своевременно преодоляване на страха от провал в процеса на обучението. Мотивацията за учене стимулира качеството и интензивността на когнитивната дейност по посока на постигането на предварително формулираните цели, усвояване на нови знания и умения, използването на адекватни стратегии за постигане на високи резултати в процеса на обучение.

Образователните технологии могат да помогнат много в работата на учителите. Учебната среда с качествено внедрени технологии дава възможност на учителите да използват подходи и методи на преподаване, които традиционната образователна среда не им позволява. Във виртуалните лаборатории например учениците могат да правят практически експерименти в час, без училището да разполага с реално лабораторно оборудване и лаборатория. Съществуват различни платформи, които позволяват на учителите да подготвят тестове и контролни работи за учениците така, че оценяването да става моментално и да е много по-информативно за учителя. По този начин учителят няма да губи часове в ръчно оценяване на тестове, контролни и домашни работи, а в реално време и в удобен за него вид получава подробна информация за напредъка на всеки един ученик в класната стая.

Освен да оптимизират времето на учителя, образователните технологии могат да помогнат на педагозите да избират теми и начини на преподаване, които са актуални, а не отживели за учениците. Това оказва позитивен ефект върху ученическата ангажираност и заинтересованост. Друга важна роля технологиите е да отменят и улеснят учителя в някои административни дейности така, че да му позволят да се фокусира върху по-важните дейности и върху индивидуалния подход към всяко дете. Не на последно място, технологиите могат да улеснят и насърчат споделянето на учебни материали и ресурси между учителите, което е важна предпоставка за по-широкото разпространяване на положителните практики.

За да могат българските учители да се възползват от разнообразните възможности, които технологиите предлагат, и да повишат многократно ефективността на работата си, образователните технологии трябва да са внедрени в училищната среда, а за смисленото и успешно внедряване на образователни технологии в училище и учебния процес са нужни цялостна училищна визия и стратегия за модернизация на учебния процес. Формулирането на визията трябва да започне от дълбокото анализиране и идентифициране на нуждите на училището, за да се стигне до технологичните решения, които биха адресирали

¹ Технологиите – новият двигател на българското образование, available at <https://www.economic.bg/bg/news/7/tehnologiite-noviyat-dvigatel-na-balgarskoto-obrazovanie.html> (accessed 05 ноември 2019).

тези нужди. Стратегията включва стъпките, които училището планира да предприеме, за да реализира визията си.¹

Повишаването на равнището на мотивацията за учене влияе позитивно върху личната удовлетвореност от постиженията, обуславя ниското равнище на тревожност и отразява постоянните усилия за своевременно преодоляване на страха от провал в процеса на обучението. Мотивацията за учене стимулира качеството и интензивността за усвояване на нови знания и умения, използването на адекватни стратегии за постигане на високи резултати в процеса на обучение.

2. Предизвикателства

Основен проблем е липсата на средства за модернизация в учебните заведения. Редица училища правят лаборатории, интерактивни класни стаи и кабинети със собствени средства или с финансиране от някоя фондация. По-големите училища в страната успяват да предоставят най-необходимите технологии на учениците си, но те все още са крайно недостатъчни, а в малките населени места материалната база все още е много стара и няма ново оборудване.

Друг сериозен проблем е, че не във всички училища има достатъчно компетентни учители, които да обучават децата.² Наличните педагози имат нужда от повишаване на квалификацията, от обучения за използване на информационни и комуникационни технологии в преподаването, за това как да работят с деца със специални образователни потребности, както и в мултикултурна среда.

При обучението на новите учители в България използването на дигитални умения се свежда до първични знания за аудио-визуални технологии в рамките само на няколко академични часа. Бъдещите учители трябва да имат подходяща среда, в която да могат да се обучават – интерактивно пространство за използването на тези технологии.³

¹ За новите технологии и тяхното място в образованието, available at <https://classroomtech.bg/%D0%B7%D0%B0-%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D0%B8-%D0%B8-%D1%82%D1%8F%D1%85%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%BE-%D0%BC%D1%8F%D1%81%D1%82%D0%BE-%D0%B2/> (accessed 05 ноември 2019).

² Образованието в България, отворено на 07 ноември 2019 г <https://www.mediapool.bg/obrazovaniето-v-bulgaria-nedofinansirano-nekachestveno-i-sas-zastaryavashti-uchiteli-news298379.html>

³ Има ли почва дигитализацията в образованието, отворено на 07 ноември 2019 г <http://www.podkrepa-obrazovanie.com/bg/%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B0%D0%BB%D0%BE/79-all-languages/1667-%D0%B8%D0%BC%D0%B0-%D0%BB%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D1%87%D0%B2%D0%B0-%D0%B4%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B0-%D0%B2-%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5%D1%82%D0%BE>

Въпреки повишаването на заплатите в сектора голям процент от младите педагози, които завършват образованието си не започват да практикуват поради непривлекателност в условията на работа, недостатъчни възможности за професионално развитие и влошена дисциплина в час.

Продължителното време, прекарано пред компютъра и телевизора, се отразява неблагоприятно и върху социалните умения на подрастващите, вследствие от недостатъчно общуване с връстници, липса на внимание и съвместни дейности с родителите. Тези деца четат по-малко или въобще не четат, техните интереси се свиват до размерите на екрана. Постоянното облъчване от кинескопа води до изтощение на нервната система. В резултат от това паметта им отслабва, трудно учат, стават вяли и неинициативни.

Във връзка с неконтролируемия достъп до интернет децата могат да попаднат в сайтове, които не са подходящи за тях и по този начин да бъдат изложени на редица опасности. Не е правилно учениците безконтролно да играят на компютъра и да гледат филми и предавания с вредно съдържание. Те са особено опасни за психическото и интелектуалното им развитие. Факт е, че децата могат да придобият агресивен начин на поведение и да го проявят в игрите си, а след това и в училище. Такива деца стават агресивни, непослушни, недисциплинирани. Проблемът за негативното влияние на всичко това върху подрастващите се свежда до ролята на родителите и учителите в начина им на възпитание. Родителите в днешно време те не отделят достатъчно време на децата си. По този начин подрастващите се отчуждават от тях и дори тръгват по пътя на лошите навици. Тази разпадаща се връзка влияе и на взаимоотношенията между учителя и ученика и затова е все по-трудно да се проведе нормален час.¹

3. Чужд опит

Румъния

Румъния е сред страните в Европа с най-добра скорост на интернет, но сред последните по ниво на дигитализация. Това е свързано и с дигиталното обучение в училищата. Страната инвестира в оборудването на училищата през последните години и с помощта на европейски средства, но не е достатъчно само новите технологии да стигнат до училищата, а трябва и да има компетентни учители, които да преподават.

На нивото на цялата образователна система в Румъния има нежелание да се приемат цифрови образователни решения. Въпреки това, много учители започват да използват интерактивни средства в процеса на преподаване.

¹ Как да се опитаме да намалим агресията, available at: <https://www.mediapool.bg/obrazovaniето-v-bulgaria-nedofinansirano-nekachestveno-i-sas-zastaryavashti-uchiteli-news298379.html> (accessed 09 ноември 2019).

Доклад на Европейската комисия за индекса на цифровата икономика и общество (DESI), публикуван през януари 2018 г., поставя Румъния на последно място в Европейския съюз, въпреки че се наблюдава подобрене страната не е успяла да възстанови пропуските си.¹

Швейцария

Дигитализацията в швейцарския училищен свят продължава от десетилетия. Има ясни изисквания цифровите технологии да бъдат интегрирани в преподаването. Въпреки това работата по промяната се смята за бавна. От учителите се изисква да развиват своето преподаване с помощта на цифрови технологии. За да е успешно дигиталното образование, има нужда от отдадени учители и училищни ръководители, които да възприемат новите възможности като непрекъснатата работа по промяна. Въпреки това много учители се чувстват зле подготвени за дигитализация.

В страната учителите имат голяма свобода на действие, що се отнася до проектирането на тяхното преподаване и педагогика. Някои от преподавателите се притесняват от новите технологии, защото смятат, че им липсват достатъчни умения и ясни указания за това как трябва да се преподава. Съществува и опасение сред специалистите, че компютрите могат да заемат мястото на книгите.²

Германия

В Германия училища постигат напредък в използването на нови технологии в преподаването и обучението. Това става ясно от доклад за цифровите умения в училищата.³ По-специално страната се похвали с въвеждането на шеста област за цифрова грамотност, която надхвърля препоръчителните пет области. В допълнение към областите на информационна и информационна грамотност, комуникация и сътрудничество, създаване на цифрово съдържание, сигурност и решаване на проблеми, учениците се учат също на анализ и размисъл.

На учителите се предоставя непрекъснато безплатно обучение чрез семинари, за да са в течение на най-новите тенденции в дигиталното образование. Специалистите са на мнение, че технологията трябва да следва педагогиката и само с добра педагогическа концепция и подходящо квалифицирани учители, цифровите технологии могат напълно да реализират своя потенциал в класната стая.

В същото време съвременните цифрови технологии предоставят много нови образователни възможности и подходи, за да направят обучението в клас по-

¹ Predarea digitala in scoli – sustinuta puternic de Comisia Europeana, available at: <https://www.edupedu.ro/in-romania-manualele-digitale-dispar/> (accessed 11 ноември 2019).

² Digitale Bildung: Positiver Trend an Europas Schulen, available at: https://ec.europa.eu/germany/news/20190912-digitale-bildung-positiver-trend-europas-schulen_de (accessed 11 ноември 2019).

³ Skolan och digitaliseringen, available at: <https://www.forskning.se/2018/02/12/skolan-och-digitaliseringen/> (accessed 12 ноември 2019).

ефективно, обогатяващо, улесняващо индивидуализираното обучение, помагайки на младите хора с увреждания да учат.

Заклучение

Съвременното българско училище трябва да следва развитието на технологиите и да се адаптира към тях. Средата му трябва да наподобява естествената среда от живота на учениците – да има пространства за споделено учене и работа в екип; да има техника в услуга на учениците; класните стаи да бъдат организирани на кьтове – особено при по-малките ученици. В световен мащаб това е изключително популярно. Идеята с чиновете в редица и подиум за учителите трябва да се забрави тотално.

Макар и бавно, българските училища трябва да се модернизират. Те няма как да избягат от новостите. Един от недостатъците в системата е практическата насоченост. Именно използването на новите технологии с активното участие на учениците оказва положително влияние върху способността им за свързване на теоретични знания с решаването на практически проблеми.

Литература

Технологиите – новият двигател на българското образование, available at <https://www.economic.bg/bg/news/7/tehnologiite-noviyat-dvigatel-na-balgarskoto-obrazovanie.html> (accessed 05 ноември 2019).

За новите технологии и тяхното място в образованието, available at <https://classroomtech.bg/%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D0%B8%D0%B8%D1%82%D1%8F%D1%85%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%BE-%D0%BC%D1%8F%D1%81%D1%82%D0%BE-%D0%B2/> (accessed 05 ноември 2019).

Образованието в България, отворено на 07 ноември 2019 г.

<https://www.mediapool.bg/obrazovaniето-v-bulgaria-nedofinansirano-nekachestveno-i-sas-zastaryavashti-uchiteli-news298379.html>

Има ли почва дигитализацията в образованието, отворено на 07 ноември 2019 г. <http://www.podkrepaobrazovanie.com/bg/%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B0%D0%BB%D0%BE/79-all-languages/1667-%D0%B8%D0%BC%D0%B0-%D0%BB%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D1%87%D0%B2%D0%B0-%D0%B4%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B0-%D0%B2-%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5%D1%82%D0%BE>

Как да се опитаме да намалим агресията, available at: <https://www.mediapool.bg/obrazovaniето-v-bulgaria-nedofinansirano-nekachestveno-i-sas-zastaryavashti-uchiteli-news298379.html> (accessed 09 ноември 2019).

Predarea digitala in scoli – sustinuta puternic de Comisia Europeana, available at: <https://www.edupedu.ro/in-romania-manualele-digitale-dispar/> (accessed 11 ноември 2019).

Digitale Bildung: Positiver Trend an Europas Schulen, available at: https://ec.europa.eu/germany/news/20190912-digitale-bildung-positiver-trend-europas-schulen_de (accessed 11 ноември 2019).

Skolan och digitaliseringen, available at: <https://www.forskning.se/2018/02/12/skolan-och-digitaliseringen/> (accessed 12 ноември 2019).

ДИГИТАЛНАТА ИКОНОМИКА И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ

Сборник с доклади

Коректор: Жулиета Витова
Предпечатна подготовка: Теодора Маркова

Даден за печат на 03.08.2020 г.
ISBN 978-619-232-365-3

ИЗДАТЕЛСКИ КОМПЛЕКС – УНСС